

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

902.7

L-14

6796

414

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ

Գ Ո Ղ Թ Ն

Օրդուրատի կամ Վերին Ազուլիսի
նստիկանական շրջան

Արևազատ
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԵՍԻՑ

2012

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

X

8099

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ

~~30~~
~~L-14~~ *ms.*

50

902.7
L-14

Գ Ո Ղ Թ Ն

Օրդուբատի կամ վերին Ազուլիսի
ուստիկանական շրջան

1004
18140 *q*

Արտատպած
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻՑ

2004

Թ Ի Ց Լ Ի Ս

8099 - 135

ԵՐԿՈՒ ԻՕՍԲ

Ի նկատի առնելով, որ ներկայ տարում շրանում
է հայկական տառերի գիւտի հազար հինգ հարիւրա-
մեակը՝ եւ շուսպեցի նկարագրել այն գաւառակը, որ
այդ հասնարել միտքն է ներշնչել սուրբ Մեսրոպին,
ներկայացնել այն, այժմ շատերից մոռացուած, վայրը՝
Մարիանիսը՝ որ անձաննարոյժ քարոզել եւ ուսուցել է
հայ ազգի երախտաշատ Ռատնցիքը, նկարել այն փոք-
րիկ մեհաւտանը, որ ազգի շուսաւորութեան համար
սոյժել է շուսաւորութեան Զարոգիքը, որպէսզի գրնէ այս-
պիսով կարողանամ խնկարիել հայերիս ազգաշրջս Երախ-
տաւորի սրբացած յիշատակը:

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

Ճանապարհորդութեանս միջոցին առաջնորդուել եմ յաւեր-
ժայիշատակ Հայր Արիշանի «Միսականով», իսկ աշխատութիւնս
կազմելիս օգտուել եմ նաև հետեւեալ անտիպ և տպուած երկերից.
Անտիպ.

1. *Զարարիա Ազուլեցու օրագրութիւնը.* Ժէ. դարու
գրուած այս յիշատակարանը (տես եր. 34) այժմ տպագրուած է պ.
Ա. Բալանթար, որ հաճեց սրբագրութեան թերթերը տալ ինձ
օգտուելու:

2. *Տէր Յակոբ Տէր Անդրէասեան քահանայի տետրը,*
ուր կան պատմական և ազգագրական նիւթեր: Արժանապատիւ
քահանան Ներքին Ազուլիսումն է ապրել 75 ձիգ տարիների ըն-
թացքում և նոյն տեղումն էլ վախճանուել է ութսունական թուին:
Կատարելով միաժամանակ թէ քահանայի, թէ ուսուցչի և թէ տե-
ղական բժշկի պաշտօն, արժանայիշատակ Տէր Յակոբը շարունակ
շփուել է իւր և միւս մօտիկ գիւղերի բնակիչների հետ և շատ
բան ձերունիներից լսելով՝ զանազան ժամանակներում գրի է ա-
ռել: Այս աշխատութեան մի օրինակը ինձ տուեց նրա թոռ՝
Պ. Լևոն Սարգսեանը, և մի ուրիշը՝ որդին՝ Պ. Մխիթար Տէր Անդ-
րէասեանը:

Այս միևնոյն անձնաւորութիւնն է, որ հաղորդել է Ս. Սարգը-
սեանին նրա «Զօկերի լեզուն» աշխատութեան երկրորդ մասում
դետեղուած նիւթերի մեծագոյն մասը ¹⁾:

3. Պ. Սարգիս Հախնազարեանի տետրը, ուր կայ Վ. Ազու-
լիսի, նամանաւանդ սրա տնտեսական դրութեան մասին բաւակա-
նաչափ տեղեկութիւններ: Պ. Հախնազարեան (որի մասին տես եր.
45). իւր մտաւոր կրթութեամբ և կատարած հասարակական
դերով միանգամայն ձեռնհաս է եղել ճիշտ տեղեկութիւններ հա-
ւաքելու: Պարոնը յօժարութեամբ տուեց ինձ իւր այդ աշխատու-
թիւնն օգտուելու:

4. *Յակոբ Անազեանի տետրը:* Այս յարգելի ձերունին
ևս մի բարեկամի ուղղած նամակների ձևով համեմատել է Ներքին
Ազուլիսի անցեալ և ներկայ կեանքը: Այս աշխատութեան մէջ
զուտ ազգագրական տեղեկութիւններ, փաստեր քիչ լինելու
պատճառով շատ նիւթ չկարողացայ քաղել:

1) Սարգսեան. Զօկերի լեզուն, Բ. մաս II.

Սորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում վերոյիշեալ բոլոր
անձերին:

Տպագրուած.
Առաքել Դավրիժեցի—Պատմութիւն.
Չամչեան. Պատմութիւն Հայոց.
Ինճիճեան, Հնախօսութիւն և Ստորագրութիւն հին Հայաս-
տանեայց.

*Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և
հինգ զաւառացն Արարատայ.*
Ս. Սարգսեան, Ազուլեցոյ բարբառը, Մոսկուա, 1883 թ.

Статистическое описание Нахичеванской провинции,
напечатанное съ Высочайшимъ соизволениемъ. Спб. 1833.
Взглядъ на Армянскую область. Изъ путевыхъ запи-
сокъ Н. Нефедьева. Спб. 1839.

Dubois de Montpéreau, Voyage autour du Caucase, Paris
1839—1843. t. IV.

Геологическое описание части Нахичеванскаго уѣзда
Эриванской губ. изслѣдованной въ 1868 г. командирован-
ными съ разрѣшенія Намѣстника Кавказскаго, Горными
Инженерами княземъ Цулукидзе, Халатовымъ и Архиповымъ.

Историческій памятникъ состоянія Армянской области
въ эпоху ея присоединенія къ Россійской имперіи Шопена,
Спб. 1852.

Ордубадъ въ промышленномъ отношеніи Черноярскаго
(Кавк. Календарь 1868 г).

Изслѣдованіе о діалектахъ Армянскаго языка, К. Пат-
канова Спб. 1869.

Три магала, Нахичеванскій, Ордубадскій и Даралагез-
скій Зелинскаго. (Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ т. VII.
1880 г).

Нахичевань и Нахичеванскій уѣздъ Никитина (Сборн.
матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа,
вып. II 1882 г).

Экономическій бытъ государственныхъ крестьянъ въ Ор-
дубадскомъ участкѣ, Нахичеванскаго уѣзда, П. Н. Ягодын-
скаго, въ I томѣ Матеріалахъ для изученія экономическаго
быта государственныхъ крестьянъ Закавказскаго края. Ти-
флисъ 1885 г.

Chantre, A travers de l'Arménie russe. Paris 1893.
Каникулярная поѣздка по Эриванской губерніи и Карс-

ской области В. Дѣвицкаго (Сборн. Мат. для описанія мѣстностей и племень Кавказа), вып. XXI.

Араксская равнина (въ предѣлахъ Эриванской губерніи) Коммерческое обслѣдованіе Р. И. Даниловича. Тифлисъ 1897.

Памятная книжка Эриванской губерніи на 1902 и 1904 гг. изданія Эриванскаго губернскаго статистическаго комитета, Эривань 1902 и 1904 г.

Ն Ե Ր Ա Թ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Նախիջևանի գաւառը կազմում է Երևանեան նահանգի արևելահարավային մասը և տարածւում է 38° 48'—39° 45' հիւսիսային լայնութեան և 62° 44'—63° 55' արևելեան երկարութեան միջև. նրա սահմաններն են՝ հիւսիսից՝ Դարալագեազի լեռները, որ բաժանում են նրան Շարուր-Դարալագեազի գաւառից, արևելքից՝ Ղարաբաղի լեռները, որ բաժանում են նրան Զանգեզուրի գաւառից, հարաւից և հարաւ-արևմուտքից՝ Արարս գետը, որ կազմում է Պարսկաստանի սահմանագիծը, և հիւսիս-արևմուտքից՝ Շարուրի հարթութեան հարավային մասը:

Ամբողջ գաւառը բռնում է 4036 քառ. վերստ կամ 423780 գեսիաթին տարածութիւն¹⁾, այնպէս որ սոյն, Երևանեան նահանգի վեց գաւառների մէջ իւր ընդարձակութեամբ երրորդ տեղն է բռնում. (ա. Նոր-Բայազէտի գաւառն է՝ 5145 ք. վ., երկրորդը՝ Աղեքսանդրապոլինը՝ 4120 քառ. վերստ):

Գաւառը բաժանուած է չորս ոստիկանական շրջանների՝ ա. Ալիարատի, բ. Զաղրու, գ. Արրակունիսի և դ. Օրդուբազի կամ Վերին Աղուլիսի: Այս վերջինը կազմում է մեր այժմեան հետազօտութեան վայրը:

¹⁾ Памятная книжка Эриванской губ. 1902 г.

Արարս գետի վրա կառուցված է մեծ ջրամբար, որից կախված է շատ քանակությամբ հողատարածությունը և բնակչության թիվը: Այս վայրում կառուցված է մեծ քանակությամբ հողատարածություն, որից կախված է բնակչության թիվը: Այս վայրում կառուցված է մեծ քանակությամբ հողատարածություն, որից կախված է բնակչության թիվը:

ՕՐԳՈՒԲԱԳԻ ԿԱՄ ՎԵՐԻՆ - ԱԳՈՒԼԻՍԻ

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԵՒ ԿԱՍ

Գ Ո Ղ Թ Ն

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

յս, Օրդուբազի կամ Վերին Աղուլիսի ոստիկանական շրջանը բռնում է նախկին Գողթն գաւառը և իւր տարածութեամբ՝ 1450 ք. վերստ կամ 152250 գեսեաթին՝ շատ աւելի մեծ է քան նոյն գաւառի միւս ոստիկանական շրջանները¹⁾:

Երկիրը եռանկիւնաձև է, որի մի եզրը, հարաւից քերում է Արարս գետը, որ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև սահմանագիծ է կազմում, երկրորդ եզրը՝ արևմուտքից, բռնուած է Դարալագեազի լեռնաշղթայի Դար-գազ կոչուած ճիւղով, որ բաժանում է այս շրջանը սոյն գաւառի մնացած մասից, իսկ երրորդ եզրի վրայ,

¹⁾ Ալիարատի շրջանը՝ 967 քառ. վերստ
Զաղրու » 969 » »
Ապրակունիսի » 859 » »

արևելքից, բարձրանում են նոյն լեռնաշղթայի Գար-գաղ
և Սոյիւզ-գաղ ճիւղերը, որ բաժանում են Նոսիխլեանի
գաւառը Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառից:

Այս շրջանի մակերևոյթը բաւական թեքուած է հիւ-
սիս-արևելքից դէպի հարաւ՝ Արաքս գետը, սակայն շրջա-
նի արևմտեան մասի թեքութիւնը շատ աւելի քիչ է քան
արևելեանը: Թեքութեան չափը կարելի է իմանալ մակե-
րևոյթի բարձր և ցածր կէտերի ամենամեծ տարածու-
թեան հետ ունեցած յարաբերութեամբ: Այսպէս՝ ըստ
Աբիխի, Գարալագետի լեռնաշղթայի միջին բարձրութիւնը
հասնում է 10,000 ֆ. ծովի մակերևոյթից, Արաքսի հով-
տի ցածր մասը ունի 2500 ֆուտ բարձրութիւն, իսկ այս
երկու բարձրութիւնների միջի ամենամեծ տարածութիւնը
ձգւում է 40 վերստ, հետևապէս և միջին թեքութիւնը
հաւասար է 187 ֆուտի իւրաքանչիւր վերստի վրայ:

Շրջանի ամբողջ մակերևոյթը կարտուած է լեռների
ճիւղերով, որոնք գրեթէ ձգւում են միմեանց զուգահե-
ռական: Այս ճիւղերի մէջ տարածուած են նեղ և երբեմն
բաւական խոր հովիտներ: Արևելեան կողմում այս հո-
վիտներն այնքան նեղ են և թեք, որ կրճի են նմանում ¹⁾:

Երկրաբանների կարծիքով այս շրջանը ևս, որպէս
Արաքսի հովտի մի մաս, ջրի տակ ծածկուած է եղել,
որովհետև «մի ժամանակ Արաքսի երկարութեամբ տարա-
ծուած է եղել լճերի մի ամբողջ շարք: Եւ դէպի գետի
ընթացքը ուղղահայեաց ձգուող ճիւղերը մի ժամանակ
կազմել են հսկայական ամբարտակներ այս լճերի միջև, և
սրանց միջով ջուրը մի լճից միւսն է լցուել: Այս ամբար-
տակները, որոնց գաղաթմներին գեռ մինչև այսօր էլ կան
խորշեր, հեղահեռէ քանդուելով՝ լճերի մակերևոյթը ցած-
րացել է և նրանք կամաց կամաց դարձել են մի երկար
գետ, որ յետոյ աստիճանաբար փոքել է իւր այժմեան նեղ
հունը: Վերջապէս Օրդուբադից ցած, ուր երբեմն Գարուայ

1) Экономическій бытъ государственныхъ крестьянъ
въ Ордубадскомъ участкѣ Ягодынскаго.

և Քեամքիւհ լեռները միացած են եղել, երկրաշարժի
ազդեցութեամբ պատառուել են, և ջուրն սկսել է ուժգնա-
կի հոսել դէպի իւր և Կուրի ընդհանուր գետաբերանը,
որ նոյնպէս երբեմն եղել է Կասպից ծովի յատակը ¹⁾:
Այս պատառուած անցքը, որ յայտնի է Գարուազը Արաքսի
անունով, և որի միջով ձգւում է Օրդուբադից Մեղրի
տանող ճանապարհը, վերին աստիճանի գեղարուեստա-
կան տեսք ունի:

Արաքսի հովիտը մի ժամանակ ջրի տակ ծածկուած
լինելուն մի ազդեցոյց ևս կարող են ծառայել այն յիսունի
չափ ժժմակները, որ ես գտայ իմ ճանապարհորդութեան
միջոցին այս հովտում: Սրանց մեծ մասը Stringocephalus
Burtini Defr. տեսակից են պալէօգեան խմբի գեւոնեան
սիսակով:

Մեր ուսումնասիրութեան շրջանը հարթաբանական
(геогностическій) կազմութեամբ բաղկացած է կաւոտ և
աւազոտ մարնայից (мергелий), կրաքարի համախմբում-
ների (конгломератъ) շերտերից, որոնց վրայ երբեմն
կուտակուած են խճաքարեր: Շատ տեղերում այս շերտերը
կաւճային կազմութիւն ունենալով՝ հրաբխային զանգուած-
ների ազդեցութեամբ փոփոխութեան են ենթարկուած:

Գետերը.—Գետերը մեծ մասամբ իջնում են Ալան-
գետի լեռնաշղթայի լանջերից և հոսելով դէպի հարաւ՝
թափւում են Արաքսի մէջ: Սրանք բոլորն էլ սաստիկ արագ-
ընթաց են և ազմկարար: Այս շրջանում ընդամէնը եօթը
հեղեղատ կան, որոնցից միայն չորսը կարելի է գետակ
կոչել: Սրանցից.

Գիլան-չայը գտնուում է շրջանի արևմտեան մասում
և ամենսերկար գետակն է. սա յառաջանում է Սաղկար-
սուի և Այրի-չայի միախառնմամբ թիլլաք գիւղի մօտ, ըն-
դունում է իւր մէջ Բատաչայը, Տևի-չայը և Բիլե-չայը,
անցնում է 19 գիւղերի մօտով, ուսողելով 889 հացահա-

1) Матеріалы для воен. обоз. Эрив. губ. Ив. Озарев-
скаго.

տիկի, 43 բրնձի, 132 բամբակի արտեր, 280 այգի և պարտէզ, 97 արւոյտի և 133 այլ մշակելի տեղեր:

Յընայի, կամ Չանանաքի, կամ Ուրմիս, կամ Ուստոփի եւ կամ Դիւզոնու-չայ.— այս չորս անունն էլ կրում է անցնելով այդ գիւղերի մօտով: Սկիզբն է առնում Եաղու-դարա լեռան մէջտեղից, անցնում է վեց գիւղերի մօտով և ոռոգում 382 հացահատիկների, 8 բամբակի, 14 արւոյտի արտերը և 108 այգիներ ու պարտէզներ:

Վանանդ-չայ, սկիզբն է առնում Փաղմարի լեռից, անցնում է 15 գիւղի մօտով և ոռոգում է 660 հացահատիկների, 147 բամբակի, 94 արւոյտի արտեր և 280 այգի ու պարտէզ:

Ազուլիսի-չայ, սկիզբն է առնում Նիգիլէհ գիւղի մօտ միախառնուող երեք առուակներից, որ բլխում են Խոշու-դաղից, անցնում է 6 գիւղի մօտով, և ոռոգում 25 հացահատիկների արտ, 231 այգի ու պարտէզ:

Օրդուքաղու-չայ, սկիզբն է առնում Սիւղ-դաղից և անցնելով Օրդուքաղ քաղաքի և 3 գիւղերի միջով, ոռոգում է 294 հացահատիկների, 12 բրնձի, 254 արւոյտի արտեր և 704 այգիներ ու պարտէզներ:

Միւսները աննշան վտակներ են, որ կը յիշենք գիւղերը նկարագրելիս:

Այս գետակների ու վտակների ջրի քանակութիւնը տարուայ զանազան ժամանակներում սաստիկ տարբերում է. այս կախուած է ինչպէս լեռների ձիւների հարեւրուց, նոյնպէս և անձրեւներից: Անձրեւային եղանակը սովորաբար վերջանում է մայիսին և հէնց այս ժամանակից գետակների ջուրը սկսում է արագութեամբ պակասել. մի քանի վտակներ, ինչպէս Կարճուանը, յուլիսին կամ օգոստոսին բոլորովին չորանում են: Աշնան, երբ սկսում են անձրեւները, գետակները կրկին բարձրանում են: Սակայն երբեմն էլ ամառը, երբ սարերում սաստիկ անձրեւներ են տեղում, գետակները բարձրանում են և հեղեղում շրջակայքը, փոսեր են բաց անում և տանում մեծ քանակու-

թեամբ ցելս՝ քարերի, ծառերի և այլ պատահած իրերի հետ, եւ այսպիսով ահագին մնամներ պատճառում բընակիչներին: Ամենից աւելի սարսափելի է եղել 1884 թ. մայիսի 21-ի հեղեղը, Ագուլիսի հովտում, որ մօտ 50 հզգի զոհ է տարել և 500,000 բուբուռ մնաս պատճառել:

Օրդուքաղի սաստիկանական շրջանի հողը շատ զանազանակերպ է. մի քանի տեղերում աւազոտ է, խիճ և մեծ քարեր խառնուած, միւսներում կաւային, փոքր ինչ աւազախառն, մի քանի տեղ էլ պատահում են տղմախառն և աղախառն հողեր: Լեռների հողերն աւելի բազմազան են: Շատ տեղեր, թէև հողը միանգամայն համապատասխանում է երկրագործութեան պահանջներին, սակայն և այնպէս՝ գրեթէ ամբողջ տարին զօրկ են մնում բուսականութիւնից, որովհետև հնարաւորութիւն չկայ ոռոգելու:

Բարձր լեռների վրայ, ուր գիւղացիները քշում են իրենց տաւարներն արածելու, ըուսականութիւնը չափազանց միակերպ է: Այստեղ աճում են միայն կաղանչան (молочай), զուլրակ (душица), վայրի սոխ, և ձիագի (хвощъ), խոտանման (злаковые) և բակլայի բոյսեր բուրրովին չեն հանդիպում: Ծառերը շատ քիչ, այն էլ միայն սարերի դադաթների են պատահում: Այստեղ աճում են ծառանման ցրանի (можжевельникъ, juniperus), լաստնի (ольха), կենի (тисъ), և կեչի (береза, betulus), և ուրիշներ ¹⁾:

Բոլորովին սուրիշ տեսք ունին ջրարբի տեղերը: Սրանք բռնում են հովիտների ցած մասերը, գետակների ափերը, և մոնառանդ Արաքսի հովիտը: Սրանք մի մի սքանչելի օաղիաներ են ներկայացնում իրենց հարուստ բուսականութեամբ և միայն սրանց պատճառով է որ Գողթնին տուել են «գեղեցիկ» և «գինեէտ» մակագիրները:

Կլիման.—Օրդուքաղի սաստիկանական շրջանը բոլոր կողմերից լեռներով շրջապատուած լինելով բաւական մեղմ և միապազայ կլիմայ ունի: Այստեղ եղանակները կանո-

¹⁾ Ягодынский. յ. գ. եր. 608.

նաև որ կերպով յաջորդում են միմեանց և ձմրան այնքան զգալի կերպով չի յաջորդում ամառը, որ հարկաւոր լինի պաշտպանել խաղողի վաղերը՝ ծածկելով հողով, ինչպէս այդ անում են Արարատեան դաշտում:

Այս ոստիկանական ամբողջ շրջանում միայն մի տեղ, Օրդուբադում, կայ օգերեւոյթաբանական կայարան, սակայն այստեղ էլ միայն նասոյցքներն են չափում, իսկ օդի բարեխառնութիւնը՝ ոչ Ուսի եւ ստիպուած ենք բա-

Մթնոլորտային նասոյցքների քանակութիւնը
(Մ ի յ ի մ ե ս ռ)

Թուին	Յունուար	Փետրուար	Մարտ	Ապրիլ	Մայիս	Յունիս	Յուլիս	Օգոստոս	Սեպտեմբ.	Հոկտեմբեր	Նոյեմբեր	Դեկտեմբ.	Տարեկան
1899	15	21	23	20	62	9	0	0	10	16	55	16	247
1900	7	8	34	12	55	25	24	21	1	9	27	10	232
1901	17	—	—	—	59	52	0	0	52	30	50	3	—
1902	17	8	47	71	59	9	7	5	0	43	58	0	325
1903	—	35	15	—	—	—	5	—	10	7	12	31	—
Միջ.	14.	18.	30.	34.	59.	24.	7.	6. ₁₅	14. ₆	21.	40. ₄	12.	268.

ւականանալ միայն հետեւեալ երկու աղիւսակներով, որոնք ցոյց են տալիս մթնոլորտային նասոյցքների քանակութիւնը եւ այն օրերի թիւը, երբ տեղի են ունեցել այդ նասոյցքները: Տարեկան միջին բարեխառնութիւնը, դատելով կովկասի օգերեւոյթաբանական քարտէզով, հասնում է +12,₂ Յ.):

Հանրեր. Թէև այս շրջանում ոչ մի հանք չի մշակւում, սակայն մի քանի տեղեր, ինչպէս Դոնիս կամ Տրոնիսի մօտ ձալպաստ լեռներում նկատուած են հին հորեր և պղնձի ու արծաթի

Բանի օր եղել են նասոյցք

Յուն.	Փետ.	Մարտ	Ապրիլ	Մայիս	Յունիս	Յուլիս	Օգոստ.	Սեպտ.	Հոկտ.	Նոյեմբ.	Դեկ.	Տարեկան		
												տախիմոսի	զվիջ	
1899	10	10	7	0	0	0	0	0	0	0	0	2	21	
1900	7	6	7	0	0	0	0	0	0	0	0	2	18	
1901	7	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1902	2	4	6	12	0	0	0	0	0	0	0	0	9	
1903	—	11	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	—	
Միջ.	6. ₁₅	6. ₆	4. ₅	8. ₁₃	0. ₃	0. ₁₃	0. ₁₅	0. ₃	0. ₄	0. ₁	0. ₃	0. ₄	2. ₂	69. ₁₆

հանք: Փառակա գիւղի լեռներում նոյնպէս նկատելի է պղնձի և երկաթի հանքեր: Փաղմարա գիւղի մօտ, Վանանդ-գետի եզրերում նկատուած է գրաֆիտի, արծաթի, պղնձի և երկաթի հանքեր, ինչպէս և ապակու քար: Այստեղ նկատուած է ապակի հալելու մի հինաւուրց հոոց: Ունուս, Նուսնուս, Կարձեան գիւղերի մօտ և Մարվանիս գետի եզրքում ևս նկատուած է պղնձի հանք: Այլի հանք նկատուած է 1) Եայիջի և Դաստա գիւղերի միջև, Արաքսի ձախ ափի բարձրամանդակների մէջ և 2) Դերնիս-չայի (Արաքսի ձախ վտակ) ձախ կողմը, Սանադա և Ագրի (Ներքին Ագուլիսից 3 վ. հեռու) գիւղերի միջև բարձրացող լեռան մէջ, և 3) Դերնիս գիւղի մօտ Դերնիս-չայի ուղղութեամբ, ճարպաստ կոչուած տեղում:

Վանանդ-գետի ամենավերին մասում, Փիղմառու թրքաբնակ գիւղի մօտ կայ չուգունի հանք: Մկնդեղի (МЫШЬЯКОВЫЯ) հանքեր նկատուած են Օրդուբադի մօտ Մելիք Իբրահիմ կամ Սպիրտակ լեռան մէջ և Եայիջի գիւղում:

Գանձայի մօտ, Աւաժար լեռան մէջ կայ երկաթիփայլ (ЖЕЛЕЗНЫЙ БЛЕСКЪ) և գրաֆիտ:

Վերին Ագուլիսի մօտ պաղլեղ (КВАСЦЫ): Բելե-չայի աջ ափին, Մարվանիսից բարձր լեռան ճիւղի մէջ կայ կրակի դիմացող կաւ: Եայիջի մօտ ջրաղացաբար:

Հանքային ջրեր.— Փառակա գիւղից մօտ 1 1/2 վերստ հեռու, դէպի արևմուտք, Ս. Ստեփանոս վանքի անտառի մէջ կայ ծծմբային ջուր: Նոյն գիւղից մօտ 10 վերստ հեռու, դէպի արևելք, Բուրբուրոտ ձորակում, Փառակայ-գետի ափին կայ երկաթաջուր, ինչպէս և Փիղմարլու գիւղից 1 վերստ հեռու և Բելե գիւղում:

ՊԼՏՄԵԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ

Մեր ուսումնասիրութեան վայրը հնումը կոչուած էր Գողթն ¹⁾, Գողթան ²⁾ կամ Գողթանց ³⁾ գաւառ, Գողթան տուն ⁴⁾ և Գողթնաստան ⁵⁾:

Հռոմէացի աշխարհագիր Պաղոմէոսը (Բ. դ. Ք. յ.) նրան կոչում է Կոլծորդ կամ Colten ⁶⁾. յայտնի չէ թէ այս անունը ինչից է ծագել:

Արաբացիների և Պարսիկների տիրապետութեան ժամանակ այս գաւառակը կոչուել է Էզատ ձիրան, անշուշտ Ազատ Գիրան քաղաքի անուամբ, իսկ այժմ անուանուած է Օրդուբադի կամ Ագուլիսի ոստիկանական շրջան, համանուն քաղաքի և գլխաւոր աւանի անուններով:

Հնումը այս գաւառակը, ինչպէս երևում է Մովսէս Խորենացու աշխարհագրութիւնից, պատկանում էր Վասպուրական նահանգին, սակայն յետոյ, Բ. դարում, ինչպէս աւանդուած է Թովմա Արժրունին, վերագրուել է Սիւնիքին, դուրէ այն պատճառով, որ նրա բնական գիւրքը այդ էր պահանջում,—Արաքսը բնական սահման է կազ-

1) Մ. Խորենացի.
 2) Ստեփ. Օրբելեան գլ. ժե. Խոր. Բ. 7.
 3) Առաքել Դաւրիժեցի.
 4) Կորիւն. եր 24.
 5) Թովմա Արժրունի.
 6) Պաղոմէոս Ե. ժգ.

մում Վասպուրականի և Սիւնիքի մէջ. — մէկ էլ, որպէս եկեղեցական վիճակ, նա ենթարկուում էր Սիւնեաց, Տաթևի եպիսկոպոսին ¹⁾: Մի երրորդ պատճառ էլ Ստեփանոս Օրբելեանն է բերում, ասելով, թէ Գողթնի իշխանները Սիսական կամ Սիւնեաց ցեղից էին և իբր ժառանգութիւն էին ստացել այս գաւառակը:

Գողթնին վերաբերեալ ամենահին տեղեկութիւնը, որ տալիս են մեր մատենագիրները, այն է, որ Քրիստոսից վեց դար առաջ, Տիգրան Երուանդեան թագաւորը Ամգահակի զարմից տասն հազարից աւելի զերիններ բնակեցրել է «և՛ սարի արեւելեան կողմում մինչև Գողթնի սահմանները, որոնց տուել է նաև Խրամ, Զուլայ և Խոշակունիք քաղաքները ²⁾: Բայց թէ սրանք Գողթնում էլ էին սփռուած, գուշակել է տալիս նոյն պատմիչ, Խորենացու, այն խօսքերը, թէ Արտաշէսը տալիս է իւր ըսպարապետ Սմբատին «զմանն արքունի, որ ի Գողթն ³⁾»:

Այս գաւառի նահապետներից և իշխաններից շատ քչերն են յիշուում պատմութեան մէջ, որովհետև սա առանձնացած էր և շատ քիչ հաղորդութիւն ունէր հայոց թագաւորների հետ, սակայն և այնպէս՝ Քրիստոսի Ա. դարու կիսին յիշուում են Շաբ կամ Շաբիթ և սրա կին Նշնա, որդին՝ Խոսրով և թոռը՝ Վահան: Սրանցից յետոյ Գ. դարի երրորդ քառորդում իբրև Գողթնի առաջին տէր յիշատակուում է մի ոմն Ատում ⁴⁾ իշխանը, որ ուրիշ իշխանների հետ ուղեկցում է Յուսիկին Կեսարիա՝ կաթողիկոս ձեռնադրուելու: Սրա ժամանակը Գողթնեաց տէրը Ներսիսեան գահնամակի մէջ 46-դ կարգումն է յիշատակուում, իսկ Ն. դարի սկզբում՝ Սահակի գահնամակում՝ աւելի բարձրացած՝ 15-րդը: Իսկ արքունի բանակի Գողթնեաց զորաբաժինը կազմուած է եղել 500 հոգուց: Հինգերորդ

1) Ստեփ. Օրբել.
 2) Մ. Խորեն. Ա. Գլ. 1.
 3) Մ. Խոր. Բ. ԾԳ. յիշ. Ալիշան. Սիսական. էր. 310.
 4) Փաւ. Բիւզ. Գ. գլ. Ժբ.

դարի վերջերը յայտնի է Շաբիթ անունով նահապետը, որի Վասակ և Շապուհ որդիները հայրական ժառանգութեան համար «կուռէին ի վերայ գեղեցիկ գեղջն Որդուառայ, և ի ճակատեղն զօրօք ընդ միմեանս՝ և հար Վասակ սրով զեղբայրն և խողխողեաց մերձ ի մահ» և յետոյ զղջալով՝ կոծում էր ու եղբոր բժշկուելուց յետոյ նրան է թողնում բոլոր ժառանգութիւնը և ինքը հեռանում է տանից ու կրօնաւորուելով հայր Գիւս կոչուում: Այնուհետև գրեթէ մի ամբողջ դար Գողթնի մասին ոչ մի յիշատակութիւն չի լինում: Յետոյ է. դարի սկզբում յիշատակուում է մի ոմն Վաւա ¹⁾, իսկ դարի կիսին (652 թ.) արաբացիները ասպատակում են նաև Գողթնը, շատերին սրից անցկացնում և «զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկաեաւ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Զուլայոյ»:

1004
 1848
 7

Սոյն աւերածութիւնները շարունակուել են նաև այս դարի վերջին, երբ Կաշմ ոստիկանը Նախիջևանում և Խրամում հայ նախարարներին և իշխաններին այրելուց և Գուինը սրի ճարակ դարձնելուց յետոյ՝ շատերի հետ նաև Գողթնեաց տէր Խոսրովի չորս տարեկան որդի Վահան Գողթնեցուն էլ գերի է տարել Գամասկոս: Սա այստեղ մահմեդականութիւն է ընդունել և սովորելով արաբական գիտութիւնները՝ արքունի դիւանապետ է դարձել: Օմարի ամիրապետութեան ժամանակ Վահան Գողթնեցին թոյլաւորութիւն է ստացել այցելելու իւր հայրենի երկիրը միայն այն պայմանով, որ նորից յետ դառնայ: Վահան տիրել է իւր Գողթան գաւառին, տեսել նրա աւերածութիւնը և զգացել իւր ներքին աւերը, լալով զղջացել իւր ուրացութիւնը և ամուսնացել Սիւնեաց Բաբկեն իշխանի դստեր հետ, ըսյց յետոյ հրաժարուել է նրանից և մի առ ժամանակ ճգնաւորական կեանք վարելուց յետոյ՝ ինքնակամ գնացել է ամիրապետի մօտ և խոստովանելով քրիստոնէական հաւատը՝ նահատակուել նրանից 737 թուին ⁵⁾:

1) Սեբեոս պատմիչ յիշ. Սիս. էր 310.
 2) Զամչեան, Պատմ. Հայոց Բ. էր. 382—383.

767 թուին, Սիոն կաթողիկոսի կազմած ժողովում յիշուում է իբր Գողթնի աէր սմն Սահակ, որից յետոյ այլևս ոչ մի իշխանի յիշատակութիւն չի երևում:

Տասերորդ գարում, Յուսուփի հարուածներէց յետոյ յիշուում է արաբացիներէց կարգուած Ամիրայ Գողթան. իսկ նոյն գարի վերջում Ապուտուփ կամ Ապուտէլփ ա-նունով մինն է եղել Գողթնի ամիրայ, որ 983 թուին ասպատակել է դէպի ճուաշ և Վասպուրականի սահմանները, բայց միքանի տարուց յետոյ նրա երկիրն աւերուել է Ատրպատականի մեծ ամիրայ Ռովագայի որդի Ապլճէհից: Բայց Ապուտէլփը դարձեալ զօրանալով 989 թուին առել է նաև Գուին քաղաքը, և հաշտութեան գաշն կապել Աբմբատ Շահնշահի հետ: Յայտնի չէ, թէ մինչև երբ է տեւել այս ամիրաների իշխանութիւնը, որոնք նստել են Օրգու-բաթ. հաւանական է, որ տեւած լինի մինչև թաթարաց այս կողմերից հեռանալը:

Այնուհետև գարձեալ պատմութիւնը միանգամայն լուում է այս կողմերի մասին մինչև Շահ-Աբասի օրերը, երբ շաաերի հետ գեղթնեցիներ ևս գաղթել են Պարսկաստան և երբ Շահ-Աբասը Ազուլիս գալիս Անդրէաս քահանան, որ նորահաստատ գպրատան ուսուցիչն էր, շարժել է նրա բարկութիւնը, և նահատակուել նրանից, չկամենալով ուրանալ քրիստոնէական հաւատը: Նրա գաղանների առաջ ձգուած նշխարներն ազուլեցիները հաւա-քել են և ամփոփել Խցոձորի եկեղեցու աջ խորանում ¹⁾:

Մի ուրիշ յիշատակագիր ևս ժէ. գարու վերջում (1692—6 թուերին) պատմում է, թէ ինչպէս Պարսից մի զօրագունտ ձևացներով իբր թէ վրաց վրայ պիտի արշաւէ, եօթն անգամ խարէութեամբ ասպատակել է Սիւնիքը և «ի մասն ինչ Գողթնեաց... և բազում սուտ քրիստոնէայք զճշմարիտ հաւատս Քրիստոսի փոխանակեցին ընդ... օրի-նայն Մահմեդի և միաբանեցան ընդ Պարսից, և այնքան

¹⁾ Առաքել Դավրիժեցի. գլ. Իէ.: Սրա պատմութիւնը հէնց հիմայ էլ զիտէ ամէն մի ազուլեցի:

ձուաս և աւերս գործեցին. և մանաւանդ որդիք անիծե-լոյն Վասակայ Սիւնեցիք, որ բազում սուտ կարգաւորք և օրինազանց աշխարհականք... գնացեալ յարեցան ընդ զօ-րըս նորա, և առեալ սփռեցան ընդ ամենայն երկիրս, զգեօղ, զգուառս, զվանք, զանապատ, որք ի լերինս և որք ի գաշաս, աղգ և աղգ ստութեամբ պատճառս յօգելով, և ոչ մնաց տեղի որ ոչ կոխեցին սոք նոցա. և այնպէս աւեր դարձուցին զերկիրս ամենայն և կողպտեցին ի ըս-տացուածոց, առհասարակ զամենեսեան ահաբեկ և սրտա-կտոր արարին ¹⁾»:

ԺԸ. գարու սկզբին, Դաւիթ բէկի արշաւանքների ժամանակ, մասնաւորապէս Ազուլիսը յիշուում է իբրև բազմամարդ քաղաք, ուր «էին իբրու տասն հազար տունք Հայոց», և ուր կային մինչև անգամ «զօրագլուխք» և «զօրք Հայոց» ²⁾: Սակայն հազիւ թէ այս «տասն հազար տունքը» ճիշտ լինի, թէև նախնան էլ ասում է. «Այս գիւղաքա-ղաք Ազուլիս երբեմն ունէր 8000 տուն հայ, այժմ հազիւ թէ կայ 1000 տուն» ³⁾. 'ի վերջոյ այս բազմամարդ Ազուլիսը, որ առևտրական կապերով աւելի կապուած էր Պօլսի, քան թէ Թէհրանի հետ, Դաւիթ բէկի արշաւանքների ժա-մանակ երկու կուսակցութեան է բաժանուել. մեծագոյն մասը, որ առևտրական յարաբերութիւններ է ունեցել Պօլսի հետ՝ հակուած է եղել Օսմանցիների կողմը, իսկ փոք-րագոյնը՝ Պարսից: Ուստի և մեծագոյն մասը իրեն զլուխ ունենալով Մելիք-Մուսին, ընդգլիմագրել է Դաւիթ բէ-կին և նենգութեամբ սպանել Մելիք Փարսազանին, նրան, որ ազատել էր Մելիք Մուսի կեանքը ⁴⁾: Այս պատմու-թեան մէջ ազուլեցիները միանգամայն արատաւորում են իրենց անունը, միմիայն իրենց առևտրական նպատակ-

¹⁾ Մխական եր. 311.
²⁾ Պատմութիւն Դաւիթ բէկին. հրատ. Աբ. Գուլամիրեանցի. եր. 37. 45. 60—66.
³⁾ Մխական. եր: 325.
⁴⁾ Դաւիթ-բէկի պատմութիւնը ժողովրդական աղբիւրներից շուտով մամուլի կը յանձնեն:

ներն ի նկատի առնելով դաւաճանելով ընդհանուր հայ-
րենիքի ազատութեան դործին:

Սրանց այս տաճկասիրութիւնը մի քանի տարի յետոյ
խստիւ պատժուել է պարսիկների կողմից, ինչպէս երևում
է Գիսարի ձեռագիր Յայսմաւուրքի կողքին գրած հե-
տևեալ յիշատակարանից.

Ի ՌՃՃ թ. (1730), ի ժամանակս թագաւորութեան
Պարսից շահ Թահմազին և թագաւորութեան օսմանցոց
սուլթան Ահմատին և կաթողիկոսութեան սրբոյ և մեծի
աթոռոյն Էջմիածնի տա. Աբրահամին և մերոյ նահանգիս
տանն Գողթնեաց սրբոյ և մեծի աթոռոյն սրբուն Թով-
մայի առաքելոյն առաջնորդ հղահոգի և սրբակրօն վարուք
Տէր Բարսեղ ածաբան վարդապետին ի սոցա ժամանակիս
եղև մեծ վրդովումս և խռով և աղմուկ և կռիւ և կագ
այսինքն ի մէջ երկուց ինքնակալ թագաւորաց օսմանցոց
և Պարսից և եղև մեծ հալածումն մերազնեաց քրիստո-
նէից և եղև ի փախչիլն օսմանցոց ի Թաւրիզու և եկին
ազգ Պարսիցն ի գիւղաքաղաքն Օրդուվար ժողովեցան և
բանակեցին և անտի ելեալ մտին ի Գաշա կոչեցեալ գեղն
երկու տասան հազար հեծելօք և կոտորեցին ի նոցանէ
հոգիս դճ արանց, մանկանց և կանանց և գերեցին ի նո-
ցանէ անձինս ըճ և այլ աւելի և ես՝ աղանատես եղայ
աչօք իմօք և տեսի դաստուածային սուրբ տառս ի ձեռս
նետող ազգին Պարսից գերի. դալարեցաւ աղիք իմ և ցա-
ւեցաւ սիրտ իմ¹⁾:

Մի կարճ միջոցից յետոյ էլ (1752 թ.) Ագուլիսն է
ենթարկուել մի այսպիսի խիստ աւերման: Ատրպատականի
կողմնակալ Ազատ խանը այս տեղով անցնելիս Ագուլիսից
խնդրել է ցորենի, գարու և այլ պաշար ու հարիւր հա-
զար գահեկան գրամ, և երբ ագուլեցիք իրենց ետայի ա-
նունով գլխաւորի յորդորով մերժել են, խանը երկու ե-
րեք անգամ կրկնել է իւր պահանջը, սպառնալով, որ
եթէ չկատարեն, կաւերէ քաղաքը: Եւ երբ ագուլեցիները

1) Տէր Յակոբ քահանայի ձեռագրից:

մերժել են, նա յարձակել է ագուլեցիների զինուորուած
զնդի վրայ և սարսափելի ջարդ տալով, «ի մէջ երրորդ
ժամուն Ս. տաճարն քայքայեալ ջախջախեցին, և Սրբոց
մաքուր մասունքն ամենայն գերեցին, ...անթիւ քրիստո-
նեայք արք և կանայք, երիտասարդք և մանկունք սրով
անցուցին, որ զամենայն հողն արեամբ ներկեալ շաղա-
խեաց, և զաւուրս երիս յայս գիւղս բնակեցան. թէ եկե-
ղեցիք և թէ բնակութիւնք ամենայնի մերկացուցին որ իբր
մերկ ի մօրէ ծնեցեալք: Եւ յետ այդան սրախողութեան
յետ մնացեալ քրիստոնեայքն կողոպտաբար գերեցին որ
թէ ողորմելի Ագուլեաց և թէ բոլոր չրջակայ գիւղօրէիցն
մինչ ի ՌԲՃ (1200) քրիստոնեայ գերեցին, և ս. տաճարն
խանգարեցան և եղին անմարգաբնակ, իբր թէ տասնա-
մեան աւերեալ¹⁾:

Այս աւերածութիւնից յետոյ ագուլեցիներից շատերը
գաղթել են նաև՝ Պօլիս, ուր հիմնել են Բէկօղլու թաղը,
Ագուլիսի թաղամասի անունով, որ մինչև այժմ էլ մնա-
ցել է միայն գերեզմանատան վրայ — «Բէկօղլու գերեզ-
մանատուն»:

Ինչպէս ասացինք, Պարսից տիրապետութեան ժամա-
նակ Գողթան գաւառը այժմեան ոստիկանական սահման-
ներով կազմում էր մի առանձին միութիւն Ազատ ձիրան
անունով, և կազմում էր Նախիջևանի խանութեան մի
մասը, իսկ վերջինս ենթարկւում էր Ատրպատականի կու-
սակալին:

Ազատ ձիրանը բաժանւում էր հինգ մահալների. —

1) Օրդուբադի, 2) Ագուլիսի, 3) Գաշաի, 4) Բելևի և 5) Չա-
նանաբի: Այս մահալները կառավարւում էին միրբոյիկ-
ներով (мирбюками), որոնք ենթարկւում էին Օրդու-
բադում նստող խանին, իսկ սա՝ Նախիջևանի խանին: Հայ
գիւղերը կառավարւում էին տանուէրներով, որոնք մինչև
այժմ էլ մելիք են կոչւում: Թէ մելիքները և թէ մանա-
ւանդ Օրդուբադի ու Նախիջևանի խաները սաստիկ կեղե-

1) Միսական եր. 331.

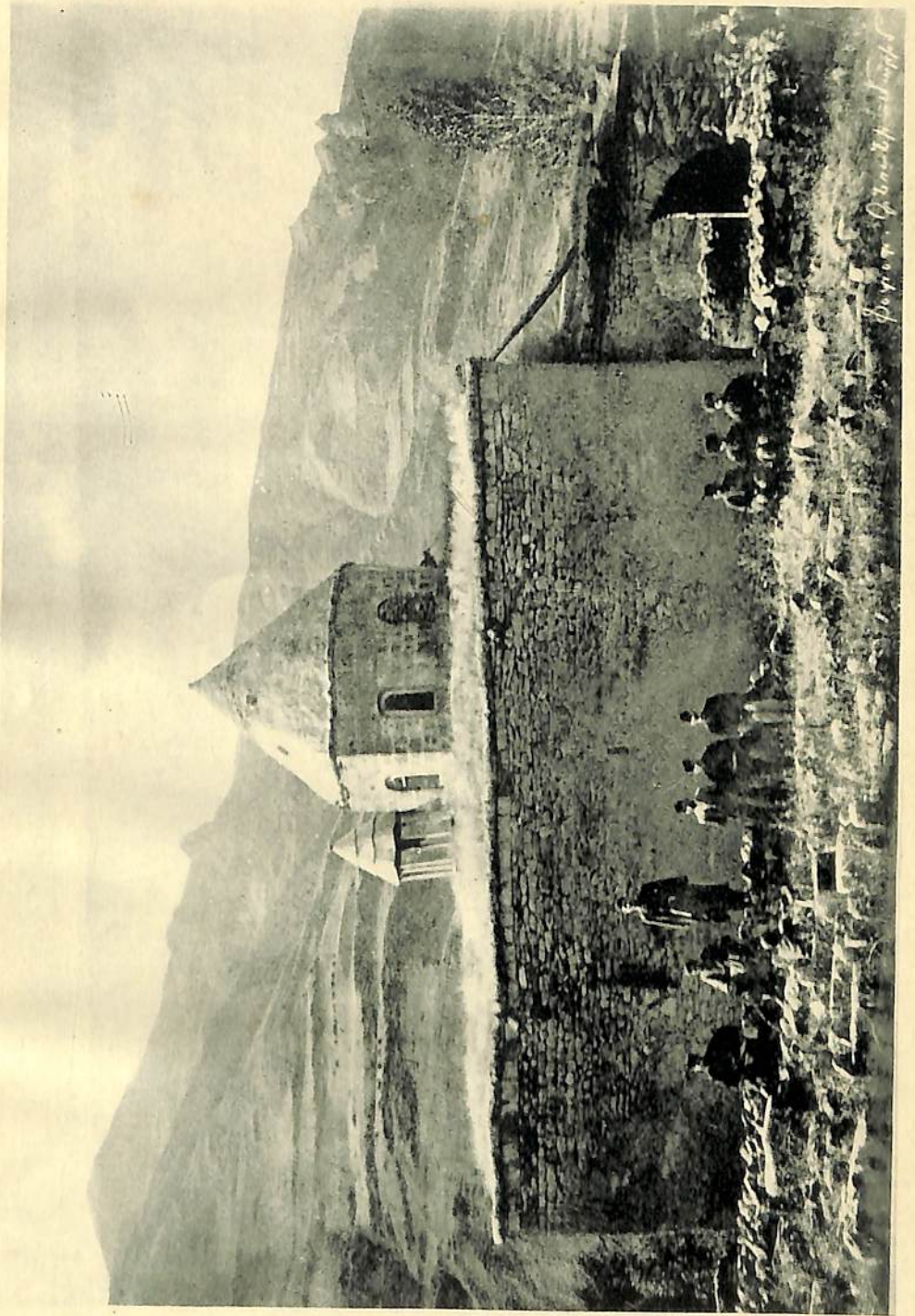
քում էին ժողովրդին. շատ մելիքներ էլ գործիք էին գառնում խաներին և նպաստում նրանց՝ կեղեքելու: Ահսն ինչ է պատմում արժ. Տէր Յակոբ քահանան սրանց մասին.

«Մելիքները խաների համար գործիք լինելով լուր էին տանում խանին, թէ այս ինչ վաճառականը գալով մեծ փող է բերել կամ լաւ ձի, կամ լաւ ջորի: Խանը մարդ էր ուղարկում թէ ձիդ, ջորիդ տուր, կամ 100—50 ոսկի փող տուր. ամէն ով որ ընդիմանար, օրերով պիտի կապէին փայտի, ծեծելով արիւն շաղախ անէին: Մալխասեանք, որ իմ աներանք էին, ասում էին, թէ պանդըխտութիւնից եկած լինելով պահանջում են նրանցից մեծ գումար, և հսկում են, որ չփախչի. նա ցերեկով իւր կնոջը պատուիրում է իրիկուն հացը փռել քուրսու վրայ, կերակուրները ամանների մէջ կարգով դարսել, ճրագը դնել, այնպէս որ հերթից մելիքի մարդիկ հսկելու ժամանակ համարեն թէ տանն են, և ապա իրանք լաւ ու մունջ պատի տակերով դուրս են գալիս փախչում գնում Վերին Ագուլիս՝ ս. Սասուածածին... ուր երեք օր թորոնների մէջ թաք մնալուց յետոյ, գիշերով դուրս է գալիս փախչում Սիւնեաց կողմերը»:

Ապա արժանայիշատակ քահանան մի առ մի թւում է թէ ինչպէս այսպիսի հալածանքների պատճառով ինչ տներ ուր գաղթեցին: Հետաքրքրական է Աբրահամ և Աղամալ մտերիմների խօսակցութիւնը այս հալածանքների ժամանակ: Մինը ասում է միւսին. «Աղամալ եղբայր, մի հընար գաիր այս գաղթականութեան տուաջն առնելու, այսպէս չի լինիլ, ամենքը փախան գնացին»:

Աղամալը պատասխանում է. «Վնաս չունի. բողկը քանի որ հատ հատ լինի, մեծ մեծ տակ կանի»:

Հալածանքի հերթը իրենց էլ է հասնում, լաւ ու մունջ դուրս են գալիս գիշերով փախչում. երբ հասնում են Կարճուանի դաշտը, լեզուները բացում է, սկսում են միմեանց հետ խօսել: «Աղամալ եղբայր, ատում է Աբրահամը,

Eglise fondée par S. Mesrob (Vs.)

ՄԵՍՐՈՒՄԱՎԱՆ.

Церковь построенная С. Месропомъ.

այժմ բողիք մեծացել է, ամէն մինը մի ձմերուկի չափ, մինը իմ գլխիս է դիպչում, միւսը քո»:

Սովորական երեւոյթ էր նաև, որ խանի մարդիկը յարձակում էին շրջակայ խաների երկրների վրայ և դերիներ բերում, թալանում, աւերում: Այսպէս նոյն արժ. Տէր Յակոբ քահանան պատմում է, թէ Մամազիւլի խանութեան ժամանակ «Անոնց Համդին գնում է Ղարաբաղի կանայքը և երեխայքը ձմեռ ժամանակ քշում բերում Գաշա գիւղը. ճանապարհին Արմեղեաղ սարի գլխին երկուհոգիս (յղի) կանայք և երեխայք չկարողանալով ընթանալ, սարից գլորում է, քցում ձիւնի մէջ սպանում: Գաշա հասնելուն պէս ածում են մեծ մեծ աներ: Շուտով գարունը բացւում է և սով սկսւում. ոչխարի նման տանում են եղել ցերեկով խոտ արածացնում, գիշերները բերում էրքնում մեծ մեծ աներ և յետոյ եկեղեցու բակը: Պառաւները կը պատմէին, թէ դռնով անցնելիս կաղաչէին մեզ, աղ կուզէին խոտի հետ ուտելու: Շատերը չկարողանալով ապրել, սկսան կոտորուիլ...»

Այս սովը 7 տարի է տևում, «Մարդիկ սկսել են բամբակի հատը բովել, աղալ. նոյնպէս նուշի, ընկոյզի կեղևները աղալ, ջրով խմորի պէս շաղախել, երկաթի վրայ եփել և ուտել: Ղարաբաղցի Ունանանց Հայրապետը որ 2 դուրծան է ունեցել, սովից մեռնելու ժամանակ նրա Նաղբու կինը գլխի արծաթները խփում է գեանով և ասում. ինչո՞ւ ես հարկաւոր, որ Ունանանց Հայրապետը մի նըշխարհաչափ հաց չի գտնում դնի բերնին յետոյ մեռնի: Հայրապետի մեռնելից յետ ամբողջ գիւղով (գաշաեցիք) անցնում են Պարսկաստան, գնում Լուարձան. այնտեղ աղջիկները ջրի գնացած ժամանակ պարսիկները զօղանում են տանում տալիս Իսախանին: Սա էլ նշանուած լինելով Խոյ քաղաքում, ուղարկում է իւր նշանածի համար. գնում աղաչում պաղատում են, բայց չեն կարողանում յետ ստանալ, նրանց բռնի թուրքացնում են»:

Սովորական երեւոյթ էր խանի համար սղջիկ հաւա-

քելը, գալիս որոնում էին և 11—13 տարեկան գեղեցիկ աղջիկներին բռնութեամբ տանում խանի հարեմը, և թուրքացնում: Այսպիսի կրօնափոխութիւնից աղջիկներին ազատելու համար գեռ շատ մատաղ հասակում պսակում էին չափահաս տղաների հետ, որովհետեւ պսակուածներին չէին տանում: Պատում են, որ Մելիք Կարապետի ցոյց տալով «Մարտիրոսի քոյր Փարուն բռնում են, որ տանեն. սա հէնց որ այս իմանում է, իշակաթնուկ կոչուած խոտի կաթը բսում է երեսին, որ այրի ու աղեղացնի իրեն: Եւ երբ գալիս են բռնելու, փախչում է և մի բարձր կարից վայր ընկնում, որ մեռնի, բայց ողջ է մնում: Բռնում գնում են ձիու վրայ և տանում: Չիուց վայր է ընկնում և կրկին փախչում, սակայն բռնում են, տանում, թուրքացնում:

1797 թուին ժանտախտ է տարածում Ղարաբաղում. տեղական հայերը գալիս են Վ. Ազուլիս և մի վարդապետի ձեռքով ս. Թովմայի աջը տանում, փրկութիւն հայցելու: Վարդապետը այդ տեղ վարակում է՝ մեռնում. այն ժամանակ ս. Թովմայի առաջնորդը ուղարկում է ներքին Ազուլիսի քահանայ Տէր Անդրէասին՝ աջը յետ բերելու և սա իւր հետ բերում է նաև ժանտախտը: Շատ մարդիկ կոտորւում են: «Ներքին Ազուլիսում մարդիկ այնքան էին պակասած, որ եկեղեցու ճանապարհի վրայ մի ձմերուկի սերմ ընկնելով բուսել և ձմերուկ էր հասցրել ¹⁾»:

Այս ժանտախտի մասին Գիսարի ժամագրքի յիշատակարանում ասուած է.

«ՌՄԽԶ (1797) թուին եկն մահ աշխարհս Նախիջևան, կաւառն Աղաջիրան (Աղաս Գիլան), Ղափան, Ղարաբաղ, Ղարաբաղ, Թիֆլիս... և բազում գաւառ կոտորեց. այսպէս ցաւն դ. որ քաշէր հիւանդն, աւել ոչ, ապա մեռնէր, փախնոյն շատ մեռնէր քան նստողն... այսպէս մնաց դ. տարի ²⁾»:

Սովից ու ժանտախտից յետոյ Նախիջևանի Քեռո Քալ-

¹⁾ և ²⁾ Տէր Յակոբի տետրից:

բալա խանը սաստիկ ծեծելով ու տանջելով Գողթնի շատ գիւղացիների, կարողացել է «խաս» (թագաւորապատկան, աղաս) գիւղերից միքանիսը սեպհականացնել: Այսպէս ներքին Ազուլիսում տանուտէր Մելիք Նիկողոսին ծառի վրայ կապած Յ որ շարունակ անգթաբար թակում են և հարցնում, թէ համաձայն է կալուածագիրը ստորագրելու: Չորրորդ գիշերը նրա որդի Մկրտիչը տեսնելով որ ֆարաշները քնած են, կտրատում է հօր կապանքները, ծառից վայր բերում, շալակում և կէս վերստից աւելի ճանապարհ տանում, Արհանենց այգու խոր ու չոր առուի մէջ թաքցնում: Այդտեղ ութ որ պահելուց յետոյ, երբ տեսնում է, որ ամբողջ գիւղը ճիպտաի հարուածների տակ ստորագրեցին կալուածագիրը, լուր է տանում հօրը, որը և ինքնակամ գալիս է և ստորագրում:

Տեի գիւղում միայն մի հայ տոհմ է լինում, որա մեծին ստիպում են, որ գիւղը ծախէ, սա յանձն չի առնում, պատճառաբանելով, որ միայն իրենը չէ, այն ժամանակ «որս ձուաները փայտի մէջ դնելով շարդում են. ամառ ժամանակ (լինելով) վէրքը որդնում է: Յետոյ (սըրան) թուրքացնում են: Նրա թուրք բնակում էր Փառակա գիւղում, ինձ ցոյց տալով ասում էին. Այժմ թուրքերը սորան հայհոյելիս ասում են. Քո պապիգ և այլն ¹⁾»:

Բիստ, Ալահի, Փառակայ գիւղերում «գերեզմանների տապանադրերից սապոնով կնիքներ փորել տալով կնքում էին կալուածագրերը ²⁾»: Մարվանիս գիւղին երկու փութ կորեկ են տուել ³⁾»:

Այսպէս սեպհականացնելուց յետոյ հարկերը կրկնապատկում է, նոյն իսկ պատանիներից զլխահարկ է առնում. «պատանիների պարանոցը թելով չափում էին, պատում է Տէր Յակոբը, և երկտակելով ծայրից աստաներով բռնել էին տալիս և փորձում, թէ մնացած մասը

¹⁾ ²⁾ և ³⁾ Տէր Յակոբի տետրից.

գլխովն անցնում էր՝ ամբողջ, իսկ եթէ ոչ՝ կէս գլխահարկ պիտի վճարէին ¹⁾։

Երեք ֆունտանոց (1 հոխանոց) քարը քաշ էին անում թթենու ծայրից, եթէ չէր խոնարում հարկ էին վերցնում, այս պատճառով էլ շատերը թթենիները կտրատում էին և նրանց տեղում ցանք անում։

Հարկի պատճառով աղամարդիկ փախչում էին գիւղից, այն ժամանակ բռնում էին նրանց կանանց, միքանիսին միասին կապում շուկայի փայտէ սիւնից կամ մի սրէէ ծառից և սաստիկ ծեծելով ստիպում, որ կում ամուսինների տեղն ասեն և կամ իրենք տան պահանջուած հարկը։ Շատ անգամ պատիժը աւելի խտացնելու համար կատու էին ձգում կանանց վարտիկը և ծեծում կատուին, որպէսզի սա ճանկոտտէ կանանց սոսները։

Այսպիսի պատիժներից չէին ազատւում նոյն իսկ քահանաները. — Ներքին Ազգայնական Վարդապետին «Տէր Աստուածաբարին պատարաբից ետ Աղամարդն չվակում կապում են փայտի և ծեծում հարկ տուներու համար» ²⁾։

Այս երևոյթը այնքան սովորական էր դառել, որ մինչև անգամ երբ կանանցը թակում էին, «փախած ամուսինները Մարիամի խաչի ձորում դափ ածելով սերախութիւն էին անում ³⁾։ Եւ երբ հարկահանները հեռանում էին գիւղից, իսկոյն գղերն ընկնում էր փողոցները և կանչում։

Պուօտ կէժը, կայսրուտ տայստայրխունը, ծուտուտ ճուճը վիկլայիք ակիք Խաչկուց բօխչան», այսինքն՝ Պուտտ կուժը, կապոյտ սիւսոցը, ծուտուտ վառելիք վերցրէք եկէք Խաչիկենց պարաէլը, որպէսզի քէֆ անեն, երգելով.

Ղուպուղն ակալ փուղ ըղահալ փուղ չինիլ,
ձապուտը վուին վերն թակալ ճօր չինիլ ⁴⁾։

Այսինքն. Գլիրն եկաւ փող սուգեց փող չկար,
ձիպտտով սուին ծեծեցին ճար չկար։

1) Հարկերի մասին մանրամասն յետոյ ենք խօսելու։
2) 3) և 4) Տէր Յակոբի տետրից.

Այս տանջանքների պատճառով գիւղացիներից շատերը դաղթում են, վերջապէս երբ Աբաս Միրզա թագաժառանգը այցելում է Գողթնին ու տեսնում բազմաթիւ աւերակ տները, արտերի մէջ կտրատուած թթենիները, հարցնում է պատճառը և ապա կանչելով Նախիջևանի խանին և այս գիւղերի տանուտէրներին ու առաջաւորներին Քավրիզ, որոշեալ դուժարներ առնելով յօդուտ խանին, հողը կրկին հաստատում է գիւղացիների վրայ։ Միայն Ներքին Ազգայնական վճարել է 700 թուման և 120 թուման էլ Աբաս Միրզին ընծայ է տուել այդ բարերարութեան համար ¹⁾։

Ռուս-Տաճկական պատերազմի ժամանակ էկան-խանն ու Շէյխ Ալի բէկը դաւաճանելով պարսիկներին՝ Օրդուբադը յանձնում են ռուսներին, ուստի և սրանց տիրապետութեան ժամանակ նախը են կարգւում ²⁾։ Այս պատերազմների ժամանակ տեղական հայերը չափազանց նեղութիւններ են կրում։ Շատերը փախել են դանազան կողմեր, ուրիշներ թաք կացել հորերի մէջ շինուած առանձին տեղերում, շատ կանանց և երեխաների թուրքերն իբր պատանդ տարել են Արաքսի ափին պահել, որպէսզի սըրանց ամուսիններն ու հայրերը շանցնեն ռուսների կողմը։ Պարսիկները նահանջելիս տարել են իրենց հետ հայ կանանց իբրև գերի, որոնցից յետոյ շատ քջերն են ազատուել։

Պատերազմից յետոյ Լազարեանի առաջնորդութեամբ դաղթած մօտ 45,000 հոգուց այս շրջանում վերաբնակել են 250 գերդաստան կամ 1340 հոգի. տեղաւորուելով Օրդուբադում, Վերին և Ներքին Աղաներում, Գերում, Ալահում, Բիստում և ուրիշ գիւղերում։

Ներկայ պրակում այս դաղթականների մասին չենք խօսելու, որովհետև նրանց մասին գրելու ենք Նախիջևանի շրջանն ուսումնասիրելիս։ Այստեղ մեր ասելիքները

1) Տէր Յակոբի տետրից.
2) Шопенъ, յ. գ.

մասնաւորելու ենք բնիկների մասին, և այն էլ նրանց, որոնք յայտնի են զօղ անուամբ: Սրանք բաղմամբիւ չեն և բռնում են միայն Վերին և Ներքին Ագուլիսը, Անդամէջը, Գիսարը, Յզնան, Տանակերտը, Ռամիսը, Բաղաքիկը, Փառական:

Զօղ անուան մասին տրուած են հետեւեալ բացատրութիւնները.

Արժ. Տէր Յակոբը ասել է. Հին գողթնեցիներն այս, այդ, այն, ցուցական գերանուան փոխարէն գործ էին ածում զօղ, գօղ, նօղ¹⁾: Եւ սրովհետեւ սրանք այդ զօղ (այս) գերանունը շատ յաճախ են գործածել, ուստի և նրանց կոչել են զօղ, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս հօս (այս) գործածող պօսեցիներին կոչել են հօս հօս: Արժ. հայրը ուրիշ շատ օրինակներ էլ է բերում ապացուցանելու, որ մեզանում սովորութիւն է եղած միւսնոյն բառը յաճախ գործածողներին այդ բառով կոչել, յիշեմ օրինակներից մէկ երկուսը. Ագուլեցի Աբեանց Կարապետը «թէպէտ» Կարապետ էր կոչուած, Ներքին Ագուլեցի Բալթաբեղենց Յովհանէսը «ինճաւարա» (ուրեմն) Օհանէս անունն էր կրում:

Միւսնոյն բացատրութիւնն տալիս է նաև Ք. Պատկանեան, ասելով, որ այդ անունը յառաջացել է հօղ, օղ գերանուան յաճախ գործածելուց, զ նախորով, որը գործածական է եղել անցեալ դարում՝ զհօղ, զօղ: Իւր այս կարծիքը հաստատում է նրանով, որ Շրօզերի յառաջ բերած զօղերէն մի հատուածի մէջ խօսողներից մինը անձանօթ լինելով այդ լեզուի հետ՝ ծագրելով ասում է. «Ձուկայեցեարն, Ղափանցեարն և Հոսմրցեարն լաւ կու հասկանամ. մա ձեր զօղ մօղ խաբար չեմ թէ ինչ այ²⁾»:

Ս. Սարգսեանի հետ հաւանութիւն տալով այս բացատրութեան, ասենք նաև, որ ոճանք էլ այդ զօղ բառը հանում են Ձոհակ անունից, որ պարսկերէն Աժգահակ է

1) Իսկ այժմեանները՝ հօղ, գօղ, նօղ:

2) К. Паткановъ. Изслѣдованіе о діалектахъ Арм. яз. зыка стр. 54.

նշանակում, իբր թէ գողթնեցիները նրա սերնդի խառնուրդը լինելով նրա անունով զօղ են կոչուել¹⁾:

Զօղերի առանձնայատկութիւնը կայանում է նրանում, որ նրանց բարբառը միանգամայն տարբերում է Հայոց թէ գրական լեզուից և թէ բարբառներից, մինչ այն աստիճան, որ գրեթէ բոլորովին անհասկանալի է ոչ զօղ հայերին: Եւ հէնց այս պատճառով էլ բոլոր զօղերը բացի իրենց բարբառից, բաւականաչափ ծանօթ են գրական լեզուին, այնպէս որ մի ուրիշ գաւառացու պատահելիս նրանք գրական լեզուով են խօսում: Մի ընդհանրացած սովորութիւն է նաև, որ զօղը երբէք զօղերէն բարբառով մի բան, մի նամակ, մի հաշիւ, չի գրել, այլ անշուշտ գրական լեզուով, որքան էլ որ քիչ գիտենայ: Այս պատճառով և՛ այդ բարբառը ոչ ունեցել է և ոչ ունի գրականութիւն:

Զօղերին և Զօկաստանը համարձակ կերպով կարելի է համեմատել Փիւնիկեցիների և Փիւնիկիայի հետ և առանց մարդարէ լինելու գուշակել՝ որ միւսնոյն վիճակն է սպասում և սրանց:

Զօկաստանը լերի, ապառաժոտ մի երկիր է, մեծ մասամբ ծածկուած կաւոտ և աւազոտ մարնայով և կրաքարով, ջուրն էլ սաստիկ սակաւ, ուստի և երկիրը զուրկ է բուսականութիւնից: Զօկերի անխոնջ աշխատանքն է որ գետակների ավերին այգիներ ձգելով և թթենիներ տընկելով ապրուստի մի փոքրիկ աղբիւր են ստեղծել, որ սակայն գոհացուցիչ չէ: Միւսնոյն ժամանակ Գողթնը լինելով այն ճանապարհի վրայ, որ միացնում էր Հնդկաստանը Միջին Ասիայի հետ, մօտ լինելով Հայոց հին մայրաղաղաքներին, Արմաւիրին, Արաշապին, Գուինին և այլ յայտնի շուկաներին, ամենաձին ժամանակից սկսած մեծ յարմարութիւններ ունէր վաճառականութեամբ պարապելու, ուստի և զօղը, իւր ծննդավայրի բնական գրութիւնից ստիպուած՝ փիւնիկեցու նման սկսել է վաճառակա-

1) Սիսական եր. 314.

նութեամբ պարապել: Այս պարապումները պատճառ է եղել զանազան տեղեր փոքրիկ գաղութներ հաստատելու, ինչպէս Նուխի, Կախ, Զաքաթաւա, Շուշի, Ասարախան, Կ. Պօլիս (Բէկ-օղլու թաղը), Թիֆլիս, Մոսկուա, Թաւրիզ, Մազանդարա, (Ռէշա), և այլն, և այսպիսով կամ երկար ժամանակով և կամ ընդմիջաբացակայելու ծննդավայրից: Եւ հէնց այս պատճառով սէրը գէպի իւր ծննդավայրը, հայրենիքը, հեազհետէ մարել է, մանաւանդ որ վաճառականական պարապումները պարզացրել է նրա մէջ անձնական շահի, ետականութեան զգացումները¹⁾, ապացոյց՝ ազուլեցիներին բռնած գերքը գէպի Գաւթ բէկը և նրա գործունէութիւնը: Միւս կողմից շփուելով զանազան ազգութիւնների հետ, նա բոլորից էլ փոխ է առել զանազան սովորութիւններ և յատկութիւններ, սւստի և այսօր զօկական կուլտուրան ինքնուրոյն շատ քիչ բան ունի, դա խառնուրդ է զանազան տեղերի և ազգերի կուլտուրայի.—նրա հարսանեկան սովորութիւնների մէջ միաժամանակ տեղի են ունենում թէ պարսկական շաբաշը և թէ ուստական ГОРЬКО-ն. հագուստների մէջ մրցում են միմեանց հետ Մոսկուան, Մարսէյը, Վիեննան, Բերլինը, կերակուրները ամէն ազգից մի քանի տեսակը, և այլն և այլն:

Ընդունելով օտարինը՝ սրանք հեշտութեամբ մոռանում են իրենցը և մինչև անգամ այսօր բուն զօկական շատ քիչ բան է մնացել. նոյն իսկ լեզուն գործածութիւնից գուրս է ձգւում, ոչ միայն ուրիշ գաւառացիների, այլև Զօկաստանի այլ գիւղացիների հետ սրանք ընդհանուր հայերէն լեզուով են խօսում և ոչ թէ իրենց զօկերէնով:

Վաճառականութեան շնորհիւ ըմբռնելով ուսման կարևորութիւնը՝ սրանք շատ հին ժամանակից հոգս են տարել թէ իրենց գիւղերում գպրոցներ բաց անելու և թէ որդիներին ուղարկելու ուրիշ քաղաքներ ուսումն առնելու: Եւ պէտք է առել, որ սրանց մեծ մասը ծննդավայր չի

1) Ս. Սարգսեան՝ Ազուլեցոյ բարբառը, եր. 13.

վերադառնում, այլ մնում է քաղաքներում, ուր նրա զօկութիւնը միանգամայն կորչում է, մանաւանդ երբ, ինչպէս կրթուածներից ոչ քչերը, ամուսնանում են օտար ազգիկների հետ:

Այսպիսով զօկն ու Զօկաստանը լինելով Կովկասի գաւառական անկիւնների մէջ ամենալուսաւորն, ամենազաւկաս ազգագրական ինքնուրոյնութիւնն է ներկայացնում:

Բ. ԿՐԾՆԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ Ն

Գողթան գաւառը թէ հեթանոսութեան և թէ քրիստոնէութեան շրջանում շատ շերմեռանդ և աւանդազահ է եղել: Լեւոնոս, առանձնացած երկիր լինելով այստեղ հեթանոսութիւնը կարողացել է պահպանուել մինչև ս. Մեսրոպի օրերը, ինչպէս և քրիստոնէութիւնը Ս. Բարգուղիմէոս առաքեալի քարոզութեամբ այստեղ սկսուելով կարողացել է յարատեւել մինչև Ս. Լուսաւորիչ:

Գողթան գաւառը իրաւամբ նախահաւատ է կոչւում, որովհետև սա և Սիւնիքը ամենից առաջ են ընդունել քրիստոնէութիւնը: Այստեղ քարոզել է ս. Բարգուղիմէոս առաքեալը, գուցէ և ս. Թովման: Ատրպատականից գալով ս. Բարգուղիմէոսը մտել է Գողթն, ուր շինել է մի եկեղեցի, որ կոչուել է Տեառն ընդ առաջ և բոլորովին կորել Որդուատի վնասակար շրերը, մկրակ է Շար իշխանին ամբողջ անով և առաջնորդ է կարգել իւր աշակերտներից մինին՝ Կոմմիին, որից և սկիզբն է առել Գողթնի եպիսկոպոսութիւնը: Մինչև Ս. Լուսաւորչի քարոզութիւնը Գողթնում յիշուում են Բաբելաս և Մուշէ, իսկ Լուսաւորչից յետոյ մինչև իններորդ դարը, 303 տարիների ընթացքում իբրև Գողթնի առանձին, անկախ եպիսկոպոս յիշուում են. Մովսէս Տարօնացի, Սահակ Տարօնացի, Զրուանդատ, Սաեփանոս, Յովհաննէս, Մուշէ (500—550), Անաստաս (550—580), Սիոն (594), Մարտիրոս (628), Եսայի (768—773, յետոյ կաթողիկոս). Թ. գարից մինչև Ժ. գարը

այլևս Գողթնի եպիսկոպոսներ չեն յիշատակուում, որովհետև այս միջոցում Գողթնը ենթարկուել է Սիւնեաց մետրոպոլիտի վերատեսչութեան, ինչպէս այդ պարզ երևում է Սարգիս Ա. կաթողիկոսի 1006 թ. շրջաբերականից, ուր որոշ կերպով ասուած է. «Եւ յերնջակայ դաւառին Բստաձոր, զոր Գողթնեցիքն էին առեալ, նաև զՎանանդ և Գողթն բոլորովին, որոց թէպէտ եպիսկոպոսեալ էր և կայր սակաւ վայրացն, այլ ի ներքոյ Սիւնեաց նուաճեալ էր»:

ԺԳ. դարի վերջում նորից երևում են Գողթան եպիսկոպոսները անկախ Սիւնեաց կամ Տաթևի մետրապոլիտներից և սրանցից յայտնի են Սարկաւազ (1280 – 1300), Տէրունական (1424), Խաչատուր (1699), Պետրոս (1680), Թովմաս Վանանդեցի (1491 – 1712), Յովհաննէս (1708), Թովմաս (1737), Յովհաննէս (1740), Սիմէօն (1830). Սա եղել է վերջին եպիսկոպոսը, որովհետև 1838 թ. եպիսկոպոսութիւնը վերացաւ է, ենթարկուելով Երևանեան թեմի առաջնորդութեան և այնուհետև նշանակուել են լոկ վանահայրեր: Սրանցից յայտնի են. Յակոբ վարդապետ (1870), Կարապետ վարդապետ (1871), Անանիա վարդապետ Համազասպեանց (1881), Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրեան (1883) և Սահակ վ. Բաղդասարեան:

Գ. ՄՏԱՒՈՐ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԵԿԱՆ ԶԱՐԿԱՅՈՒՄ

«Կեղեցիկ»¹⁾ և «գինեէս»²⁾ Գողթն դաւառը բաւական մեծ դեր է կատարել նաև գրական ասպարիզում: Կեռ շատ հին ժամանակներում գողթան երգիչները «խորթերով» երգել և պատմել են Տիգրան Ա. Վահագնի և Արտաշէս Բ. գործերը: Եւ այն մի քանի բեկորները, որ մեր մեծ պատմահօր ջանքերով ազատուած են կորստից, մեր ժողովրդական բանահիւստութեան գոհարներն են կազմում Սակայն վաղուց արդէն դադարել է այս երկրում

1) Ստ. Օրբելեան. գլ. ԺԷ. 2) Մ. Սորենացի

բանաստեղծութիւնն ու երգեցողութիւնը, տեղի տալով երկար հաշիւներին ու չտակի թխմիսկոյին: Եւ թէպէտ քաղաքական ու տնտեսական պատճառները միանգամայն կերպարանափոխել են գողթնեցուն, սակայն և այնպէս նրա ստեղծագործող ընդունակութիւնը և երաժշտական ունակութիւնը լիովին չեն անհետացել: Նա նոյն իսկ այսօր շատ հնարագէտ, դանաղան առևտրական բարդ յերկրումներ կազմակերպող է հանգիստնում. նրանցից շատ շատերը լաւ ձայն և լաւ լսողութիւն ունին, սակայն չձափելով ոչ մի կատարելութիւն չեն ներկայացրել: Բացի սրանից, դժբաղդաբար այս դաւառակի մասին մինչև XVII դարը մեղ ոչինչ յայտնի չէ, ո՛վ գիտէ քանի քանի նշանաւոր «Շուն Գալուստներ»¹⁾ եւ բազմաթիւ երգիչներ են եղել, որոնք անհետացել, գնացել են:

Միակ տունը, որի յիշատակը պահպանուել է գրականութեան մէջ, ժԷ. դարումն է ծաղկել: Սա Նուրիջանեանների տունն է, Վանանդից, որ հայրենի երկրում չկարողանալով ծառայել ազգային լուսաւորութեան՝ հեռացել է Ամսդերդամ, ուր Թովմաս եպիսկոպոսը իւր գրամով, սրա հօրեղբօր որդի Մատթէոսը իւր արհեստով ու եղբօր որդի Ղուկասը իւր գիտութեամբ օժանդակելով միմեանց, տպարան են հիմնել և բացի իրենց և այլ երկասիրութիւններից հրատարակել են երկու շատ նշանաւոր գործ՝ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը՝ որպէս ազգային ինքնաճանաչութեան հիմք, և Համատարած աշխարհացոյցը՝ որպէս առևտրական գիտութիւնների հիմնաքար:

Հէնց այս միևնոյն ժամանակներում մի ուրիշ գողթնեցի, թէպէտ ոչ գրագէտ, իւր գործնական խելքով ըմբռնելով ժողովրդին հասկանալի, աշխարհաբար գրքերի կարևորութիւնը, մեկինաս է հանգիստացել «վատներով զղոյս և զինչս բազումս ի ձուլումն գեղեցիկ տառիս, ի շինումն

1) Շուն Գալուստը Ներքին Ազգայցի մի սրամիտ առակախօս է եղել, որի առակները կը տպուին մեր «Ժողովրդական առակներ»-ի առաջիկայ պրակներից միում:

Նորակերտ տպարանիս, ի գտումն պատուական թղթոյս և ի յօրինումն ամենայն իրաց պիտանաւորաց», և 1687 թուին Վենետիկում հրատարակել է «Պարզաբանութիւն հօգենուագ սաղմոսացն Դաւթի մարգարէին թարգմանեցեալ ի նուստ Յովհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցոյ...» Այս՝ երախտագիտութեան լիովին արժանի անձնաւորութիւնը ազուլեցի խօջայ Գուլնազարի որդի խօջայ Նահապետն է:

Սոյն դարում մի ուրիշ փաճառական էլ Վերին Ազուլեցի, Զաքարիա անունով, գրի է առել իւր հաշիւների հետ նաև ժամանակակից պատմական անցքերը, իւր ընտանեկան հանգամանքները, տան սարք ու կարգը, նոյն իով իւր եղբայրներից բաժանուելու մանրամասնութիւններն ու իւրաքանչիւրի ստացած շարժական ու անշարժ կայքը, պղնձէ և արծաթէ ամանեղէնները և սրանց արժէքը և այլն: Այս աշխատութիւնը բաւական արժէք ունի թէ ազգագրական տեսակէտից և թէ լեզուաբանական, սրովհետև գրուած է այն ժամանակուայ աշխարհիկ, գրաբառախառն լեզուով: Զաքարիայի այս օրագրութիւնը կամ «Իսթաթարը» (ինչպէս ինքն է կոչում), արդէն տպագրել է առել պ. Աղ. Քալանթարը և շուտով լոյս կընծայէ:

Այնուհետև մինչև ժ. Գարի երկրորդ կէսը գրական հօրիզոնում ոչ մի գողթնեցի չի փայլում:

Ութսունական թուականներին որպէս մի ասուպ երևում է Սարգիս Սարգսեանը: Սա ծնուել է Յընայում, ուր սկզբնական կրթութիւնն ստանալուց յետոյ տեղափոխուել է Մոսկուա: Այստեղ թէ գիմնադիօնական դասընթացքը և թէ համալսարանի պատմական-լեզուաբանական մասնաճիւղը (1878 թ.) աւարտելուց յետոյ մի տարի Գէորգեան ճեմարանում եւ այնուհետև Բրեանսկի դաւառական քաղաքի պրոգիմնադիօնում ուսուցիչ է եղել մինչև 1889 թ.: Պրօգիմնադիօնի փակուելով Ս. Սարգսեան մի տարի անպաշտօն է մնացել և ապա հրաւիրուել է Լազարեան ճեմարանը հայոց եւ ուսուցչ լեզուի դասատու:

Երկու տարուց յետոյ 1892 թ. Մարտի 30-ին Սարգսեան փախճանուել է:

Սարգսեանի ամենանշանաւոր աշխատութիւնը «Ազուլեցոց բարբառն» է, որ լեզուաբանական շատ մեծ արժէք ունի: Գիրքը, որ տպուած է Մոսկուայում 1883 թուին, բաժանուած է երկու մասի. առաջնում լեզուաբանօրէն հետազօտուած է զօկերի բարբառը, երկրորդում գրի են առնուած զօկերի բարբառով ժողովրդական բանահիւսութեան զանազան կտորներ, որոնք հէնց այժմ էլ արդէն անհետացել են ժողովրդի յիշողութիւնից:

1888 թուին մի ուրիշ գողթնեցի, պ. Մկրտիչ Բարխուդարեան, զգալով «Փորձ» ամսագրի դադարմամբ յաստացած մի ամսագրի մեծ կարիքը, ասպարէզ դուրս եկաւ, եթէ ոչ լիովին, դոնէ մասամբ լրացնելու, ուստի և սկսեց հրատարակել Մոսկուայում մի կիսամեայ «Հանդէս գրականական և պատմական»: Յաջորդ տարին պարոնը բացեց նաև մի տպարան, որ շարունակուած է գործել մինչև այժմ բաւականաչափ մաքուր և կատարելագործուած կերպով: Մինչև 1896 թուականը փոքրիկ ընդմիջումներով հրատարակուեց այս ժողովածուն, տալով ընդամենը եօթ գիրք, որոնց մէջ յարգելի հրատարակիչը բացի մի երկու թարգմանութիւնից, ինքնուրոյն ոչ մի երկ չունի, չնայելով որ բաւական նախապատրաստուած է լսած լինելով Մոսկուայի պատմական-լեզուաբանական մասնաճիւղում: Ուստի և պ. Մ. Բարխուդարեանի մատուցած ծառայութիւնը սահմանափակուած է միայն նրա տպարանական և հրատարակչական գործունէութեան մէջ:

Պարզ է, որ պ. Բարխուդարեանի հանդէսը չէր կարող փոխարինել «Փորձ»-ին և ամսագրի կարիքը գնալով աւելի ու աւելի զգալի էր դառնում: Երբ այդ պակասը եկաւ լցուցանելու մի ուրիշ գողթնեցի, դա պ. Աւետիք Արասխանեանն է, «Մուրճ» ամսագրի հիմնադիրը:

Պ. Աւետիք Արասխանեան (ծն. 1857 թ. փետր. 13-ին Վերին Ազուլիսում), իւր սկզբնական կրթութիւնն ըս-

տացել է Ազուլիտում նախ Հայրապետ Քալանթարեանի և ապա հայոց ծխական գալրոցում, աշակերտելով Պերճ Պոօշեանին, Ռուբէն Ջալալեանին և ուրիշներին, որոնք նրա վրայ «անջնջելի լաւ ապաւորութիւն են թողել»¹⁾: 1870 թուին եկել է Թիֆլիս և մտել ուկրաին գալրոցը, ապրելով նաև Սաեփանոս Պալասանեանի և Կ. Տէր Ասատուծատրեանի մօտ, որոնք սէր են ներշնչել դէպի հայկական գրականութիւնը: 1875 թուին նա գրել է իւր առաջին յօդուածը «Մշակ»-ում (№ 28. Արհեստանոցի հարցը Ազուլիտում), իսկ հետեւեալ տարին՝ առանձին գրքով հրատարակել է բժ. Բոկի «Գործնական խրատներ երեխաների մտաւոր և ֆիզիքական կրթութեան համար տանը և ուսումնարանում»:

1876 թուին աւարտելով ուկրաին գալրոցը՝ անցել է արտասահման, ուր միառժամանակ լսելով Լայպցիկի և Փարիզի համալսարաններում, վերջնականապէս հաստատուել է Սարասբուրգում, ուր 1882 թուին յաջող քննութիւն տարով տեղի համալսարանի պետական գիտութիւնների ֆակուլտետում, ստացել է դոկտորի աստիճան:

Վերադառնալով Թիֆլիս պ. Արասխանեան ստանձնել է ընդհանուր պատմութեան դասեր ներսխան և Փայիասնեան գալրոցներում, որի պատճառով և պատրաստել է «Արևելեան ազգերի հին պատմութեան» գասագիրքը (տպուել է 1891 թ.):

Այս ժամանակամիջոցում պ. Արասխանեան կարգացել է Արժրուհու թատրոնում եօթմ գասախօսութիւն քաղաքանտեսութեան վերաբերմամբ, որոնցից երկուսը՝ «Ազգաբնակչական շարժումներ» և «Հօղի արգիւնաբերութիւնն ու հասարակութիւնը» առանձին գրքոյկներով հրատարակուել են:

1885 թ. թողնելով ուսուցչական պաշտօնը՝ պետական կալուածների մինիստրի լիազօրի հրաւերով մտել է այն խմբի մէջ, որին յանձնուած էր ուսումնասիրել Անգրիով-

¹⁾ Արասխանեանի ձեռագրից.

կասի պետական գիւղացիների տնտեսական գրութիւնը, ու ճանապարհորդել է Նուխու և Արէշի գաւառներն ու մի տարուայ ընթացքում պատրաստել գրանց ուսումնասիրութիւնը, որ գետեղուած է Материалы для изучения экономического быта государственных крестьянъ въ Закавказскомъ краѣ“ հրատարակութեան VI և VII հատորներում:

Այնուհետև նորից ստանձնել է ներսխան գալրոցում ուսուցչութեան պաշտօն, սակայն տեօշի հետ ընհարում ունենալով հրաժարուել է պաշտօնից, գիմել է Վեհափառին այս մասին քննութիւն նշանակելու, որի առիթով և մի մեծ բանակուի է ունեցել Գր. Արժրուհու հետ: Մնալով անպաշտօն՝ բաց է արել «Արգիւնաբերական և առևտրական կուրսեր», միայն շուտով թողլուութիւն ստանալով «Մուրճ» ամսագիրը հրատարակելու, վաղիկ է այս կուրսերը և լիովին նուիրուել այս միակ ամսագրի հրատարակութեան:

Մեծ տոկոսնութեան շնորհիւ պ. Արասխանեանց կարողացաւ 12 տարի շարունակ համբերութեամբ տանել «Մուրճ»-ի հրատարակութիւնը, կրելով նիւթական մեծ զրկանքներ, սակայն պարոնի նոյնքան մեծ յամառութիւնը հեռագհատ իրանից հեռացրեց այն գրական ոյժերը, որոնք համախմբուել էին միակ ամսագրի շուրջը: Ի վերջոյ պ. Արասխանեանը ստիաուեց վաճառել իւր ամսագիրը պ. Կրասիլնիկեանին, որից մի տարի յետոյ անցաւ նոյնպէս գողթնեցի պ. Լևոն Սարգսեանին:

Պ. Արասխանեանին հէնց սկզբից շրջապատել են ուրիշ գողթնեցիներ՝ պ. պ. Ա. Քալանթար, Լ. Սարգսեան, Լ. Մանուէլեան և Փ. Վարդապարեան: Առաջին երեքը իրբև խմբագրութեան անդամներ թէ խորհրդով և թէ իրենց յօդուածներով բաւական լաւ առաջ են տարել ամսագրի խմբագրութիւնը, իսկ պ. Փ. Վարդապարեան (Ներքին Ազուլեցի) յանձն էր առել ամսագրի հրատարակութիւնը: Սակայն սրանց միահամուռ գործունէութիւնը հազիւ եր-

կու տարի կարողացաւ տեսել: Պ. Վարդապարեան հրատարակեց «Մուրճ»-ի հրատարակութիւնից և սկսեց հրատարակել «Հօրիզոն» վեցամսեայ հանդէսը, որի միայն առաջին գիրքը լոյս տեսաւ: Պ. Վարդապարեան տեսի լուհամարեց փոխանակ վեցամսեայ հանդիսի, առանձին գրքեր հրատարակել և լոյս ընծայեց Յ. Թումանեանի Բանաստեղծութիւնները: Սիրելով հրատարակչական գործը, պ. Վարդապարեան վարեց նաեւ Ազգագրական Հանդիսի հրատարակութեան վարչութեան անդամի պաշտօն մօտ երեք տարի:

Պ. Աղէքսանդր Բալանթար ծնուել է Վերին Ազուլիսում 1855 թուի սեպտ. 20-ին. սկզբնական կրթութիւնը ստացել է իւր հօր՝ Հայրապետի գալրոցում, յետոյ մտել է Բագուի բէալական գեմնադիօնը, ուր աւարտել է 1875 թ. ոսկէ մեդալով, ապա գնացել է Մոսկուա, ուր մի տարի տեխնիքական գալրոցում մնալուց յետոյ անդամխուսել է Պետրեան Երկրագործական և Անտառային ճեմարանը, և այստեղ 1879 թուին աւարտել է գիւղատնտեսութեան կանգիդատի աստիճանով:

Պ. Քալանթար իւր գրական գործունէութիւնն սկսել է դեռ աշակերտական շրջանում, 1873 թուին, հրատարակելով իւր առաջին յօդուածը «Մշակում», իսկ յաջորդ տարին տպագրել է առանձին գրքոյկներով հեռուեալ թարգմանութիւնները՝ Տնտես, Յակօր Էրլիս Հոֆմանի, Ոստայնանկ Կրէյֆ: Շարունակելով աշխատակցել «Մշակին» ընդհանուր և անասական յօդուածներով նա առաջինը սկսել է գրել հողային և կաթնատնտեսական հարցերի մասին:

Պետական կայքերի մինիստրի յանձնարարութեամբ պ. Քալանթարը 1882¹/₃ թուին ճանապարհորդել է արաստահման ուսումնասիրելու կաթնատնտեսութեան տեսական և գործնական այժմեան գրութիւնը և ապա՝ մինչև 1887 թ. որպէս անդամ՝ Ռուսաստանի անասնապահութեան ներկայ գրութիւնն ուսումնասիրող յանձնախմբին և

այնուհետեւ մինչև 1894 թուականը որպէս Կովկասի պետական արօտատեղերի կարգաւորիչ՝ նա երկար ճանապարհորդել է թէ Ռուսաստանում և թէ, մանաւանդ, Անդրկովկասում, որով և միջոց է ունեցել ծանօթանալու և ուսումնասիրելու Անդրկովկասն ու նրա ընկերները:

Չկամենալով մի առ մի յիշել նրա գիւղատնտեսութեան վերաբերեալ ուսերէն մեծ և փոքր աշխատութիւնները, որոնց թիւը մօտ յիսունի է հասնում, և այն գործունէութիւնը որ նա կատարել է թէ որպէս Կովկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութեան Խորհրդի անդամ և նոյն ընկերութեան „Кавказское Сельское Хозяйство“-ի թերթի պատասխանատու խմբագիր, թէ որպէս Կովկասեան Գիւղատնտեսական և արգիւնագործական ցուցահանդիսի կազմակերպողներից մին, թէ որպէս Ախալքալաքի երկրաչարժից վաստուողներին նպաստող յանձնաժողովի անդամ և թէ որպէս չրջիկ կաթնարան և կաթնատնտեսական դասախօսութիւններ կազմակերպող Անդրկովկասի գիւղերում, մասնաւորում ենք մեր խօսքը նրա հայկական գրականութեան մատուցած աշխատութիւնների վրայ, յիշատակելով միայն նրա «Կաթնային արգիւնքներ» յօդուածը, որի թարգմանութիւնը տպագրուեց «Ազգագրական Հանդիսի» չորրորդ գրքում: Զանց ենք առնում խօսելու նաեւ այն մի շարք դասախօսութիւնների մասին, որ նա կազմակերպել է Բագում 1885 թուին, մի խումբ երիտասարդների հետ, նիւթ վերցնելով անտեսական, գրական և նոյն իսկ ազգագրական ինդիքներ:

Գեռ 1889 թուին, նա որպէս «Մուրճ»-ամսագրի խմբագրութեան անդամ՝ Նամայեան ստորագրութեամբ գետեղել է «Մուրճ»-ում «Կեանքի գծեր» և «Պատրիկեանի նամակները», մի շարք քննադատական յօդուածներ և նոյն իսկ թարգմանութիւններ, ինչպէս Մարկ Տուէնից, Էդգար Պօից: Ապա 1893 թուին ընտրուելով «Մշակ» լրագրի խմբագիր, մինչև օրս էլ վարում է այդ պաշտօնը, գրելով ոչ միայն առաջնորդողներ, այլ և «Մանրանկար»

ներ», տեղագրական յօդուածներ՝ ինչպէս «Մասուն»ը, թատրոնական քննադատութիւններ «Սիրող» ստորագրութեամբ, տնտեսական և քաղաքական տեսութիւններ:

Զընկճուելով խմբագրական ծանր և բազմակողմանի աշխատանքների տակ, պ. Գալանթարը կարողացաւ միաժամանակ լինել թէ՛ Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձու (1893—1899) և թէ՛ Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան վարչութեան նախագահ վերջին տասնամեակում, որի ընթացքում ընկերութիւնը հասաւ իւր ամենաբարձր զարգացման:

Պ. Լեւոն Սարգսեանը ծնուել է 1862 թ. Հոկտ. 23-ին Յինայում. սկզբնական կրթութիւնն ստացել է տեղական ծխական դպրոցում, ապա 1873 թ. ուղարկուել է Մոսկուա՝ Լազարեան ճեմարան, ուր 1884 թ. աւարտելով մտել է նոյն մայրաքաղաքի համալսարանի բնագիտական բաժինը և աւարտել 1888 թ. կանդիտատի աստիճանով: Վերադառնալով Վովկաս, նա անցել է Տաճկա-Հայաստան և իւր ճանապարհորդական նկատողութիւնները հրատարակել «Այց թիւրքաց Հայաստանին» խորագրով:

1889 թ. ստանձնելով ուսուցչական պաշտօն Ներսիսեան և Գայիանեան դպրոցներում, նա միաժամանակ պարապել է գրականութեամբ՝ լինելով «Մուրճ»-ի խմբագրութեան անդամ և Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան Խմբագրական Մասնաժողովի նախագահ: 1892 թ. պ. Սարգսեան տեղափոխուել է Շուշի, թեմական դպրոցի տեսուչ, սակայն պաշտօնավարութեան երրորդ տարին զանազան խռովութիւնների պատճառով հրաժարուեց և երբ Ներսիսեան դպրանոցի տեսուչ ընտրուելով չհաստատուեց Վեհափառից, հեռացաւ Մոսկուա և ուսուցչական պաշտօն ստանձնեց Լազարեան ճեմարանում: Հինգ տարուց յետոյ 1900 թուին երբ «Մուրճ» ամսագիրը անցաւ պ. Կ. Կրասիլնիկեանին, պ. Լ. Սարգսեան հրախրուեց որպէս խմբագրութեան անդամ: Սի տարուց յետոյ պ. Սարգսեան մոսկուաբնակ պ. Պօ-

ղոսեանի հետ գնեց «Մուրճը» և ինքն սկսեց անկախ խմբագրել, վերջին տարիս հրատարակչութիւնն անցաւ տ. Քանանեանին, բայց խմբագրութեան ամբողջ հոգսը դարեցաւ մնաց պ. Լ. Սարգսեանի վրայ:

Պ. Սարգսեան, որ դեռ ուսանող ժամանակ թղթակցել է հայոց զանազան թերթերի, առանձին գրքով հրատարակել է նաեւ «Ժողովրդի կրթութիւնը մեզանում», «Հին ցաւ» և «Մայրենի խօսք» (Կուսիկեանի հետ), բացի «Այց թիւրքաց Հայաստանին», որ վերել յիշեցինք:

Արժ. Կարապետ վարդապետ Տէր Մկրտչեանը ծնուել է Յինայում (1866 թ. Մարտի 17-ին): Նրա հայրը շատ ընթերցասէր և աղօթասէր ու շրջակայքում յայտնի է եղել որպէս «Էֆեմերտի նայող», մայրը նոյնպէս մի կրօնասէր և աչքի ընկնող բարեմասնութիւններով օժտուած մի կին է եղել: Բացի այս երկուսից՝ փոքրիկ Կարապետի հոգու վրայ ահագին ազդեցութիւն է ունեցել նաև նրա պապը՝ մի առաքինի և բարեպաշտ ծերունի: Սկզբնական կրթութիւնն ստացել է նախ իրենց գիւղի ծխական դպրոցում, և ապա տեղափոխուելով Զաքարիա իւր մօրեղբոր՝ Յ. ա. քահանայ Աստմեանի մօտ՝ այնտեղի գաւառական և ծխական դպրոցներում՝ ընկերակցելով բանաստեղծ Աղ. Ծատուրեանին: Յետոյ 1880 թուին ընդունուել է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում որպէս ձրիավարձ դիշերօթիկ սան, ուր ութ տարի մնալով աւարտել է առաջնակարգ մրցանակով: Աստուածաբանութեան ուսուցիչ դեր. Օրմանեանի գասաւանդութեան և կուսակրօնութեան պատրաստուող տեսուչ՝ Նահապետեանի մասնաւոր խօսակցութեան ազդեցութեան տակ Կարապետը ուրիշ երեք գասընկերների հետ ընդունել է սարկաւազութեան աստիճան և մի տարի ճեմարանում ծառայելուց յետոյ Թիֆլիսի Քամոյենց եկեղեցու միջոցներով գնացել է արտասահման աստուածաբանութիւն ուսանելու:

1893 թուին «Պատիկեանք ընդանդական կայսրութեան մէջ և ցեղակից աղանդատը երևոյթներ Հայաստանում»

տանում» հմտալից աշխատութեան առաջին մասը՝ (Յուսական աղբիւրները պաւլիկեանց մասին ¹⁾ ներկայացնելով Լայպցիկի համալսարանին՝ ստացել է փիլիսոփայութեան դոկտորի մրցանակագիր: Այնուհետև միաժամանակ ևս լսելով Բերլինում, Փարիզում և Մարբուրգում՝ աստուածաբանութիւնից քննութիւն է տուել վերջինիս համալսարանում և ստացել աստուածաբանութեան լիցենցիատի մրցանակագիր: Այսպէս՝ թէ փիլիսոփայական և թէ աստուածաբանական գետութիւններն ուսած ու հին ու նոր լեզուների մէջ բաւական վարժուած շնորհունակ Կարապետը վերադարձել է Ս. Էջմիածին, վարդապետ ձեռնադրուել և ստանձնել ճեմարանում նախ ուսուցչի, յետոյ տեսչի օգնականի և ապա տեսչի պաշտօն, միաժամանակ աշխատակցելով և միքանի տարի խմբագրելով «Արարատը»: Արժ. հայր սուրբի մի յիշատակելի գրական գործն էլ այն է, որ նա միքանի ճեմարանաւարտ երիտասարդների օգնութեամբ Մ. Աթոռի բոլոր ձեռագիր Աստուածաշունչներից կարևորագոյններն ընտրելով համեմատել է (մինչև Մակարայեցոց գրքերի վերջը) և այդ համեմատութեան արդիւնքը բազմազանքով երբայրէն և յունարէն ընագիրների հետ՝ Ծննդոց և Ելից գրքերը պատրաստել է տպագրութեան համար, որից, սակայն, մինչև այժմ միայն մի թերթ է տպագրուել: Արժ. հայր սուրբը անցեալ տարուանից Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ է կարգուած:

Պ. Լեւոն Մանուէլեանը ծնուել է 1864 թ. Ներքին Ազուլիսում. սկզբնական ուսումը ստացել է իւր ծննդավայրի եւ Վերին Ազուլիսի ծխական դպրոցներում, ապա 1877 թ. մտել է Թիֆլիսի գիմնազիոնը, որ 1885 թ. աւարտելով շարունակել է Մոսկուայի համալսարանի պատմական — լեզուաբանական բաժինը: Այստեղ պետական քնննութիւնը տալուց յետոյ վերադարձել է Կովկաս եւ ուսուցչական պաշտօն վարել Գէորգեան ճեմարանում (1891—

¹⁾ Սրա երկրորդ մասը՝ «Թոնդրակեցիք մեր օրերում» յետոյ լոյս է տեսել Zeitschrift für kirchengeschichte ամսագրում:

94), և Ներսիսեան դպրանոցում (1894—1897): Ապա ստիպուած լինելով թողնել ուսուցչութիւնը, տեղափոխուել է Բագու, ուր մինչև անցեալ տարի մատենադարանապետ էր Մարգասիրական Լեկերութեան Գրադարան—ընթերցարանում:

Պ. Լ. Մանուէլեան, որ հայ վիպասանների և բանաստեղծների շարքում իւր սրտը տեղն ունի, մինչև այժմ տուել է հետեւեալ երկերը. Տիգրանուհի, Խորտակուած կեանք, Բանաստեղծութիւններ, Նկարիչ Թաշճեան, Չալաբիների արշաւանքը, Գոկտոր Երուանդ Բօշայեան, Գէպի վեր, գրաժառիկական պոէմա:

Գողթան գաւառը ոչ միայն գրական ասպարիզում, այլ և հայերիս մտաւոր—հասարակական զարգացման գործում բաւական մեծ դեր է կատարել, տալով բարձրագոյն կրթութիւն ստացած բազմաթիւ անձնաւորութիւններ, որոնք ոչ միայն որպէս մասնագէտներ, այլև որպէս հասարակական գործիչներ ծառայել են զիտութեան և ժողովրդին: Ուստի և մենք հարկ ենք համարում այստեղ յիշել այդ բոլորին, գոնէ որքան մեզ յայտնի են, թուելով միանգամայն նրանց մատուցած ծառայութիւնները: Հարկ համարեցինք յիշել նաև այն անձնաւորութիւնները, որ թէպէտ բարձրագոյն կրթութիւն չեն ստացել, բայց և այնպէս՝ գոնէ իրենց զիւզում հասարակական մի որոշ դեր են կատարել:

Ամենից վաղ և ամենից շատ Վերին Ազուլիսն է տուել բարձրագոյն կրթութեան տէր մարդիկ: Տէրեան տունը առաջինն է եղել, որ մետաքսի առևարով բաւական մեծ հարստութիւն զիւղելով ոչ միայն իւր, այլ և համագիւղացիների որդիների կրթութեան մասին հոգս է տարել, բաւական մեծ գումար նուիրելով տեղական հայոց դպրոցին: Այս պատճառով և այդ արժանայիշատակ նուիրատուն՝ Աւետիսը՝ թաղուած է նոյն ուսումնարանի և Ս. Քրիստոսփոր եկեղեցու գաւթում: Այս միևնոյն անձնաւորու-

թիւնն է, որ շինել է Ազա գիւղում, Գիրան-չայի վրայ մի քարաշէն, ահագին կամուրջ:

Այս միւսնոյն տանից Գրիգորը վաթսուներեկ թուականներին ուսանելով Մոսկուայի համալսարանում, հոգացել է Ազուլիսում գրադարան—ընթերցարան բաց անելու¹⁾ և սկսել է հայերէն թարգմանութիւններ անել, սակայն վաղահաս մահը անկատար է թողել նրա ցանկութիւնները: Սոյն տնից համալսարանական կրթութիւն են ստացել նաև հետեւեալները, որոնցից միքանիսը փոխանակ Տէրեանի՝ Տէր Մկրտչեան են կոչուում՝ կղբայրներից մինի անունով. պ. պ. Մարտիրոս և Մկրտիչ Տէրեանները աւարտել են Մոսկուա՝ իրաւաբանական բաժինը, առաջինը շարունակել է իրենց հայրական առևտրական գործը, իսկ երկրորդը՝ հաստատուած է Մոսկուայում և պարսպում է իրաւաբանութեամբ:

Պ. Գրիգոր Տէրեանը աւարտել է նոյնպէս Մոսկուա՝ բժշկական բաժինը և այժմ այդ միւսնոյն տեղում հոգեկան հիւանդութիւնների սեպհական հիւանդանոց ունի: Բրիտանացի Տէր Մկրտչեանը աւարտել է նոյնպէս Մոսկուայում, միայն բնագիտական բաժնում, այժմ արդէն վախճանուած է: Պ. Ստեփան Տէր Մկրտչեանը աւարտել է Մոսկուայում և հաստատուել նոյն տեղում: Կարապետ Տէր-Մկրտչեան լսել է Փարիզում մատիմատիկական գիտութիւններն և այժմ ուսուցիչ է Գէորգեան ճեմարանում:

Տէրեաններից յետոյ, բայց թուով նրանցից աւելի, բարձրագոյն կրթութեան մարդիկ տուել է Բալլանթարեան տունը, որից պ. Յովհաննէսը դեռ 1860 թուին աւարտելով բժշկական մասնաճիւղը Լոնդոնի համալսարանում, ընդմիշտ հաստատուել է Անգղիայի ծովեզերեայ Սկարբորո քաղաքում: Սա արել է միքանի գիւտեր, ինչպէս արհեստական սառոյց պատրաստելու նոր միջոց, նոր ձևի ջերմաչափ, կատարելագործուած բիցիկլ և այլն: Սրա կղբայր. պ. Դաւիթը Սալիպեան դպրոցն աւարտելուց յետոյ ազատ ունկնդիր է եղել Լայպցիկի համալսարանում, ապա մի առժամանակ ուսուցիչ է եղել Վ. Ազուլիսում, Երեանի թեմական դպրանոցում, Իգդիրում և Գէորգեան ճեմարանում, այնուհետև տեսուչ Տրապիզոնում, իսկ այժմ վերահաստատուած է Բրուսսայում, ուր ունի սեպհական վեցդասարանեան դպրոց:

Այս երկուսի աւագ կղբայր պ. Հայրապետը թէև չէ ստացել բարձրագոյն կրթութիւն, այլ միայն ուսել է էջմիածնում, սակայն 40 տարի շարունակ ծառայելով դպրոցական գործին և

¹⁾ Հայկական աշխարհի Պոստի. 1865 թ. № № 5—6 եր. 130.

իւր գրեթէ բոլոր որդիներին բարձրագոյն կրթութեան տալով միանգամայն արժանի է յիշատակութեան: Նա առաջինն է եղել, որ բացել է Ազուլիսում կանոնաւոր դպրոց տղաների համար 1848 թուին, որ յետոյ փակուել է, երբ բացուել է պետական առևտրական դպրոցը, իսկ 1861 թուին սա բացել է աղջիկներին դպրոց, առաջինը Անգրիովկասի գաւառներում, ուր դասաւանդել է նաև նրա ամուսինը: 1864 թուին նա վերաբացել է նաև տղաների դպրոցը: Այս երկուսն էլ յարատեւել են մինչև 1870 թուականը: Այնուհետև պ. Հայրապետը ուսուցչական պաշտօն է վարել Բաղու Մարդասիրական Ընկերութեան դպրոցում, և յետոյ մի առժամանակ ևս իւր սեփական դպրոց բաց արել Բաղում:

Սրա որդիներից՝

պ. Աղէքսանդրը՝ աւարտել է Պետրոսեան Երկրագործական և Անտառային ճեմարանը, և այժմ «Մշակ» լրագրի խմբագիրն է: (Տես՝ եր. 38): պ. Աւետիսը միւսնոյն ճեմարանում. այժմ հաստատուած է Պետերբուրգում իբր գլխաւոր վերահսկող կաթնատնտեսութեան: պ. Արսէնը աւարտել է Գէյզէնհայմի (Գերմանիա) գիւղատնտեսական ճեմարանը, հաստատուած է Թիֆլիսում և աշխատակցում է Кавк. Сельс. Хоз. թերթին, ունի միքանի թարգմանութիւններ: Պ. Գրիգորը աւարտել է Տիրիխում քիմիական բաժինը և հաստատուել է Բաղում: Պ. Անուշաւանը նոյնպէս քիմիական բաժինը Բերլինում: Աշխատակցել է «Մուրճ»-ին, իսկ այժմ «Մշակ»-ին: Հաստատուած է Բաղում: Պ. Տիրգրանը աւարտել է Իւրէվի անասնաբուժական բաժինը:

Արասխանեան տնից, որ զտնալով Տէրեան տան փեսան՝ սկսել է դեր խաղալ Ազուլիսում, եղել է միայն մի համալսարանական, պ. Աւետիքը, «Մուրճ» ամսագրի հիմնադիրը:

Այս տներից յետոյ սկսել են դեր խաղալ Հախնազարեան, Աբիեան և Ներսիսեան տները, որոնց միացած առևտրական տունը մասնաճիւղեր ունենալով Մոսկուայում, Երեանում, Բաղում, Աստրախանում, Ասիաբատում, Բալֆորշում, Սարգուար, Նշարուր, Թուրքաթ (չորսն էլ Պարսկաստանում), և Մարսէլում, բաւական նպաստել են բամբակի և բրդի առևտրին:

Հախնազարեան տնից Սարգիսը վաթսուներեկ թուականներին միջնակարգ կրթութիւն ստանալով Սալիպեան դպրոցում, շատ պիտանի է եղել իւր հայրենի գիւղին, կատարելով մի շարք հասարակական պաշտօններ. այսպէս 12 տարի շարունակ հոգաբարձու լինելով Հայոց ծխական դպրոցներին Վեհ. Մակար կաթողիկոսից «Մշտնջենաւոր պատուաւոր հոգաբարձուի» տիպոսին է արժանացել: Իբր Գողթն գաւառակի ներկայացուցիչ

մասնակցել է կաթողիկոսի ընտրութեան համար թեմական պատգամաւորի ընտրութեան: Գէորգեան ճեմարանում և Երևանի թեմական դպրոցում զանազան ժամանակներ որդեգիրներ է պահել: Երկար ժամանակ երեսփոխան է եղել Ագուլիսաց զանազան եկեղեցիներում և Ս. Թովմայի վանքի հոգաբարձութեան անդամ: Միևնոյն ժամանակ նա համարուում է վերոյիշեալ առևտրական տան հիմնադիր-անդամ:

Աքիբան տունը տուել է երկու համալսարանական՝

Պ. Բրիտաւփորը աւարտել է Պետերբուրգի Անատոլային ճեմարանում և հաստատուել է Աստրախանում:

Պ. Խաչատուրը՝ Մոսկուայի բժշկական բաժնում և հաստատուում է Թիֆլիսում:

Սերսիսեան տնից

Պ. Մենտորը աւարտել է Ֆրէյբերգի հանքարանական ճեմարանը:

Բաւական դեր են խաղացել և խաղում են նաև Տէր Միքայէլեան տունը, որից պ. Յովհաննէսը աւարտել է Պարկովի բժշկական բաժնում և հաստատուած է նոյն տեղում, իսկ պ. Հայկը եղել է Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ճեմարանում, հաստատուած է Բագուում և մի ժամանակ աշխատակցել է Մշակին Nemo ստորագրութեամբ:

Այժմ դեր է խաղում նաև Փանեան տունը, սակայն դեռևս համալսարանականներ չէ տուել:

Բացի վերոյիշեալ տներէր, որ Ագուլիսում նշանաւոր են համարուում և հասարակական որոշ դեր են կատարել կամ կատարում են, կան նաև ուրիշ համալսարանականներ, որոնց տան մեծութիւնը իրենցով է սկսում. այսպիսիներն են. պ. Յակոբ Տէր Զանեան, աւարտել է Փարիզում բժշկական բաժինը և Ռուսաստանում քննութիւն տալուց յետոյ հաստատուել Թիֆլիսում:

Պ. Մինաս Մկրտչեան աւարտել է Կիեւում բժշկական բաժինը և հաստատուած է Թիֆլիսում, ուր ունի կանանց հիւանդութիւնների մասնաւոր հիւանդանոց:

Պ. Շմաւոն Աղամիրզեան, աւարտել է Մոսկուայի բժշկական բաժնում և հաստատուած է Բագուում:

Պ. պ. Արշակ Բարխուդարեան, Գրիգոր Գէորգեան, Աղէքսանդր Մնացականեան, Արշակ Յակովբեան, Թովմա ս Աւլանեան աւարտել են Մոսկուայի համալսարանի իրաւաբանական բաժինը, առաջին երեքը հաստատուել են Թիֆլիսում, իսկ վերջին երկուսը՝ Մոսկուայում:

Պ. Բրիտաւփոր Միքայէլեան աւարտել է ուսուցչական

ինստիտուտ և եղել է Մոսկուայի Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանում:

Պ. Յովսէփ Թաղէոսեան, աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի պատմալեզուաբանական բաժինը և 2 տարի լսել Միւնխէնի և Բերլինի համալսարաններում: Աշխատակցում է «Մուրճին», Quidam ստորագրութեամբ. այժմ վարում է ուսուցչական պաշտօն Բագուում:

Յիշատակութեան արժանի է Քրիստափոր Թաղէոսեանը, ուսուցչական ճեմարանից, որի փոքրաթիւ բանաստեղծութիւնները բաւական տարածուած են մանաւանդ Ագուլիսում: Սա տեսուչ էր Աղէքսանդրապօլի Հայոց ծխական դպրոցում, ուր և՛ վախճանուէց: Այս վաղամեռիկ բանաստեղծի ոտանաւորները հրատարակուած են Բագուում մի խումբ համակրողների կողմից:

Պ. Գարեգին Աթաբէկեան, աւարտել է Մոսկուայում՝ բժըշկական բաժինը:

Պ. Աղամիրզեան, Մոսկուայի Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանում:

Պ. Թովմաս Մարգարեան աւարտել է Պետրոսեան Գիւղատնտեսական ճեմարանում և այժմ հաստատուած է Աստրախանի նահանգում:

Յիշատակութեան միանգամայն արժանի է նաև գերասան պ. Ստեփան Սաֆրազեան, որ ոչ միայն արժանապէս ծառայեց բեմին Կովկասում, այլև Պարսկաստանում՝ ուսանորդ (pionnier) հանդիսացաւ:

Օրիորդներից միմիայն մինը՝ Շուշանիկ Տէր Նիկողոսեան աւարտել է Մոսկուայի ատամնաբուժական բաժնում և հաստատուել է Թիֆլիսում:

Սերքին Ագուլիսում՝ Ժէ. դարում նշանաւոր է եղել Սէթեան Մահտեսի Մելքումը, որ շինել է այս գիւղի և ուրիշ վեց եկեղեցիներ. ինչպէս և՛ իւր անունով այժմ էլ կոչուող աղբիւրը Ներքին Ագուլիսում¹⁾:

¹⁾ Մահտեսի Մելքումի մասին աւանդաբար պատմում են, թէ Շահ-Աբասը Ներքին Ագուլիս եկած միջոցին հաւանում է նոյն տեղի մահտեսի Մելքումի չափազանց գեղեցիկ կնոջը և կամենում է իւր հարեմը տանել: Փողովուրդը ցանկանում է մի ուրիշին ուղարկել, որովհետև մահտեսին իրենց առաջաւոր մարդն էր: Սակայն մահտեսին չկամենալով շահի բարկութիւնը փողովրդի վրայ թափել, հաշտուում է գտնել ճակատագրի հետ և թող է տալիս, որ տանեն կնոջը: Մի ան ժամանակից յետոյ երբ նկատում է որ

ժԸ. դարում նշանաւոր են եղել Մելիք Գիւլամբար, Մելիք Ստեփանն և Մելիք Յովնաննէս տանուտէրերը, որոնք ոչ միայն զործիք են եղել խաների ձեռքում ժողովրդին կեղեքելու, այլ և իրենք որպէս մի մի բռնակալներ՝ կեղեքել են ժողովրդին: Չկամենալով ծանրանալ այս կէտի վրայ՝ բերում ենք միմիայն մի ապացոյց.—

վշտից հալ ու մաշ է լինում, վեր է կենում, գնում Սպանան, և ծագուած սկսում իրը հասարակ որմնադիր աշխատել շահի պալատի մօտ, յուսալով մի օր առիթ ունենալ տեսնելու իւր կնոջը շահի մօտ: Եւ յիրաւի, մի օր տեսնում է իւր կնոջը շահի հետ նստած՝ նարդի խաղալիս: Իսկոյն պարսկական սովորութիւնից օգտուելով սկսում է երգելով աշխատել և ասում է.

Քէօհնա դարդը՝ թագալանտի, օղլան վեր գեան (հին վէրքերս վերանորոգուեցան, այ տղայ կիր տուր):

Կինը ամուսնու ձայնը լսելով իսկոյն ձանաչում է նրան ու պատասխանում կողմնակի կերպով, դառը ձգելով. Քեչաննան քեչմախ կեարակ, ես կեալասան շաշ ու փանջ: (Անցեալից պէտք է անցնել, այ թէ գաս վեց ու հինգ):

Շահ-Աբաս կասկածում է այս երգի և նրան համապատասխանող պատասխանի վրայ և ստիպում է կնոջը խոստովանելու, ապա թոյլ է տալիս նրան 1/2 ժամով տեսնուել ամուսնու հետ և եթէ կամենում է՝ գնալ նրա հետ: Կինը հասկանալով, որ այդ միմիայն իւր զգացմունքները փորձելու մի միջոց է, տեսնում է իւր ամուսնու հետ, և ասում նրան, որ եթէ շահը առաջարկէ վերցնել իրեն, նա հրաժարուի, ապա թէ ոչ՝ գլուխը կը կորցնի, միևնոյն ժամանակ նրան մեծ քանակութեամբ ոսկի է տալիս, որ գնայ եօթ եկեղեցի և եօթ աղբիւր շինի իւր կորած հոգու փրկութեան համար: Ամուսինը կատարում է կնոջ պատուէրը, մերժում է Շահ-Աբասի առաջարկը յետ վերցնելու կնոջը ասելով, որ նա միայն շահի վայել կին է, և ապա եկեղեցիներ շինելու թոյլտուութիւն ստանալով վերադառնում է և շինում Թաւրիզի, Հին Նախիջևանի, Դաստակի, Ն. Ագուլիսի և ուրիշ երեք եկեղեցիներ ու եօթը աղբիւր: Դեռ մինչև այժմ էլ Դաշտի բազարի մօտի աղբիւրը «Մահտեսի Մելքումի աղբիւր» է կոչուում:

Մահտեսի Մելքումը կրկին ամուսնանում է և երբ երեսայ է ունենում, սրա ձեռի մէջ թագանման նշան է լինում: Մահտեսին չարագուշակ համարելով այդ նշանը՝ խեղդել է տալիս այդ երեսային, բայց յետոյ երագում տեսնում է մի ալեոր, որ նրան յանգիմանում է գործած յանցանքի համար, ասելով որ նա շատ նըշանաւոր մարդ պիտի դառնար: Մահտեսին զղջալով կտակում է, որ իրեն իւր շինած եկեղեցու մէջ չթաղեն, որովհետև անարժան է, այլ Կճըղնոցի գերեզմանատանը: Արժ. Տէր Յակոբի ասելով նրա գերեզմանը մինչև իւր ժամանակը յայտնի էր և վերան գըրուած էր. ի դիր դամբարանի. բարէ. դաշտու մահտասի Մելքոնի որ փոխեցաւ սա ՚ի Գս. թվ. ՌՃԻԴ.

Մելիք Ստեփանը կամեցել է զարկեար Յարոնի Բալասան անունով աղջկայ հետ ամուսնանալ, սակայն սա սարսելով նրա դաժանութիւնից չի կամենում և փախչում է Վերին Ագուլիս, իրենց բարեկամ Փանոնց շրհորի մէջ թաք է կենում: Մելիքը որոնում գտնում է և կանչում է քահանային, որ պսակի: Աղջիկը մի կերպ մկնդեղ է ձեռք բերում, խմում և գնում եկեղեցի՝ պըսակուելու: Վերադարձին վայր է ընկնում և մեռնում: «Մելիքը բարկանալով առանց քահանայի քաշ է տալիս, տանում թաղում 1)»: Սա շատ մարդկանց իւր տան մէջ սպանել է և թաղել:

ժԹ. դարում նշանաւոր է եղել Նարդուլեան տունը, որ շինել է տուել գիւղի «Ամարային» կոչուած եկեղեցին ու Ս. Մինասի մատուռը: Յետոյ յառաջ են եկել Վարդազարեան տունը, որ 1860 թուին Մոսկուայից առաջինը բերել է տուել բոժոժից թել քաշելու շոգեմեքենայ, որով և մեծապէս նպաստել է այստեղի շերամապահութեան զարգացման: Այս տունը տուել է նաև մի ինժիներ—տեխնոլոգ պ. Ստեփանն անունով, որ աւարտել և հաստատուել է Մոսկուայում: Այս տնից է նաև պ. Փիլիպպոս Վարդազարեանը, «Մուրճ»-ի և Հօրիզոնի հրատարակիչը, որ Չարգարեանի հետ կաշու գործարան ունի Թիֆլիսում:

Այս տան հետ միաժամանակ նշանաւոր են եղել Նուսնուսեան, Չարգարեան և Մանուէլեան տները:

Առաջինն այժմ էլ Նիրքին Ագուլիսում մետաքսի թել քաշելու գործարան ունի և գիւղի առաջաւոր տունն է համարում:

Երկրորդ, Չարգարեան, տնից, Արիստակէսը աւարտել է Մոսկուայում բժշկութեան մասնաճիւղը և հաստատուած է Թիֆլիսում: Սա 1896 թուին Թիֆլիսում մի շարք դասախօսութիւններ է կարդացել երեսաների հիւանդութիւնների մասին, եղել է Թիֆլիսի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Խորհրդի և Ազգադրական Հանդիսի հրատարակութեան Վարչութեան անդամ: Պ. Մելիսկը աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի բնագիտական բաժինը և ուսուցիչ է երեսնում: Օր. Եւզենիան աւարտել է նոյնպէս Մոսկուայի ատամնաբուժական մասնաճիւղը:

Իսկ երրորդ, Մանուէլեան, տնից նշանաւոր են վիպասան պ. Լեւոնը, որի մասին խօսեցինք արդէն, պ. պ. Ստեփանը և Արշակը աւարտել են Մոսկուայի Առևտրական գիտութիւնների գործնական ձեւարանում: Պ. Ստեփանը 1881 թուականից մինչև այժմ Թիֆլիսում պահելով հաշուապահական դասընթացքներ, ահագին ծառայութիւն է մատուցել, պատրաստելով բազմաթիւ հա-

1) Տէր Յակոբի տետրից:

շուտապահներ: Պ. Աւետիսը աւարտել է Մոսկուայի լեռնային ճարտարապետական ճեմարանը:

Այս գիւղից նշանաւոր է նաև պ. Կարապետ Ստեփանեանը, որ աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժինը և հաստատուած է Թիֆլիսում: Պարոնը այժմ Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձու է և մի ժամանակ եղել է Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական ընկերութեան վարչութեան անդամ:

Պ. Պ. Մխիթար Տէր Անդրէասեան և Մենտոր Ռոստոմեան, երկուսն էլ ինժեներ—տեխնոլոգ, աւարտած Մոսկուայում և հաստատուած Բագուում:

Պէտք է յիշել նաև Պ. Յարութիւն Թումանեանին, որ աւարտել է ուսուցչական դպրանոցը և այժմ Թիֆլիսի ս. Նունէի օրիորդաց դպրոցում հայոց լեզուի դասատու է. ունի նաև միքանի պոէմաներ:

Հանդամէջը տուել է միայն երկու համալսարանականներ, այն էլ միևնոյն՝ Աւետիսեան՝ տնից, պ. պ. Մինաս և Խաչատուր. երկուսն էլ աւարտել են Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժինը, առաջինը հաստատուած է Թիֆլիսում, երկրորդը՝ Սախանում:

Յղնայում բարձրագոյն կրթութիւն ստացած անձեր տուել են Սարգսեան, Մելիք Ալլահվերդեան, Տէր Մկրտչեան, Զօրեան և Բունեաթեան տները:

Սարգսեան տնից հանգուցեալ Սարգսի և պ. Լեւոնի մասին խօսեցինք արդէն:

Պ. Պ. Յարութիւնն ու Դարեգինը աւարտել են Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժնում, առաջինը հաստատուած է Ղազախում, երկրորդը Բագուում:

Պ. Բաղդատարը աւարտել է նոյնպէս Մոսկուայի իրաւաբանական բաժինը, ծառայել է Օրգուբադում, Բաշնորաշէնում իբր քննիչ, իսկ այժմ հաստատուած է Բագուում:

Պ. Երուանդը աւարտել է Մոսկուայի Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանում և հաստատուած է Թիֆլիսում, աշխատակցում է «Մուրճ»-ին և Кавк. Сельс. Хоз. թերթին:

Պ. Կարապետը աւարտել է Մոսկուայի Առեարական ճեմարանը և հաստատուած է նոյն տեղում:

Այս գիւղը տուել է երկու արժանաւոր հոգեւորականներ՝ Կարապետ վարդապետ Տէր Մկրտչեան, որի մասին արդէն խօսեցինք (եր. 41), և Արիստակէս եպիսկոպոս Վանկեան, առաջնորդ Ամասիոյ և Մարգուանի:

Բացի Սարգսեան տանից, բարձրագոյն կրթութիւն են ըս-

տացել նաև երկու հոգի Մելիք Ալլահվերդեան տնից: Առաջինը՝ Մելքոնը աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի լեզուաբանական և Պետերբուրգի Արեւելեան լեզուների բաժնում: Ապա Լազարեան ճեմարանի վարչութեան կողմից ուղարկուել է Թէհրան Պարսից լեզուի մէջ գործնականապէս կատարելագործուելու: Յետոյ ըստանձնել է նոյն ճեմարանի լսարաններում պարսկերէն լիզուի դասաւանդութիւնը, սակայն շուտով (1891 թ.) վախճանուել է:

Միւսը՝ պ. Աղէքսանդրը աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի բնագիտական բաժինը, և մինչև այժմ ուսուցիչ է Ներսիսեան և Արհեստաւորաց դպրոցներում:

Զօրեան տնից պ. Ստեփանը դուրս է եկել Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանի վերջին կուրսից:

Բունեաթեան տնից պ. պ. Մենտորը և Աղէքսանդրը ստացել են համալսարանական կրթութիւն արտասահմանում, ուսանելով պետական գիտութիւնները:

Քաղաքիկում Գէորգեան տնից աւարտել է միայն պ. Մամիկոնը Մոսկուայի համալսարանի իրաւաբանական բաժինը և հաստատուել է Թիֆլիսում. իսկ Սանթուրեան տնից միայն մի օրիորդ՝ Հռիփսիմէն, Թիֆլիսի մանկաբարձական ինստիտուտը և հաստատուել է Թիֆլիսում:

Վերոյիշեալներից հետևում է, որ Գողթան գաւառի եօթ գիւղերից միայն հինգն են բարձրագոյն կրթութեան անձինք տուել և սրանք ըստ մասնագիտութեան դասակարգուում են այսպէս.

Գիւղեր	Ատուածար.	Բժիշկներ	Իրաւբան	Բնագետ	Պետ. գիտութ.	Պատմ. լեզ.	Ինժ. տեխն.	Քիմիկոս	Հանգարան	Գիւղատնտես	Անտառապետ	Աւառ. գործ.	Ընդամէնը	Երա. քնակ.թ.	0/0
Վ. Ագուլիս	—	11	7	2	1	2	1	2	1	6	1	—	34	1200	2,8
Յգնա	1	2	1	2	2	3	—	—	—	2	—	1	14	530	2,6
Հանդամէջ	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	77	2,6
Ն. Ագուլիս	—	3	—	1	—	2	4	—	—	—	—	3	13	524	2,5
Քաղաքիկ	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	163	0,7
Ընդամէնը	1	18	9	5	3	7	5	2	1	8	1	4	64	2494	2,5

Այս 64 անձերից 48 բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել են Ռուսաստանում, ամենից շատը (45 հոգի) Մոսկուայում, որի հետ կապուած են առևտրական կապերով, 13 արտասահմանում: Սրանցից 20 հաստատուել են թիֆլիսում, 12 Բագուում, 4 Մոսկուայում, 4 արտասահմանում, մէկ մէկ էլ Պետերբուրգում, Սարկովում, Սալիանում և այլն. մի հոգի էլ բուն ծննդավայրում՝ Վ. Ագուլիսում, այն էլ ծերութեան պատճառով:

Մտաւոր յառաջադիմութեան կողմից իգական-սեռն արականի համեմատութեամբ շատ յետ է մնացել, միայն երեք հոգի կարողացել են միջնակարգ կրթութիւնից յետոյ շարունակել, և նոյն իսկ միջնակարգ կրթութիւն ստացողների թիւն էլ չափազանց փոքր է:

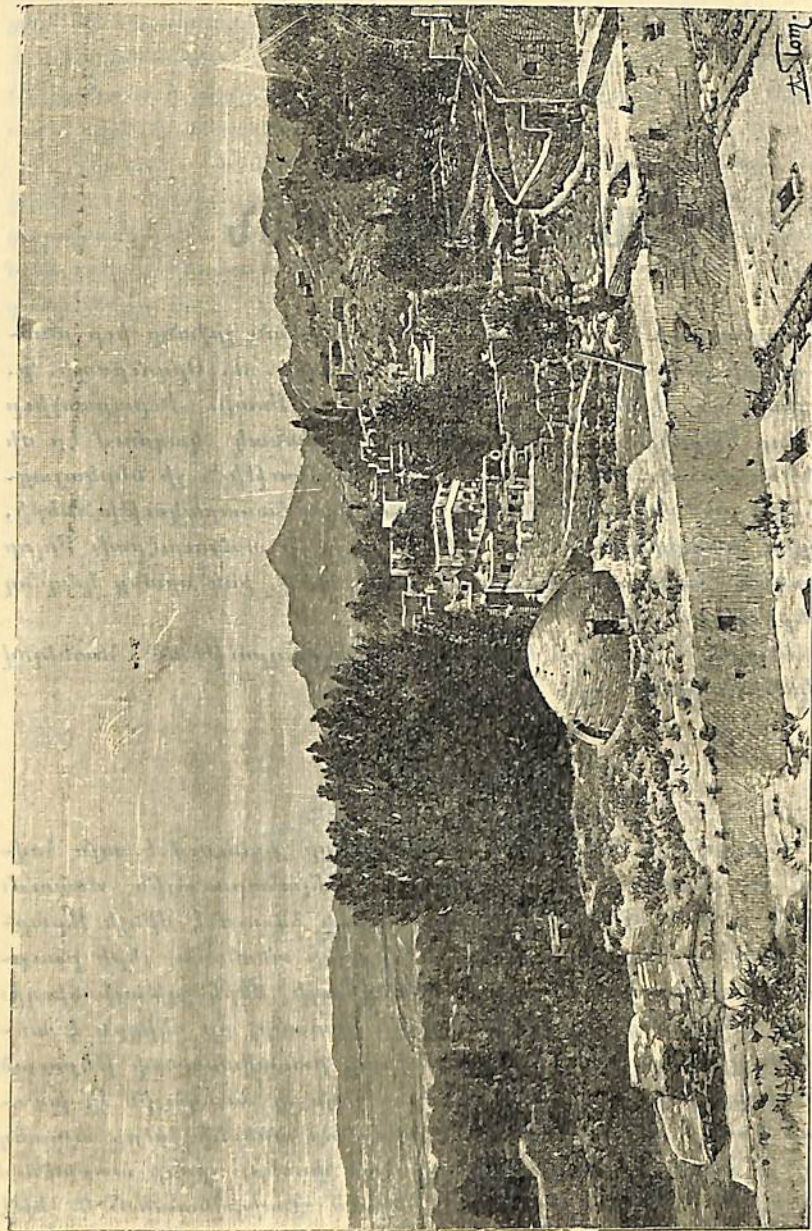
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆ

Օրդուբազի կամ Ագուլիսի ոստիկանական շրջանը իւր բնական գիրքի շնորհիւ բաժանուում է հինգ ձորի. Ա. Օրդուբազի, Բ. Ագուլիսի, Գ. Վանանդի, Դ. Տղնայի և Ե. Բստի: Իւրաքանչիւր ձորը, որ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ կազմում էր մի առանձին մահալ, այժմ այլևս առանձին միութիւն չի ներկայացնում, այլ բաժանուած է միքանի գիւղական հասարակութիւնների, որոնցից իւրաքանչիւրը կառավարուում է մի տանուտէրով: Բոլոր գիւղական հասարակութիւնների թիւն է 14, իսկ սրանց կազմող գիւղերի թիւը՝ 55:

Անցնենք քաղաքի և գիւղերի նկարագրութեան՝ հետևելով բնական գիրքին, ձորից ձոր:

ՕՐԴՈՒԲԱԴԻ ՁՈՐ

Այս շրջանի կենտրոնական քաղաքը գտնուում է այն հովտում, որ տարածուում է շրջանի արևելահարաւային մասում: Հովիտն ունի 2—7 վերստ լայնութիւն և ձգուում է մինչև Արաքսը: Արևելեան կողմում ձգուում են միքանի անանուն, լերկ բլուրներ, իսկ արևմտեան կողմում Ալանդեազի մերկ շղթայի ճիւղը: Հովտի միջով անցնում է Օրդուբազի գետակը, որ սկիզբն է առնում Սաշի-դաղ լեռից: Ամբողջ հովիտը բաւականաչափ թեքուած է հիւսիսից հարաւ, դէպի Արաքսը, հողն էլ աւազային է, խառնուած կրի և սևահողի հետ. այնպէս որ անձրևի ջուրը այստեղ կանգ չի առնում և կազմում է նեխուած փոսեր, որոնք տարածում են օդի մէջ ժանտահոտութիւն, ինչպէս՝ Նախիջևանում: Եւ եթէ այս ասիական քաղաքի նեղ փողոցների կեղտոտութիւնը չլինէր, օդը չափազանց մաքուր կը լինէր: Կլիման բաւական տաք է. մինչև կէսօր հողը, իսկ կէսօրից յետոյ արևելեան կողմում գըտ-

Օ Ր Գ Դ Ո Ի Բ Ա Դ

նուած լերկ, քարքարոտ լեռները սաստիկ տաքանալով տարածուած են անտանելի ջերմութիւն, որ տևում է մինչև երեկոյեան ժամը 9. միայն այնուհետև մեղմանում է և փչում է հիւսիս—արևելեան քամին: Այս տոթը բաւականաչափ մեղմանում է բազմաթիւ, յըստակ աղբիւրների (մօտ 70) ազդեցութեամբ, որ համարեա ամէն մի տան գաւթում հոսում է: Ծնորհիւ սեանողի ու ջերմ կլիմայի հովիտը պատած է սքանչելի այգիներով, ուր առատութեամբ բուսնում են, բացի խաղողի բազմաթիւ տեսակներից և այլ պլուտուզներից, նաև շալալի և թալալի:

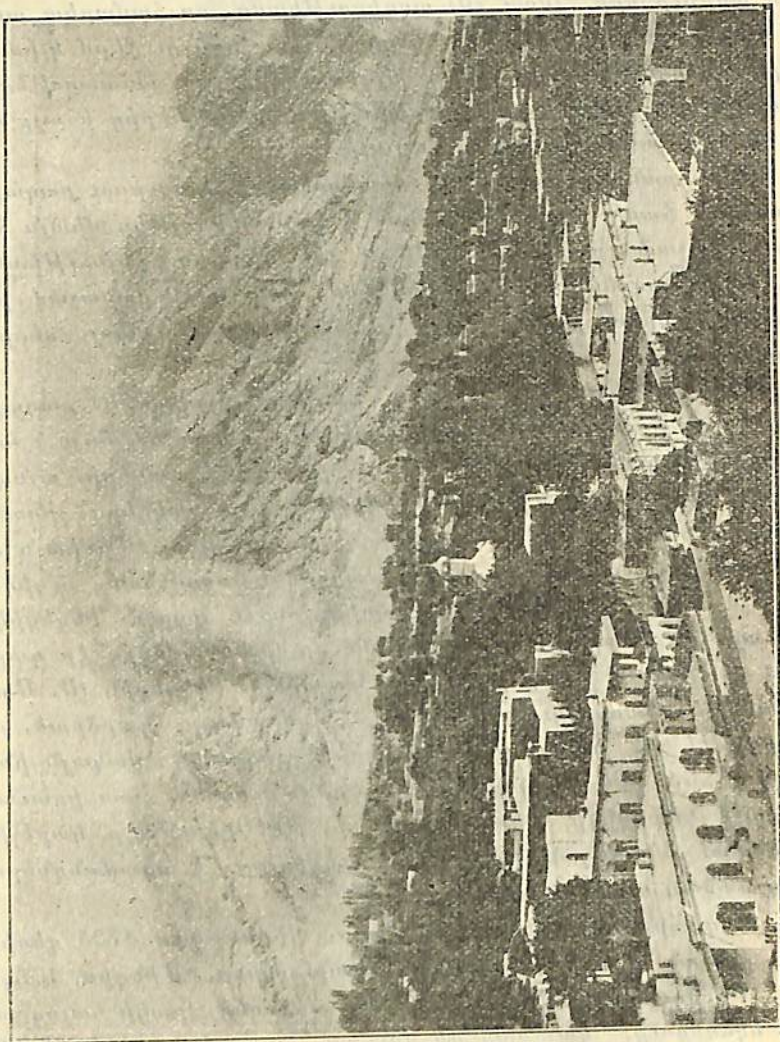
Այս սքանչելի հովտի մէջ գետեղուած է Օրդուբազ քաղաքը, Երասխից հազիւ 3 վերստ և նրա ջրի մակերևոյթից միայն հազար ոտնաչափ բարձր, 38°, 49'20" հիւսիսային լայնութեան և 63°, 43'20" արևելեան երկարութեան տակ. 3119 ոտնաչափ բացարձակ բարձրութեան վրայ, յենուած պորփիւրեայ, սևորակ ժայռերի վրայ:

Որքան գեղեցիկ է հովիտը, այնքան տգեղ է քաղաքը, որովհետև փողոցները սաստիկ նեղ են, ծուռն ու մուռ և հողէ պարսպով պատած, որի յետև միայն գտնուում են տները. այնպէս որ շատ քիչ, և այն էլ միայն վերջին ժամանակներս շինուած տների պատուհաններն են բացուած փողոցի վրայ: Միմիայն մի, նոր բացուած փողոց յիբաւի գեղեցիկ է, որովհետև ուղիղ է, լայն, ծառազարդ և մայթերի մօտից ջուր է հոսում: Գեղեցիկ է նաև այն քարաժայռը, որի վրայ հնումը մի միջնաբերդ էր գտնուում, իսկ այժմ հայոց փոքրիկ, հասարակ եկեղեցին (Ս. Ստեփանոս) է կառուցուած և առաջը զրօսավայր դարձրած, որտեղից թէև մի սքանչելի տեսարան է բացուում, սակայն ինքը զուրկ է նոյն իսկ կանոնաւոր ծառերից. ուստի և շատ իրաւացի է թւում Նեֆեդէվի նկատողութիւնը, թէ Օրդուբազը կարելի է համեմատել մի գեղանի կոտջ հետ, որ փայլում է աղամանդներով, բայց ծածկուած է ցնցոտիներով ¹⁾:

Քաղաքը, որ բնում է 45 քառ. վերստ կամ 4725 գեսիաւին, բաժանուած է հինգ թաղի. Սար-շաղար, Մինգիս, Ամպարաս, Քիւրդատար և Իւչ-Տարանկեայ: Այստեղ բացի հայոց անշուք եկեղեցուց, կայ նաև մի ուսաց, բաւական գեղեցիկ եկեղեցի, շինուած ազուլեցի Արասխանեանի ծախսով: Քառասուն և մէկ մզկիթներից նշանաւոր են 5—ը, թէպէտ և սրանք էլ ճարտարապետական տեսակէտից առանձին արժէք չունին: Սրանց

¹⁾ Взглядъ на Армянскую область. Изъ путевыхъ записокъ Н. Нефедьева. Спб. 1839. кр. 70

վրայ պէտք է աւելացնել և այն թաղակապ սրբատեղին, որ գտնուում է մօտակայ ժայռերից մինի վրայ և որի մասին պատմում է թէ Ալին իւր անտեսանելի մատով արարական տառերով զբօշ-

Օ Ր Պ Ո Ռ Ի Բ Ե Ն Պ

մել է ժայռի վրայ «Ալի, մարդ Աստուծոյ» ստորագրութիւնը, որը, սակայն, Նեֆեդեվը «հնայելով որ ամէն կերպ սրել է իւր անտղութիւնը, բայց և այնպէս չէ կարողացել նկատել»¹⁾։

Մզկիթների առջև տարածւում են փոքրիկ հրապարակներ, որոնք Օրդուբադում ծառայում են իբր հասարակութեան ժողո-

¹⁾ Յիշ. Գ. կր. 71.

վատեղի, և ուր «մահմեդական ծուլութիւնն ու հայկական գործունէութիւնը սրոնում են իրենց սովորական զուարճութիւնը»¹⁾։

Քաղաքի հնութիւններից ամենից նշանաւորը մի սօսի է, որ իւր տեսակի մէջ մեծազոյնն է, ինչպէս վկայում է Բեցհօլդ բնագէտ

ՀԻՆԱՒՈՒՐՑ ՍՕՍԻՆ ՕՐԴՈՒՐԵՎՈՒՄ

այցելուն 1863 թուին²⁾։ Սա գտնուում է քաղաքի ներքին մասում, մի մզկիթի հրապարակում. բունը 17 արշին շրջապատ ունի և 6 արշին բարձրութիւն, կայծակի հարուածներից ջախջախուած։ Սաղարթախիտ ճիւղերը ծածկում են հրապարակի մեծ մասը։ Բնի միջի մասը փթել է և առաջացել է 4 արշին 12 վերջով երկարու-

¹⁾ Неведьевъ. 1. Գ. կր. 69.
²⁾ Petzhold. Der Kaukasus. I. 263. յիշ. Սխտկանում կր. 318.

թեան և 3 արշին 5 վերջով լայնութեան մի դադարկութիւն, ուր երբեմն կօշկակարի մի խանութ էր զետեղուած և ուր յաճախ 8—10 մարդ հաւաքուած են, սեղան դնուած, թէյ խմուած և թուղթ խաղում: Այս սօսին, որի մասին բոլոր այցելուները հրճուանքով խօսում են, տեղացիների ասելով մօտ հազար տարեկան է:

Մի ուրիշ հնութիւն համարուած է մի հին կարաւանատեղու աւերակներ, որի միջից մի ստորերկրեայ մուտք տանուած է այն փոքրիկ եկեղեցին, որ, ինչպէս ասում են, շինուած է եղել Բարդուղիմէոս առաքեալից և կոչուած է Տեառն ընդ առաջ¹⁾, և որի հիմքերի վրայ այժմ բարձրանում է պարսից գլխաւոր մզկիթը²⁾:

Քաղաքում կայ պարսից մի մէտրեսէ (գալրոց) բաւական գեղեցիկ շէնքի մէջ ամփոփուած և մի պետական քաղաքային դպրոց: Կայ նաև մի զինուորական հիւանդանոց, փոստատուն, հեռագրատուն, մի հիւրանոց, և այլն:

Հայերն այստեղ գաղթել են 1827 թուին Մուժանբարից, Դուխարզանից ու Թաւրիզից և պարապում են գլխաւորապէս արհեստներով և առևտրով, այժմ նոր նոր սկսել են այգիներ գնել և այգեպանութեամբ զբաղուիլ:

Օրդուբադում կայ 7 մետաքսի մանարան և ոլորոզ գործարաններ (шелководально—шелкокрутительное), որոնց մէջ նըշանաւորը Բարայեանինն է: Մրանց մէջ աշխատում են 211 հողի, որոնց տարեկան արդիւնաբերութիւնը հասնում է 66760 բ.:

Բնակիչները ընդամէնը 2244 ար. 2006 իգ. իմիասին՝ 4250 հոգի են, որոնցից հայ են 179 ար. 173 իգ. իմիասին 352 հոգի. թուրք շիխներ՝ 2063 ար. 1828 իգական. ուսաներ՝ 2 ար. 5 իգական:

Օրդուբադը հայերիս մտաւոր-բարոյական զարգացման բաւականաչափ նպաստել է տալով «մեր գրամատիկական առաջնակարգ ուժերից մինին»³⁾ պ. Գէորգ Պետրոսեանին: Սա ծնուել է այստեղ 1860 թուին, սկզբնական կրթութիւնն ստացել է հայոց էթնական դպրոցում և ապա գնացել է Մոսկուա՝ Լազարեան ճեմարանը, սակայն չսիրելով հին լեզուները՝ եկել է Թիֆլիս և մտել բէալական ուսումնարանը, ուր և՛ աւարտել է իւր ուսման ընթացքը: Դեռ աշակերտ ժամանակ Օրդուբաթեան կեղծ անուամբ մամանակցելով 1881—82 թ. հայ թատերական մշտական խմբի ներկայացումներին, պ. Պետրոսեանը իւր վրայ է դարձրել հասա-

1) Միսական, Կր. 318.

2) Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб. 1833 г. Կր 194

3) Մշակ 1903 թ. № 159.

րակութեան ուշադրութիւնը, որ կարծում էր թէ նա «ժամանակով կարող է զարգարել ոչ միայն մեր, այլ և աւելի զարգացած բնւր¹⁾»:

Այս մշտական խմբի քայքայուելուց յետոյ պ. Պետրոսեանը գնացել է Ռուսաստան և խաղացել Մոսկուայի «Малый театр»-ում և Պետերբուրգի ժողովարաններում, ուր «ամէն անգամ երիտասարդ գերասանը գրաւել է հասարակութեան հրճուանքը²⁾»:

Սիրելով իւր մայրենի բնւր, «աստուածային կայծից ոչ զուրկ³⁾» պ. Պետրոսեան վերադարձել է Թիֆլիս և 1891 թուին, «Ազամհանական բնւր աւերակների վրայ կանգնել է մայրենի թատրոնի նոր շէնք⁴⁾», կազմակերպել մշտական խումբ, որը, սակայն, երկար չէ աւել: Այնուհետև մինչև այժմ սիրով և մեծ նուանդով ծառայելով հայկական երերուն բնւրին, «մեր գերասանական խմբի անխոնջ և բազմաշխատ մշակը⁵⁾» երբեմն Բագուած, երբեմն Թիֆլիսում, ամառները Շուշում և այլ դաւառական քաղաքներում քսան և հինգ տարի շարունակ ներկայացումներ է տալիս, ամէն տեղ արժանանալով սիրալիր ընդունելութեան:

Օրդուբադի հիւսիս արևմտեան կողմը գտնուած է Հանդամէջ կամ Անդամէջ գիւղը, որ այգիներով կպած է Օրդուբադին և նըրանից հազիւ երկու վերստ հեռու է: Հանդամէջը բաժանուած է երկուսի՝ Վերին և Ներքին. առաջում սպրում են միայն թուրքեր, իսկ երկրորդում՝ գլխաւորապէս հայեր: Հայկական մասում կայ մի բաւական մաքուր, թաղակապ եկեղեցի, մօտը բաւական գեղեցիկ սենեակներ՝ քահանայի բնակութեան յատկացրուած և մի այգի: Ամբողջ գիւղը շատ գեղեցիկ տեսք ունի, ծածկուած լինելով բարձրուղէշ բարդիներով: Տները ևս բաւական գեղեցիկ են: Այժմ այս ներքին Անդամէջը այլևս գիւղ չի համարուած, այլ Օրդուբադի արուարձան: Բնակիչները բնիկ են: Ներքին Անդամիջում՝ ընդամէնը 37 ծուխ, 170 ար. 150 իգ. իմիասին՝ 324 հոգի, որից 21 ծուխը 77 ար. 69 իգական, իմիասին՝ 146 հոգի հայեր են, իսկ 16 ծուխը, 93 ար. 85 իգ. շիխ թուրքեր:

Վերին Անդամիջում բոլորն էլ շիխ թուրքեր են 35 ծուխ, 157 ար. 104 իգ. ի միասին՝ 213 հոգի:

Օրդուբադից դէպի արևելահիւսիս ձգուած է մի ձորակ, որի միջով հոսում է մի վտակ: Այս ձորակի վերին մասում գտնուած է Գանձակ կամ Գանձա գիւղը, որ երբեմն հայաբնակ, իսկ այժմ

1) Մշակ 1882 թ. 12 Մայիսի. 2) Տարազ 1892 թ. № 7, ուր և գետեղուած է պ. Պետրոսեանի մեծադիր պատկերը:

3) և 4) Кавказъ 1892 г. 11 января.

5) Արձագանք 1892 թ. 12 յունուար

Թրքարնակ է: Այստեղ դեռ ևս կանգուն է մի հինաւուրց եկեղեցի, որ մինչև այսօր էլ ուխտատեղի է համարուած շրջակայ հայերի համար և լաւ պահպանուած է: Բնակիչները 28 ծուխ են:

Գանձակից երկու վերստ ներքև, բարձր բարդիների տակ, նոյն վտակի ափին տարածուած է «Անապատ», հնուց հայարնակ, բայց այժմ Թրքարնակ գիւղը: Այստեղ ևս կայ մի ընդարձակ եկեղեցի բոլորովին աւեր, մի փոքրիկ մատուռ և ձորի լանջին մի ընդարձակ գերեզմանատուն:

Անապատից ներքև միքանի վերստ տարածութեամբ ձգուած են այգիներ և ծառաստաններ, ապա ամայի դաշտ՝ մինչև Արաքս գետը:

Այս ձորից դէպի արեւելք այլևս ձոր չկայ, միայն մի նեղ ճանապարհ Արաքսի ափով գնում է դէպի Կարճեան: Իսկ այս ճանապարհից դէպի վերև, սարերում գտնուած են հաւանականօրէն շատ հին Բէթթամ և Բլլիթ Թրքարնակ գիւղերը: Այս երկուսի մէջ բարձրանում է մի անանուն լեռան, որի գագաթին կայ մի ընդարձակ քարայր. տեղական աւանդութիւնն ասում է, թէ այստեղից մի ստորերկրեայ անցք ձգուած է մինչև Արաքսը: Այրի մէջ կան բազմաթիւ, գեղեցիկ ստալակտիտներ:

Թէ Քեօթամի և թէ Քլիթի բնակիչները շիթ թուրքեր են. առաջում՝ 20 տուն. 51 ար. 77 իգ. Ի միասին 128 հոգի. իսկ երկրորդում՝ 32 տուն. 157 ար. 132 իգ. Ի միասին՝ 289 հոգի:

Յաւերժայիշատակ հայր Ալիշանը ենթադրում է թէ Քլիթը հաւանականօրէն նախնի Գողթն աւանը պիտի լինի, որի անունով և՛ կոչուած է ամբողջ գաւառը: Արդեօք աւելի հաւանական չէր լինիլ ենթադրել, որ «Բէթթամ»-ն է եղած այդ Գողթնը, քանի որ սա թէ հնչմամբ աւելի մօտ է Գողթան բառին և թէ գիրքով՝ Օրդուբադին, այն տեղին, որի մասին Ստ. Օրբելեան ասում է. «Իսկ սուրբ առաքեալն (Բարդուղիմէոս) շինէ եկեղեցի Ի Գողթն յարեւմտից եզերն»... և անուն կոչեցին Տեառն ընդ առաջ. և արարին նշանըս մեծամեծս: Քանզի էր ջուր մատակար ի յՈրդվատ գիւղ... և աղօթեցին յանկարծակի, և կորուսին գջուրն»: Արդ յայտնի է, որ Տեառնընդառաջ եկեղեցին գտնուած է Օրդուբադում, ուղիղ արեւմուտք Քեօթամից, մինչդեռ Քլիթից բաւական հեռու է և արեւմասիւսիս է գտնուած:

Քլիթից փոքր ինչ արեւելասիւսիս, մի ապառաժոտ բլրի գագաթին տեղաւորուած է Կարճեան՝ հայարնակ գիւղը, որ այս շրջանի արեւելեան սահմանի վերջին գիւղն է: Սա բաւական գեղեցիկ տեսք ունի, մանաւանդ շրքնկէցը, կլիման համեմատաբար աւելի մեղմ է և առողջարար, ուստի և մի ժամանակ այստեղը

եղել է խաների ամարանոց, որոնց ապարանքի և փոքրիկ ամրոցի հետքերն են այժմ մնում: Գիւղի մօտ գտնուած է երկու մարդակերպ քարեր, որոնց տեղացիներն «հարս ու փեսայ» են անուանում և որոնց մասին պատմում են, թէ խանի հարեմն ընկնելու վտանգից ազատելու յուսով փեսան իւր գեղեցիկ հարսին աւել է և փախել, սակայն խանի ծառաները հասել են սրանց յետեց, որոնք երկիւղից քար են կտրել: Գիւղից 4—5 վերստ հեռու, դէպի հիւսիս Մաղալ լեռան լանջին գտնուած է Նուխուտի ս. Յովհաննէս և Նրա քրոջ ուխտատեղին, որ մի փոքրիկ շէնք է կէսը ժայռի մէջ ամփոփուած և շուրջը միքանի սենեակներ: Փոքր ինչ հեռու, մի բարձր, հարթ քարաժայռի վրայ գտնուած է սրբի «Բարէ-Աւետարանը»: Գէպի ուխտատեղին տանող ճանապարհը շատ դժուարեւանելի է ¹⁾:

Բնակիչները թէպէտ ընիկ են, և իրենց սովորութիւններով, հագուստով և նոյն իսկ տիպով շատ նման են մեղրեցիներին, սակայն բարբառը բաւական ենթարկուած է գօկերի լեզուի ազդեցութեան: Ընդհանրապէս բաւական քաղաքակրթուած են, ունին բաւական գեղեցիկ, կահաւորուած սենեակներ, մաքուր նիստ ու կաց: Սրանցից նշանաւոր է եղել իւր քաջութեամբ Ազաշիանց Մելրոնը, որ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ հերոսութեամբ պահպանել է գիւղը Արաքսի աջ ափի բնակիչների յարձակումներից: Բնակիչներն ընդամենը 38 տուն են, 262 ար. 211 իգ. Ի միասին՝ 473 հոգի: Բացի սովորական պարագմունքից, սրանք պարագում են նաև խաշնարածութեամբ:

Կարճեանի և Մեղրիի միջև բարձրացող լեռան վրայ գտնուած է Մանդա-խաչ աւերակ ուխտատեղին, իսկ դէպի արեւելասիւսիս, դեռ հասած Ազարակու պղնձահանքին (ընկնում է Զանգեզուրի գաւառում), գտնուած է մի ուրիշ ուխտատեղի Ըկնրցաու-խաչ անունով, ուր ուխտ են գնում աչքացաւ ունեցողները:

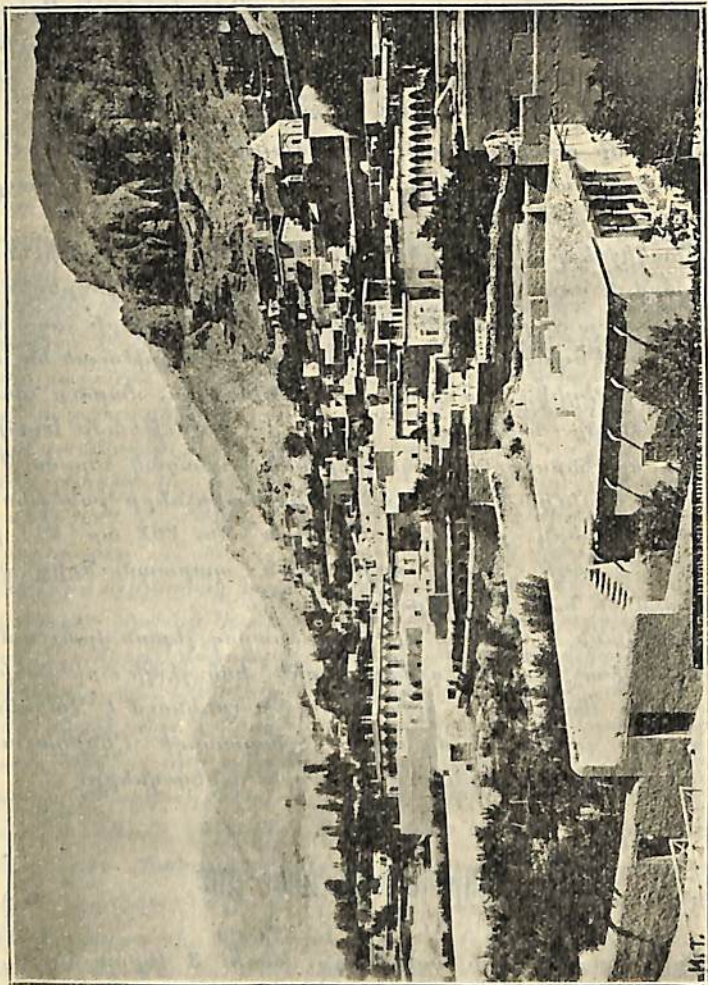
ԱԳՈՒՆՍ ԿԱՍ ՈՍԿԷ ՉՈՐ

Օրդուբադից դէպի արեւմուտք, հազիւ 3 վերստ հեռու, հիւսիսից դէպի հարաւ ձգուած է մի ձոր, որ կոչուած է Աղուլխի կամ Ոսկէ ձոր: Առաջին անունն ստացել է այստեղ գտնուած մեծ աւանից, երկրորդ անունը տուել են նրան թուրքերը, տեսնելով

¹⁾ Այս ուխտատեղու վերաբերութեամբ աւանդութիւններ տես «Հաւատք»-ի բաժնում:

որ այստեղի բնակիչներն՝ անյիշատակ ժամանակներից վաճառահանութեամբ պարապելով՝ մեծ քանակութեամբ ոսկի են դիզել:

Այս ձորի երկու կողմում ձգւում են բուսականութիւնից լիովին զուրկ, ապառաժոտ բլուրներ, որոնք համարւում են Ալանգեազի ճիւղաւորութիւններ: Չորը հարաւային մասում բաւա-

ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԻՍ

կան լայնանում է, այնպէս որ այդտեղ գետեղուած գիւղը տեղի դիրքով Գաշտ է կոչուել: Չորի միջով հոսում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Նգիդէն գիւղի մօտ միախառնուող երեք առուակներից: Այս գետակը ամառը սաստիկ փոքրանում է և չի էլ հասնում Արաքսին, սակայն գարնան սկզբին ձիւնը հալչելիս կամ

յորդ անձրև և կամ կարկուտ գալիս սաստիկ հեղեղում է և երբեմն, ինչպէս 1884 թ. մեծամեծ վնասներ պատճառում: Ամբողջ ձորը ծածկուած է այգիներով:

Չորի ամենաբարձր, հիւսիսային մասում, ուր ձորը սաստիկ նեղանալով կիրճեր է կազմում, ապառաժոտ մի տեղում գետեղուած է Նգիդէն փոքրիկ գիւղը, որ ունի 22 տուն թուրք բնակիչ, 178 ար. 94 իգ. ի միասին՝ 272 հոգի: Սրանք չափազանց աղքատ են, մեծ մասամբ պարապում են խաշնարածութեամբ և մշակութեամբ: Այստեղից դէպի հիւսիս տարածւում են արօտատեղիներ և անջրգի վարելահողեր: Արօտատեղիներից ամենամեծը կոչւում է «Փիրի-բաշուան», ուր կան 20—30 հատ հինաւուրց, մեծ ծառեր, որ այժմ տեղացի թուրքերից սուրբ են համարւում: Ինչպէս երևում է հետքերից, այս կողմերում հնումը անտառ է եղել: Այստեղից մի նեղ կածան տանում է դէպի Լիշկ հայաբնակ գիւղը:

Նգիդէնից ցածր գտնւում է Վերին-գետ գիւղը, որ այժմ միացած լինելով Ագուլիսի հետ, նրա մի թաղն է համարւում:

Ագուլիսը հնումը կոչուել է Արգուլիք, ինչպէս գրուած է Սարգիս կաթողիկոսի կոնդակում (ԺԱ. դարում), և ինչպէս գրում է Չաքարիա Վաղարշապատցի գիտնական վարդապետը ժէ. դարի կիսին՝ Աստուածաշնչի յիշատակարանի մէջ: Այժմ գրականութեան մէջ կոչւում է Ագուլիս, իսկ տեղական ժողովրդի բերանում՝ Իւզիւլիս:

Այս անուան ճիշտ բացատրութիւնը յայտնի չէ. ոմանք ըստուգարանում են իբր «Այգիւլիք», ոմանք էլ պատմում են աւանդաբար, թէ ս. Թագէոս առաքեալը մի գիշեր մի քարակոյտի տակ քնել է և երբ աչքը բաց է արել, արդէն լուսացած է եղել և իբր թէ այս պատճառով ասել են Ակն ի լոյս, որը աղաւաղուելով դարձել է Ագուլիս¹⁾: Այս քարակոյտը, որ գտնւում է Ագուլիսի և Հանդամիջի միջև ձգուող մի փոքրիկ ձորակում, այժմ էլ ուխտատեղի է համարւում:

Այս գիւղը փոքր ինչ ներքև գտնուած համանուն գիւղից տարբերելու համար ստացել է «Վերին» մակդիրը:

Այնտեղ, ուր գետեղուած է Ագուլիսը, ձորի լայնութիւնը հազիւ 1 1/2 վերստ լինի, այնպէս որ գիւղը տարածւում է ձորի երկարութեամբ մօտ 3 վերստ: Ամենամօտիկ լեռը տեղական լեզուով կոչւում է Գինդարու, իսկ սրանից ներքև Աղասար: Արևմբտեան կողմի սարն էլ «Հուռի գլուհ» (հորի գլուխ) է կոչւում,

¹⁾ Միսական եր. 325.

թերևս այն պատճառով, որ այդ սարի լանջին կայ մի հոր, որ-տեղից թորոն շինելու համար կաւ են հանում:

Ազուլիսը բաժանուած է հետեւեալ 10 թաղերի. ա. Վերին-գետ, որ ինչպէս ասացինք, առանձին գիւղ է համարուած, բ. Շոնատակ, որ այսպէս կոչուած է մօտակայ սարից վազող շրո-ւանի (Չրնկէց) պատճառով. գ. Վանքի թաղ, ուր գտնուած է Ս. Թովմա առաքեալի վանքը. դ. Նուրիջանաց մահլա. ե. Լինջ (լանջ), զ. Վեարին թաղ (վերին թաղ) և է. Խուճոճուր (Սու-ցաձոր) ը. Մալէյի խուպան (ամենալաւ մաս): Սրանք հայաբնակ են, իսկ հետեւեալ երկուսն էլ՝ թրքաբնակ, ա. Չիգ-փուղ (Չիգ-փողոց) և բ. Խշկաշէն:

Ազուլիսի փողոցները շատ անկանոն և, մանաւանդ, սաստիկ նեղ են, այնպէս որ կառքեր չեն կարող անցնել: Տները մեծագոյն մասը քարաշէն են, երկու և նոյն իսկ եռաբնակներ, պարտէզներով շրջապատուած: Գրեթէ իւրաքանչիւր թաղում բարձրանում է մի կամ միքանի գեղեցիկ, քարաշէն եկեղեցիներ, որոնց ընդհանուր թիւը հասնում է տասն և մէկի—մի աղացոյց, որ Ազուլիսը մի ժա-մանակ բաւական բազմամարդ է եղել: Սրանցից ամենանշանաւորը թէ իւր պատմական անցելով և թէ ճարտարապետական շին-ուածքով Ս. Թովմայի վանքն է, որի նմանութեամբ և շինուած են միւս եկեղեցիները. ուստի մանրամասն նկարագրելով ս. Թովմայի վանքը, չենք կամենում նոյն կերպ նկարագրել նաև միւս եկեղեցի-ները, մանաւանդ որ սրանք ճարտարապետական տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունին:

Վանքից դէպի հիւսիս գտնուած է Ամենափրկիչ անունով փոքրիկ, երկու սիւնի վրայ հաստատուած մատուռը, որի հարաւա-յին կողմում ամփոփուած է Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալի Կուսի աշակերտի մարմինը: Մատուռի դրան վերև կայ մի խաչքար՝ հե-տեւեալ արձանագրութեամբ. Խշս յիտկ Զանասենյ Ղսանյ: Խաթնէնյ Փերյ ավնքիկ: Ազիկ: ԶԼԹ: Աւանդաբար պատմում են, թէ այստեղ գտել են արիւնոտ քարեր կտաւի մէջ փաթա-թած, որ կրկին ամփոփել են գտնուած տեղում:

Այստեղից փոքր ինչ բարձր գտնուած է ս. Ստեփանոս քա-րաշէն եկեղեցին, եռաբնակ զանգակատնով, որ նորոգուած է 1845 թ. մահաեսի Յովհաննէս Տէր-Ջանեանի ծախքով:

Շոնատակ թաղում գտնուած է ս. Մինաս անունով փայտա-ձածկ եկեղեցին, իսկ սրանից փոքր ինչ ցած՝ Գինդարու լեռան ստորոտում բարձրանում է Ս. Քրիստոփորի սրբատաշ, գեղեցիկ եկեղեցին, որ միանգամայն մի թոյլ ընդօրինակութիւն է Ս. Թով-մայի վանքի: Եկեղեցիների մէջ սա ամենագեղեցիկն է: Ահա թէ

ինչ է պատմում սրա մասին Ջաքարիա Ազուլեցին իւր օրագրու-թեան տետրում (եր 44): Նա ասում է թէ այս եկեղեցին ս. Թա-ղէոս առաքեալն է հիմնարկել և որ 1660 թուին, պարսից և օս-մանցոց պատերազմի միջոցին շտապով վերանորոգել են, սակայն 10 տարուց յետոյ ինքն իրեն փուլ է եկել, ուստի և «Վերին թա-ղի խօջայ Գիւլնազարի» և ուրիշների վերակացութեամբ 1671 թուին սկսել են հիմնովին վերաշինել և 1675-ին աւարտել են: Հետաքրքրական է, որ պատերի մէջ խաչքարեր էին կանգնեցնում իրր յիշատակ այն անձի, որ եկեղեցուն մի որևէ գումար էր նուի-րում: Ջաքարիան ասում է. «Այս եկեղեցուս գ. (3) որմին ին (25), ոմն պատկեր վասն յիշատակի գրեցին: Այս դավտար գրող Ջաքարէս մին Աստուածածնոյն պատկերն էս գրել տվի. ամէն խաչի թէ պատկերի՝ մէկ մէկ թուման տվին եկեղեցուն 1)»:

Ս. Քրիստոփորի գաւթում շինուած է օրիորդաց դպրոցի շէնքը, որ կառուցուած է 1867 թուին սոյն եկեղեցու գումարներով:

Սրանից բարձր գտնուած է փոքր Աստուածածին մատուռը:

Գետի արևելեան կողմում Միջին փող թաղում գտնուած է «Անանց լոյս», «ս. Յակոբ Ալփիան», իսկ այժմ «Ընձանաց լոյս» կոչուած եկեղեցին, որ 1879 թ. Տէր Միքայէլեանները հիմնովին քանդելով սկսել են վերաշինել, սակայն դեռ ևս չեն աւարտել:

Շուկայից ներքև գտնուած է Ս. Շմաւոն քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցին, իսկ Խձոճուրի թաղում՝ ս. Յովհաննէս, որի ձախա-կողմեան խորանում թաղուած է Շահ-Աբասից նահատակուած Տէր Անդրէասի մարմինը: Եկեղեցին ունի զանգակատուն, սոջիւր պար-տէզ, աղբիւր և քահանայի բնակութեան յատկացրուած տուն: Եկե-ղեցու գմբէթի վրայ, ներսից, գրուած է.

Կառուցաւ Նոյսկապ եւ Նրաշազան եւ վայելուչ երեք բե-մեայ սը եկեղեցիս յանուն սը Ածածնի, սը Մկրտչի եւ սը Նախավկայի ի ՌձԹԲ. իսկ ի ՌձԼԼ. զանցաւ եւ ի ՌձԹԲ. զարմանալի կաթողիկէս շինեցաւ ի փառս Բսի Ածոյ:

Բաւական գեղեցիկ է փայտի մանր կտորներով, սաստափով և փղոսկրով կերտուած դուռը, որի վերև գրուած է.

Յիշատակ է դուռնս այս Հախումին եւ կողակցին եւ որ-դոցն նոցին. Ած ողորմի աշխատաւորացն թվին ՌձԼԱ.

Այս թաղում, «Փոքր Սար» կոչուած բլրի ստորոտում կայ նաև ս. Յակոբ անունով մի փոքրիկ եկեղեցի, որ ուխտատեղի է համարուած:

Գիւղից դուրս, նրա արևելեան կողմը, սարի լանջին, որտե-

1) Ջաքարիա Ազուլեցի. եր. 44.

դից մի շատ գեղեցիկ տեսարան է բացւում, գտնւում է ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ համանուն եկեղեցուց տարբերելու համար «Մեծ» մակդիրն է ստացած:

Աւանդաբար պատմւում է, թէ սա կուտուն է եղել և թէ ս. Թագէոս առաքեալն է կռքերը կործանել ու այդ միւկնոյն տեղում եկեղեցի հաստատել: Բոլոր ազուլեցիները պատմում են, որ այդ եկեղեցին վերանորոգելիս կռքեր են գտել, և մոլեռանդութեամբ կոտորատել: Այս մասին բաւական հանգամանօրէն գրել է արժ. Տէր Յակոբը իւր տետրում այսպէս. «1847 թուին երբ Շուշեցի Շխեանց Կարապետ աղէն խորհրայի պատճառաւ Թարվիզուց փախչելով եկած էր Ազուլեաց Դաշտը, Դաշտից ուխտ գնաց Աստուածածին: Աստուածածնայ նորոգութեան համար հարիւր ոսկի ընծայելով պատուիրեց Սարգիս Սարուխանրէկովին, որ իւր հսկողութիւնով նորոգել տայ: Այն ժամանակ Աստուածածնայ եկեղեցին մէջտեղից պատով կտրած երկուսի էր բաժանուած. պատի մէջտեղից դուռ ունէր՝ դրսի մասից ներսի մասը մտնելու. դրսի մասում, դրան գլխին կաւից շինուած սեղան ունէր, դրան աջ ու ձախ կողմից աստիճաններ. միայնելու համար միջի պատը քանդած ժամանակ կաւից շինուած սեղանի միջից խեցեայ և չուզուտեայ կուռքեր է դուրս գալիս: Նա և իւր կնքաւոր Օհաննէս Մակարովը... մոլեռանդութիւնով խփում են քարերին՝ ջարդ ու փշուր անում: Միքանի միջոց անցնելուց յետոյ այս անցքը նորա պատմեցին ինձ, որ շատ անոտացի»:

Ամէն տարի, Աստուածածնի տօնին գրեթէ բոլոր ազուլեցիները, ոմանք նոյն իսկ բոլրիկ հետևում են հոգևորական դասին, որ թափոր անելով բոլոր 10 եկեղեցիներում, բարձրանում է Ս. Աստուածածնի այս տաճարը և այստեղ պատարագ մատուցանում, հասարակական մատաղ անում: Հետևեալ օրն էլ Ներքին Ազուլեցիք են նոյն թափորով, խաչով խաչվառով գալիս այստեղ, պատարագ մատուցանում, մատաղ անում: Այս բոլորն ապացուցանում են, որ արդարև այս տեղում մի ժամանակ մի նշանաւոր մեհեան է եղել: Եկեղեցու կողքին կայ մի աղբիւր և մի ընդարձակ աւազան՝ շատ հին ժամանակից: Կան նաև միքանի սենեակներ պահպանի և ուխտաւորների համար:

Գիւղի գրեթէ կետրոնում ձգւում է շուկան, որ երկու շաբթ խանութներից և մի փոքրիկ հրապարակից է բաղկացած: Այստեղ կան մօտ 90 բաւական գեղեցիկ խանութներ՝ եւրոպական ապրանքներով, որոնք նոյն իսկ Օրդուբադում չի կարելի գտնել: Ամառը ամբողջ հրապարակը ծածկուած է լինում բազմաթիւ և բազմազան մրգերով, որ չափազանց արժան են ծախւում:

Թէ կրպակների առջև և թէ հրապարակի շուրջը ծառեր են տնկուած:

Այս կրպակների հարաւային կողմը կայ մի շաբթ փոքրիկ կրպակներ և մի կարաւանատուն:

Շուկայի մօտ գտնւում է շինական դատարանը, փոքրիկ պարտիզով շրջապատուած, իսկ հանդէպը՝ պոստ-հեռագրատունը, կողքին՝ փոստային կայարանը:

Ազուլիսում կան 17 աղբիւրներ, որոնց ջրերը շատ մաքուր և առողջարար են: Սրանք բերուած են 1—1 1/2 վերստ հեռաւորութիւնից, և բաւական թանգ արժեն: Սրանց ջուրը ժամերով վաճառում են այգիներ ջրելու համար, որոնց արժէքի մասին կը խօսենք արդիւնաբերութեան մասին խօսելիս: Աղբիւրներից ամենալաւը Փըղըջի կամ Փոջի կվոյն (փողոցի աղբիւրն) է, որ գտնւում է շուկայի մօտ:

Ազուլիսում կայ նաև երկու բաղանիս, մի դեղատուն: Եղել է նաև մի բաւական հարուստ գրադարան-ընթերցարան:

Թէև Ազուլիսը պաշտօնապէս զիւղ է համարւում, բայց և այնպէս թէ տեսքով, և թէ, մանաւանդ, բնակիչների կենցաղավարութեամբ, միանգամայն քաղաքի է նմանւում և նոյն իսկ միքանի դաւառական քաղաքներից, ինչպէս, օրինակ, Նախիջևանից, բարձր է:

Բնակիչներն են.

Հայեր.		Թուրքեր.	
Ծուխ. ար. իգ. միասին.	Վ. Ազուլիս.	Ծուխ. ար. իգ. միասին.	Վ. Ազուլիս.
201.	902.	764.	1666.
56.	346.	247.	593.
Վերին Գեւ.	55.	297.	242.
539.	12.	90.	48.
138.	Խմբասին.	256.	1199.
1006.	2205.	68.	436.
295.	731.		

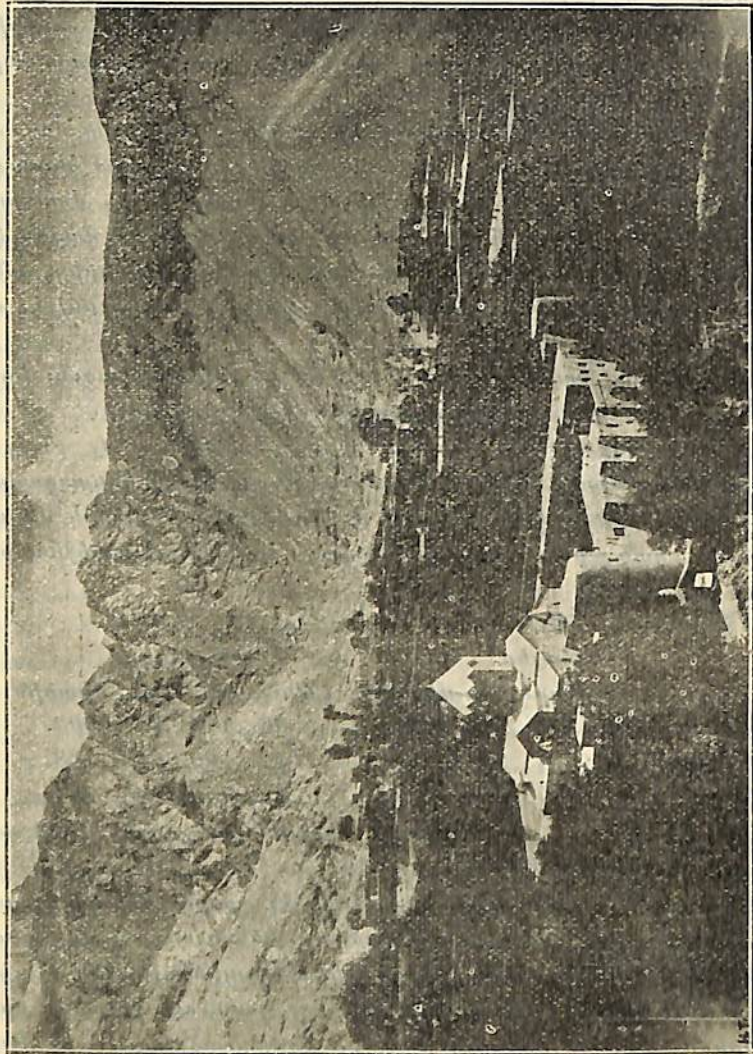
Ուրեմն բոլոր բնակիչները միասին՝ 324 ծուխ, 1635 ար. 1291 իգ. ի միասին՝ 2926 հոգի:

Ազուլիսի հայ բնակիչները բոլորն էլ զօկեր են, ուրիշ գաւառացիներ չկան: Սրանց կազմուածքը, մանաւանդ դէմքի գծագրութիւնը, համեմատելով միւս զօկ գիւղացիների հետ աւելի նուրբ է: Զօկերէն լեզուն շատ աւելի մշակուած է, քան միւս գիւղերինը, այնպէս որ միւս գիւղերի կրթուածները աշխատում են այս բարբառով խօսել: Կանանց մեծագոյն մասը սակաւարիւն է և զուճատ, հաւանականօրէն՝ լաւ սննդի պակասութեան պատճառով: Ներքին, հոգեկան զարգացումը շատ աւելի ստոր է քան արտաքին, հազուաթի, նիստ ու կացի մէջ տիրապետող զարգացումը:

Ազուլիսի, որի հետ միասին և ամբողջ Գողթնի, ճարտարա-

պետական հրաշալիքը՝ Ս. Թովմայի վանքն է, ուստի անցյևներ նրա նկարագրութեան:

Ս. Թովմա առաքեալի վանքը աւանդութեան ասելով հիմ-

Ս. ԹՈՎՄԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

նել է ս. Բարդուղիմէոս առաքեալը և այստեղ թողել է իւր աշակերտ Կուսմին, որի պատճառով և՛ առանձին, Գողթնի եպիսկոպոսութիւն է ստանաւուած ¹⁾:

Ս. Թովմա առաքեալի վանքը գտնուում է Վերին Ագուլիսի և

¹⁾ Տես պատմական բաժնուււ.

Վերին-Գետի միջև, «Վանքի թաղում»: Վանքը պարսպապատ է, և վից աշտարակներով ամրապնդուած: Աշտարակներից չորսը բռնուած են բառանկիւնի պարսպի չորս անկիւնները, իսկ երկուսը՝ բարձրանուած են հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջտեղերում ¹⁾: Վանքը կառուցուած է կարմրաւոյն կօփածոյ քարերով ²⁾, միայն պատերը միապագայ են, զուրկ քանդակներից և ներսանկուածներից ու կամարներից: Մինչև անդամ կաթուղիկէն շատ պարզ է, 12 պատուհաններով, սրմնք կաթուղիկէի համեմատութեամբ անքան կարճ են, որ փոխանակ գեղեցկացնելու, նոյնիսկ տղեղացնում են, մանաւանդ որ կամարներով ու քանդակներով չեն կարգաւորուած: Միւս տասն և մէկ պատուհաններն էլ, որոնցից միմիայն երկուսն են կամարակապ, թէև միաշափ են (6 ֆ. բարձր. և 2 ֆ. 4 դիւյմ. լայն.), սակայն միեւնոյն բարձրութեան վրայ չեն գտնոււած, այլ արեւմտեաններն աւելի բարձր են: Արեւելեան պատի սեղանի վերայ բացուող պատուհանն աւելի փոքր է և խաչաձև: Ունի երեք դուռն, որոնցից արեւմտեանն ամենագեղեցիկն է: Նուրբ նշխերով կարգաւորուած երեք համակենդրոն, սոմանական կամարներ պատուած են քառանկիւնի դուռը, որի վերև քանդակուած է Քրիստոսը՝ խաչը ձեռին և Թովմայ առաքեալը, որ ծընկաչք շոշափում է նրա կողը: Սրա կողքերին նկարուած են Տիրամօր և կոյս Մաղդաղիկէի պատկերները, վերևում հայր Աստուած, արև, լուսին, իսկ ներքևում արձանագրուած է.

Բարդուղիմէոս ի նայս եկեալ զտուն Տեսոն նախ աստ հիմնարկեալ սք. Թովմայի առաքելոյն անուն կոչեալ զան հաստատեալ. Կոստի անուն զիւր աշակերտն տեսուչ տեղոյս զնս եղեալ. որ եւ զտուն Կողթ զաստիս ի նա յանձնեալ զՏոնն ընտրեալ մերձ Ագուլիս եւ Դաշտ զօվեալ Տղնա, Ռամիս սմս յանձնեալ. Բուստ, Փառակա եւս տվեալ. Բուհրուտ, Տեի անքակ եղեալ եւ Շրջու ընդ Մասրեան Աղահեցիք ցանկ հաստատեալ. Դաստակ, Վանանդ կցորդ եղեալ Տրուսիս, Տնակերտ միաքանեալ Օբովանիս եւ Քաղաքիկ եւ Անպասն Յանդամիշաց Վերին Գետցիք եւ Քեշերեցիք, Նուսնուս, յՈրդվատ բաժին կարգեաց. սքն Գրիգոր յորժամ եկեալ է առաքելոյն նոմոս տեսեալ ձեռագրով նոյն հաստատեալ եւ նզովիւք ամրափակեալ, յամին Տեսոն ԳժԻ եւ հինգ հասեալ Լուսաուորչին պատճէն գրեալ քարձանագրիս որ աստ եղեալ:

¹⁾ Այս պարիսպը իւր աշտարակներով վերաշինել է 1668 թուին Ս. Թովմայի առաջնորդ՝ Պետրոս վարդապետն: Տես Զաբարիա Ագուլեցի, էք. 33.

²⁾ 38 արշին երկարութիւն և 27 արշին լայնութիւն ունի:

Այս դռան հարաւային կողմում, պատի վրայ արձանագրուած է վանքի շինութեան օժանդակողների անունները.

Յիշեցէք ազուլեցի Բալանթար Ովանէսն, վանքիս վէրիլ Հայրապետն, մէլիք Ասկարխանն, միտեսի Հայրապետն, Վարդանն, Առաքելն, Ալէքսանն, Աղամջանն, Ովանէսն, Նահապետն, Մելքոնն, Թասալին, Աղամիրզէն, Մաթեոսն, Ամիրն, Ղուլին, Մուշկին, Գուլպասարն որք օժանդակ եղեն սուրբ եկեղեցոյս:

Նաև նոյն դրան հիւսիսային կողմը.

Յիշեցէք ուսմեցի խօջայ Աւետիքն եւ եղբարքն իւր Նաւասարդն եւ Նառչն եւ երէցփոխան Վարդանն եւ Գրիգորն եւ Պետրոսն, Փիրին, Նուրին, Արզանին, Վարդանն եւ Բարաքնազն, Գրիգորն, եւ տր. Գրիգորն՝ որ բազում օժանդակ եղեն սբ. եկեղեցոյս:

Այս արձանագրութիւնից վերև, մեծ պատուհանի տակ ահագին տառերով փորագրուած է թվ ՌՃՄԳ:

Այս դռան կողքին գրուած է.

Յիշատակ է դուռնս Դաշտեցի Խօջա Սէթուն եւ ծնողացն Աճատուրին եւ Խաթունջանին եւ եղբարցն. թվ. ՌՃՄԳ.

Այս դրան առաջ կղել է մի զանգակատուն, որը նախ կառուցուել է 1825 թ. Արաս-Միրզա թագաժառանգի ծախսով, որի մասին արձանագրուած է մի մարմարոնեայ քարի վրայ այսպէս.

۱۲۴۳ اسلامی

این بیت در ایام عمر دولت فتح علی شاه قاجار بفرموده نائب السلطنه روحنا فداه تعمیر وقوع یافت و مبلغ خطیری ازین بناحاکمان اخذ میکردند نائب السلطنه بر لطف فرموده بدوازنده (۱۲) تومان از نقد و جنس قرار فرمود.

Միքանի տարի յետոյ այս զանգակատունը քանդուել է, ուստի և այս արձանագրութիւնը կրող քարը մինչև այժմ էլ պահուում է վանքի սենեակներից միում:

1831 թուին Հախումեանք իրենց ծախսով նորից շինել են և դմբէթի շուրջը, ներքուստ, արձանագրել.

Յիշեցէք այսինքն Ազուլեցի ի Շուշի քնակեալ Հախումեանց Սահակի որդիքն աղա Մնացական, մահտեսի աղա Մատթէոս նաև Մարտիրոսի որդի աղա Թոմաս եւ որդիքն սոցի՛ո Սահակին, Անդրէասին, Մարտիրոսին, Յարութիւնին եւ Առաքելին եւ դուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք առաջի Աստուծոյ մերոյ 1831 թուին շինեցաւ զանգակատունս ¹⁾.

¹⁾ Մ. Փափազեան. Հնութիւնք հայրենեաց. Գ. գիրք:

Այժմ այս զանգակատունը հիմնովին քանդել են և նորն են կառուցանում:

Երկրորդ դուռը գտնուում է հիւսիսային կողմում երեք ոտմանական կամարներով շրջապատուած, վերևում քանդակուած է Պօղոս առաքեալի արձանը, մի ձեռին գաւազան, միւսին՝ աւետարան, որի ներքև արձանագրուած է.

Թուականիս հայկականի

Մի յոքելեան երկ շրջանի,
Եռակ տասանց որով վարի,
Սա կառուցաւ քառանկիւնի,
Չեռամք Յովհան վարդապետի
Որ էր յաջորդ յայսմ թեմի
Բազում ծախիւք անթուելի.
Չորիւք ամօք սա կատարի
Երեք դրամք ըստ խորհրդի
Կամարակապ զարմանալի,
Անուամք մեծին Ս. Թովմայի
Նման վերնոյն ըստ Սիօնի
Սա մեզ շնորհեաց պարգև քարի
Ջաստուածամուխ աջըն ձրի
Ամուր պատուարք թուր թեմի
Պաշտօնէից իւր հովանի.
Պարծանք է սա Գողթ գաւառի,
Եւ ցնծութիւն Հայոց ազգի,
Նպաստութեամք Տեառն Յիսուսի
Ի փառս անուան մի եռակի:

Այս դռան առաջ երկու ամբողջական և երկու կեսասիւնների վրայ բոլորում են ուղմանական կամարներ, կրելով իրենց վրայ մի փոքրիկ դմբէթ:

Երրորդ դուռը հարաւային կողմումն է. սա շատ պարզ է և կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Իշխանութեամք Պարսից ազգի.

Շահ Հուսէին թագաւորի,
Դիւանքէկութեամք Մուսաքէկի
Որ էր տեղեալ Ազուլեցի
Եւ Յովհաննու առաջնորդի
Վերաիշխող յայսմ թեմի.
Որոյ յաւուրս սա կանգնի
Այս վայելուչ եկեղեցի:

Այս դռան մօտ, դէպի ձախ չորս անագին սիւների վրայ բարձրանում է մի բաւական մեծ գմբէթ, հովանաւորելով իւր տակ թաղուած միքանի անձերի ոսկորները, որոնց յիշատակն արդէն մոռացուած է: Կարելի է ենթադրել, որ Չաքարիա Ագուլեցու հետեւեալ խօսքերը (եր. 25) այս մատրանն են վերաբերում. Պետրոս վարդապետն Սաչատուր վարդապետի (+1664) վրայ տաշած քարով մեծ մատուռ շինեց եկեղեցւոյ հարաւակողմը:

Եկեղեցին ներքուստ շատ աւելի գեղեցիկ տեսք ունի քան արտաքուստ: Քառանկիւնի, բայց եզրերը ուղիղ անկիւնով փոքր ինչ հատուած չորս սիւների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով իրենց վրայ կաթուղիկէն և նոյնպէս կիսաբոլոր ձեղունը, որ ամբողջովին ծածկուած է արևելեան ճաշակի գունաւոր ծաղկանկարներով: Հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջ կան արաբական կամարներով պտրհաններ, որոնք բաւական տգեղացնում են ընդհանուր, գեղեցիկ տեսքը: Այս պտրհաններից մինի մէջ գետեղուած է մկրտութեան աւագանը, որի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Քի տխմար ծառա Տէր Սաչատուր թվ ՌՃՂԳ.

Փրկիչ պաեսա զօնոփրիոս.

Բեմի արևմտեան երեսը մարմարիոնից է, առաքեալների պատկերներով և ծաղկանկարներով զարդարուած:

Ունի միայն մի սեղան, որի վրայ կանգնեցրած խաչկալը մի բաւական նուրբ և գեղեցիկ գործ է. գեղեցիկ են նաև հինգ հաս ջահերը: Երկու խորաններից աջակողմեանը ծառայում է որպէս եկեղեցական թանգարան, ուր բաւական խնամքով պահուած են թովմայ առաքեալի, Յակոբ Հայրապետի աջերը, Կենաց փայտի մասունքը, ս. Գայիանեանց մասունքը մի տապանաձև տախտակի մէջ գրուած: Այստեղ կան նաև բաւականաչափ եկեղեցական զգեստներ, մի շատ գեղեցիկ վարագոյր, մի փորուբար՝ որի վրայ նըկարուած են Յակոբ Նահապետը իւր 12 որդիներով, սրանցից բարձր՝ Աստուածածինը՝ երկու կողքին հրեշտակներ: Սրա տակ յիշատակագրուած է.

Յիշատակ է ուրարս վգիր խանն ևղեալ վաճառականաց ի դոռն սուրբ Թումայի առաքելոյն ի վայելումն Յովհաննէս վարդապետին. թվին ՌՃՂ.

Մի վահասի վրայ էլ գրուած է.

Յիշատակ է Պետրոս վարդապետին ի վայելումն նորին աշակերտ Մատթէոս վարդապետին ի դոռն Թումայի (ՌՄՂԶ):

Մի փորուբարի վրայ էլ ոսկեթելով ասղնագործած է ս. էջմիածնի պատկերը: Մի ծաղկանկար եմիփորոն, որի վրայ, չորս աւետարանիչների պատկերները մարգարիտներով են բանուած: Այստեղ կան նաև միքանի ձեռագիրներ, որոնց մասին կըխօսեմ սրանց բաժնում:

Եկեղեցու շուրջը, պարսպին կից կան բաւականաչափ մի և երկ յարկանի սենեակներ, որոնցից մինի մասին աւանդաբար ասում են, թէ կուստուն է եղել. սրա մօտ, արևելեան կողմը, մի աղբիւր է վաղուած: Այս սենեակներից միքանիսն այժմ յատկացրուած են վանահօր բնակութեան, միւսների մէջ տեղաւորուած է երկսես դպրոցը: Գաւթում կան սաղարթախիտ չենարիներ և ջրի աւազան: Պարսպի շուրջը տարածուած է վանքապատկան այգին, որի մէջ գտնուած է Մելիք Փարսաղանի գերեզմանը՝ այսպիսի տապանագրով. Այս է տապան Հալեծորեցի մէլիք Փարսաղանին որ է որդի Պալասանի:

Վերին Ագուլիսից հազիւ 3 վերստ ներքև, բայց այգիներով միացած գտնուած է Ներքին Ագուլիս կամ Դաշտ (տեղական բարբառով Դէշտ) աւանը: Չորի այս մասը բաւական լայն է և հարթ, միայն գիւղի հարաւային ծայրում բարձրանում է մի լեռկ բլուր, որ կոչուած է Կօնգլաշ, (կանգնած լաշ, գէշ): Սրա մօտով անցնում է Վերին Ագուլիսի գետակը, կազմելով Ներքին Ագուլիսի և Օրգուբազի սահմանը: Չորի այս մասում ևս, արևելեան կողմից ձգուած է Ալանգեազի լեռկ լեռնաշղթան, իսկ արևմուտքից՝ անանուն, լեռկ բլրակների մի շարք, որոնցից Ներքին Ագուլիսի մօտ եղածը կոչուած է Կոճղոց, որովհետև մի գագաթ կայ կոճղի նմանութեամբ բարձրացած: Գիւղը գուրկ է կանոնաւոր, լայն և ուղիղ փողոցներից, սները քարաշէն, բաւական գեղեցիկ, երկու և նոյն իսկ երեք յարկանի են, պարտէզներով պատած: Միակ աղբիւրը, որի ստորերկրեայ անցքը անցնում է գերեզմանատան և միքանի տների ու արտաքնոցների մօտով, շատ տների բակերում ունի բացուածք, որտեղից ջուր են վերցնում: Այդ անցքերը գրեթէ միշտ բաց լինելով, շատ անգամ կեղտոտ ցնցոտիներ, կատուի ձագեր, վառեկներ ընկնում են և նեխուած, ապականում ջուրը: Գիւղի արևմտահիւսիսային ծայրում բարձրանում է միակ եկեղեցին, Ս. Երրորդութեան անուան նուիրուած: Սա վեց ամբողջական, կլոր և 14 քառանկիւնի կեղծ սիւների վրայ հաստատուած արաբական կամարներով և մի գեղեցիկ կաթուղիկէով շէնք է: Ունի երեք սեղան, որոնցից երկուսի տակ տեղաւորուած են խորանները: Արևմտեան կողմը կայ մի գմբէթազարդ գաւիթ, որ հնումը երեք կամարակապ բացուածքներով միացած է եղել եկեղեցու

հետ. այժմ այդ բացուածքները պատած են: Եկեղեցու հիւսիսային կողմում նոյն ձևի և նոյն մեծութեան մի ուրիշ եկեղեցի կայ, որ այժմ կոչուում է «Ամարային», որովհետև «այստեղ միայն ամառն են պատարագ մատուցել» (?): Սա ևս երեք սեղան ունի, միայն զուրկ է գմբէթից: Այս երկու եկեղեցիների միջնորմի մէջ եղել են կամարակապ բացուածքներ, որ այժմ ծածկուած են: Այս Ամարային եկեղեցում կան երեք տապանաքարեր, հետևեալ տապանագրերով.

Այս է տապան Ամիրի որդի մղոսի Մօսէսին թվին ՌՃԾԶ. յունվարի ա¹⁾.

Այս է տապան մղոսի Մօսէսի որդի Յովսէփին թվին ՌՃԾԶ.

Աստուած ողորմի ասագ երէց Ստեփաննոսին որ է որդի Բենիամինի առ Ած փոխեցաւ յամի ՌՃԳ²⁾.

Ամարային եկեղեցու աջակողմեան սեղանի ձախ կողմում, մի մարմարոնեայ քարի վրայ արձանագրուած է.

Յշտկ է սը գաւիթս այս Ամիրի որդի մահտսի Ազարին եւ Մօսէսին Պետրոսին Պողոսին թվն ՌՃԾԲ.

Չախակողմեան սեղանի արևելեան սիւնի վրայ.

Յջք գմիաքան սը ուխտիս մերոյ գտր Ստեփանն տր Ովանէսն տր Ոսկանն տր Անանեան տր Ստեփանն եւ գտր Գրիգոր գծող գրոյս թվն ՌՃԾԲ.

Սոյն սեղանի աջ կողմին, մարմարիոնի վրայ.

Այս է սը առաքեալն Պետրոս:

Այս երկու կից եկեղեցիներից իւրաքանչիւրի երկարութիւնն է 35 արշին, լայնութիւնը 20 արշին և բարձրութիւնը՝ մօտ 24 արշին,

1) Տէր Յակոբի տետրում ասուած է, թէ սա է այս եկեղեցու կառուցանողը:

2) Աւանդութիւնն ասում է, թէ այստեղ թաղուած քահանան իւր կենդանութեան վերջին օրում պատարագ էր մատուցանում, երբ պարսիկները յարձակուել են այս եկեղեցու վրայ: Սրանց տեսնելով բարեպաշտ քահանան աղօթել է և աներևոյթացել, այնպէս որ պարսիկները նրան չեն տեսել, բայց երբ յետոյ նա իջել է սեղանից, նկատել են և նահատակել: Սա թաղուած է իւր նահատակուած տեղը, եկեղեցու հարաւային պատին կից: Երաշտ ժամանակ սրա գերեզմանի վրայ չուր են ածել, որպէսզի անձրև գայ:

Առաջին եկեղեցու արևմտեան պատին կից ևս շինուած է մի փոքրիկ գաւիթ, որի վրայ արձանագրուած է.

Յիշատակ է գաւիթս Հայրապետի որդի Ածատրին, Շարղուրնն եւ որդոցն.

Միքէչ հեռու՝

Շինեցաւ ձեռամբ ուստա Սուլէյմանի:

Միքէչ էլ հեռու՝

Շինեցաւ գաւիթս թվն ՌՂԹ.

Եկեղեցին պարսպապատ է և կամարակապ դարբասի զուխը զարդարուած մի շատ գեղեցիկ խաչքարով, որ կրում է ՌԾԲ. թուականը:

Պարսպի արևելեան կողմում ևս կան միքանի խաչքարեր, որոնցից մինի վրայ կարդացուած է.

Խշս յշտկ: Մախթումա: Թրնա: սլթնշա: Սրղանա: Սաֆա: Խլաֆ յարվլա: Չանվլա: Նորվա: Ջիէ:

Եկեղեցու բակում մի ստորերկրեայ անցք կայ, որ երեքի բաժնուելով մինը գնում է դէպի եկեղեցու խորանը, միւսը մինչև մօտակայ աղբիւրը, իսկ երրորդը յայտնի չէ թէ ուր, որովհետև արդէն ծածկուած է: Պարսպը մօտ երկու արշին լայնութիւն ունի, ուստի և սրան կից և սրա վերայ կառուցուած են սենեակներ, ուր թէ առաջ և թէ այժմ գետեղուած է երկդասեան, երկսեռ պետական դպրոցը:

Սոյն գիւղի հարաւ արևելեան կողմում գտնուում է Ս. Մինասի մատուռը, որ մի փոքրիկ, փայտածածք շէնք է, մի հասարակ գաւթով: Մատուռի սեղանը հիւսիսային կողմն է, ուր գտնուում է նաև մկրտութեան աւազանը: Խորաններ էլ չունի: Սեղանի երկու կողմերում, պատերի մէջ կան մի մի բաւական գեղեցիկ խաչարձաններ, որոնցից աջակողմեանի տակ գրուած է.

Ս. Խաչս յիշատակ ջհանըաշխ . . . էլքէլչայ խասխաթի խորչայ դունիաս մէլիքիս ութանըաշխ աթայ մէլիք . . . Յոհանէս թվ. ՋԽԶ. Կոստանդ:

Մատուռն ունի միայն մի դուռն, արաբական կամարով, որի վերև մի մարմարոնեայ խաչքարի տակ գրուած է.

Սը խաչս քարեխօս լինի առ Ած վասն կուս Մարիամին կուս Նոյեմզարին որք եմք սպասատրք սը Մինասին:

Թէ գաւթում և թէ բակում կան բաւականաչափ գերեզմաններ ՌՃ. թուականի տապանագրերով:

Գիւղի հարաւ արևելեան կողմում, Կոնզլաշի ստորոտում

գտնւում է ս. Սարգիս ուխտատեղին, որ նոյնպէս մի փոքրիկ, անգամբէթ, թաղակապ մատուռ է, որի սեղանը հիւսիսային կողմն է գտնւում:

Ներքին Ագուլիսը ձորի վերին և ներքին մասերում պարիսպ և դարպաս է ունեցել, որ ամէն երեկոյ փակել են, բայց այժմ կիսաւեր են:

Ն. Ագուլիսի բնակիչները բոլորն էլ հայեր են 105 տուն, 397 ար. 342 իգ. միասին՝ 739 հոգի:

Ներքին Ագուլիսի և Անդամէջի միջև կայ մի աննշան գիւղ Միրզա-Չաֆար-գիլգա անունով, ուր կան 3 տուն շիթ թուրք բնակիչներ, 12 ար. 6 իգ. ի միասին՝ 18 հոգի:

Վ Ա Ն Ա Ն Գ Ա Չ Ո Ր

Ագուլիսից դէպի արևմուտք ձգւում է մի ուրիշ ձոր, որ սրանից աւելի լայն և աւելի երկար է: Սրա աջ կողմում բարձրացող գագաթներից նշանաւոր են Գեանուտ, Ծակքար, Սիպտակ հող, Բազրար, իսկ ձախ կողմում՝ Այի-Հանդը, Բաշքեչալու, Բաշիւրտ, Փարտոյ, Չարիստ, Գեալին-գաշի¹⁾, Փաթայ-գաշի, Քանդիրլու, Ղարա-եօխուշ, Գոյու-գայասի, Հափա-քար, Ծիրանաքար, Ճալպաստ: Գետակը, որ սկիզբն է առնում Փագմարի լեռից, ընդունում է այն գիւղի անունը՝ որի մօտով հոսում է: Այս ձորի կլիման համեմատաբար աւելի մեղմ է, ուստի և այստեղ խաղողի այգիներ չկան, միայն առատութեամբ աճում են թթենիներ, խնձորենիներ, սալորենիներ, ծիրանիներ, ընկուզենիներ և այլն:

Այս ձորում գտնւում է Վանանդ, Տրունիս և Դաստա կամ Դաստակ նշանաւոր գիւղերը, ուստի և ձորը շատ անգամ սրանց անունով կոչւում է Վանանդաձոր, Տրունեաց ձոր և Դաստաձոր:

Այս ձորի ամենավերին մասում գտնւում է Փիզմարա թրքաբանակ գիւղը, որ պատկանում է պ. Գէորգեանների և որ ունի 6 տուն բնակիչ. 27 ար. 18 իգ. ընդամէնը 45 հոգի:

Այս գիւղից 2 վերստ ներքև գտնւում է Ս. Խաչ վանքը, որ բարձրանում է մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, գետակի աջ ափին: Վանքը անգամբէթ է, սրբատաշ քարով շինուած, 20 արշին երկարութեան, 15 արշ. լայնութեան և 12 արշին բարձրութեան,

¹⁾ Գեալին-գաշ (Հարսի-քար) լեռան մասին պատմում են, թէ նրա գագաթին գտնուած հարսանման քարը մի ժամանակ կենդանի հարս է եղել, որ գլուխը լուսնալիս սկեսրայրը վրայ է եկել: Ամօթխած հարսը ամօթից քար է կտրել:

անսին և թաղակապ: Պատուհանները սաստիկ նեղ են և կարճ. միակ դռան վերև կայ մի խաչքար, հետեւալ արձանագրութեամբ. ԹՎ. ՌՃԼԶ. ՅԱ. ԶԱ.

Եկեղեցու մէջ կան երկու փոքրիկ խորան և մի աւազան:

Վանքը պարսպապատ է և ունի մի քանի հին և երկու նոր սենեակներ:

Վանքի առաջ տարածւում է մի հրաշագեղ այգի, որ գետի և հանդիպակաց քարածայրերի հետ միասին մի սքանչելի տեսարան է ընծայում ուխտաւորներին, որոնց թիւը, մանաւանդ Ս. Խաչի տօնին, բաւական մեծ է լինում:

Այս մենաստանը, որ վանանդեցի Թովմաս եպիսկոպոսի պէս վանահայր է ունեցել¹⁾, այժմ բոլորովին անմարգաբնակ է: Քաղաքիկ գիւղից ընտրուած երկու հոգաբարձուներ հսկում են, որ վերջնականապէս չաւերուի:

Ս. Խաչի վանքից մի վերստ ներքև գտնւում է Ունիս գիւղը, որ հնումը հայաբնակ է եղել՝ իսկ այժմ թրքաբնակ է. 30 տուն, 123 ար. 63 իգ. ի միասին 186 հոգի:

Ունուսից դէպի հիւսիս, մօտ 6—7 վերստ հեռու, լեռան լանջին կայ մի աւերակ եկեղեցի և գիւղատեղի, որ կոչւում է Օըռվանիս:

Ունիսից երկու վերստ ներքև, գետակի ձախ ափին տեղաւորուած է փոքրիկ Քաղաքիկ գիւղը, պարտէզներով պատած: Գիւղում կան բաւական լաւ շինուած տներ, մանաւանդ Գէորգեանների: Միակ, հինաւուրց եկեղեցին փոքրիկ է, թաղակապ և անսին: Միակ դռան վերև մի խաչքարի վրայ կարդացւում է.

Ս. Խաչս յիշատակ է աղա Շաինայ թՎ. ՊՂ.

Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են, բողկացած երկու սերընդից՝ (գենս) Գէորգեան և Սանթուրեան, 37 տուն, 163 ար. 151 իգ. ընդամէնը 314 հոգի:

Սրանից երկու վերստ ներքև գտնւում է Տրօնիս կամ Դերնիս թրքաբնակ գիւղը, որ շատ գեղեցիկ տեսք ունի: Այստեղ կայ մի կիսաւեր, հասարակ եկեղեցի:

Հնումը այս գիւղը կոչւում էր Տրունիս, և պատկանում Տրունեաց տոհմին, որ սերել էր Տուրից: Սա երուանդ Բ.-ի արքունիքումն էր ծառայում և «քսութիւն էր անում թագաւորի տնից Սմբատին», որի համար և սպանուեց Երուանդից: Արտաշէս Բ. իբրև փոխարէն իւր երախտաւորի արեան, նրա տասնևհինգ որդիներին ժառանգական ազգ հաստատեց, իրենց հօր ա-

¹⁾ Տես պատմական մասում.

նունով Տրունի կոչելով, որ Ս. Սահակի գահնամակում ԾԷ. կարգումն էր դասուում և զօրաբաժնին տալիս էր 300 մարտիկներ: Պատմութեան մէջ շատ քչերն են յիշուում այս տոհմից. միայն ութերորդ դարում Հայերի Հագարացոց զէմ ապստամբուած միջոցին յիշուում են և Տրունիք, որոնցից մի քանի սեպուհներ ընկան մարտնչելով Արձէշում: Իններորդ դարու կիսում յիշուում է Վահրամ Տրունին, Բուղայի ժամանակ և տասներորդ դարի սկզբին՝ Յիսէ Տրունեաց տէր, որդի Հոնաւարայ ¹⁾:

Տրունիսի մօտ մի ուխտատեղի կայ ար. Աստուածածին անունով, որի մօտ մի ժայռ՝ վրան խաչեր քանդակուած. ասում են, և նոյն իսկ պնդում բազմաթիւ ուխտաւորները, որ ամէն տարի, Համբարձման տօնին, այստեղ, այս ժայռի վրայ, ինքն իրեն մի խաչ է քանդակում:

Գերնիսի բնակիչները այժմ թուրքեր են 64 տուն. 275 ար. 153 իգ. ի միասին՝ 428 հոգի:

Տրօնիսից երեք վերստ ներքև գտնուում է Տանուկերտ գիւղը, որ գետեղուած է համանուն բլրի լանջին, գետակի աջ ափին: Գիւղի գրեթէ կենտրոնում բարձրանում է եկեղեցին, որ չորս սիւների վրայ հաստատուած, փոքրիկ գմբէթով մի շէնք է: Մի վերստ հեռու, զէպի արևմտահարաւ մի բաւական բարձր տեղում գտնուում է Բերդակ կոչուած Ս. Յովհաննէս Մկրտչի ուխտատեղին, որ մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ է: Հաւանական է, որ սա մի ժամանակ բերդ (ամրոց) եղած լինի: Այս գիւղում տները համեմատաբար աւելի հասարակ են, միայն շատ շատերի առաջ տարածուում են պարտէզներ, որոնք գիւղին բաւական գեղեցիկ տեսք են ընծայում: Փողոցներից միայն մինը կանոնաւոր է և ծառազարդ, միւսները ձուռն ու մուռ:

Այստեղ կլիման համեմատաբար տաք լինելով խաղողը հասնում է, ուստի և ձորակում կան նաև խաղողի այգիներ:

Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են 66 տուն. 283 ար. 244 իգ. ընդամէնը՝ 527 հոգի:

Տանակերտից ներքև գտնուում է Սալ թրքարնակ, աննշան գիւղը, որ միայն 2 տուն բնակիչ ունի 4 ար. 3 իգ. ի միասին 7 հոգի:

Նոյնքան աննշան է և՛ սրա մօտի Լիւտ-վալի-Սուլթան-ղի-զան որ նոյնպէս երկու տուն բնակիչ ունի, 9 ար. 3 իգ. ի միասին 12 հոգի:

Սալից երեք վերստ ներքև գտնուում է Դիսար գիւղը, որ

¹⁾ Սիսական եր. 338.

ունի մի հինաւուրց, հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները հայ և թուրք են, ընդամէնը՝ 28 տուն, 96 ար. 68 իգ. ի միասին՝ 164 հոգի, որից հայերը 13 տուն են, 45 ար. 30. իգ. ի միասին՝ 75 հոգի, թուրքերը՝ 15 տուն, 51 ար. 38 իգ. ի միասին՝ 89 հոգի:

Դիսարից մի վերստ ներքև գտնուում է Վալաւիր թրքարնակ գիւղը, որ նախկին Վաղաւեր հայաբնակ գիւղն է, առանց մի որևէ նշանաւոր հնութեան: Բնակիչները թուրքեր են՝ 21 տուն, 72 ար. 69 իգ. ի միասին՝ 141 հոգի:

Վալաւիրից մի վերստ ներքև, ընդարձակ ձորի մէջ, փոռւած է պատմական Վանանդ գիւղը:

Իւր չափազանց գեղեցիկ տեսքով և բերրութեամբ այս տեղը շատ հին ժամանակից գրաւել է մարդկանց, որի մասին վկայում է այն բազինը, որ քանդել է ս. Բարդուղիմէոս առաքեալը և նրա տեղը կանգնեցրել ս. Թոմայի անուան նուիրուած մի եկեղեցի, որի ողբացող աւերակն է մնացել այժմ: Այստեղ է վախճանուել և ս. Բարդուղիմէոսի Լուսիկ աշակերտը, որի գերեզմանի վրայ շինել են մի փոքրիկ մատուռ, որ մինչև այժմ էլ ուխտատեղի է: Այստեղացի են եղել Վահան Գողթնեցին և Թովմաս կախկոպոսը, Ղուկաս բանասէրն ու Մատթէոսը ¹⁾, որոնք անագին ծառայութիւն են մատուցել հայկական տպագրութեան:

Վանանդի այժմեան բնակիչները բոլորն էլ շիթի թուրքեր են. 125 տուն, 409 ար. 382 իգ. ի միասին՝ 791 հոգի:

Վանանդի բերքերից առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է ծիրանը:

Վանանդից ներքև, չորս վերստ հեռու գտնուում է Աղրի թրքարնակ գիւղը, որ ունի 17 տուն բնակիչ, 40 ար. 39 իգ. ի միասին՝ 79 հոգի: Սրա մօտ էլ ընկած է նոյնպէս թրքարնակ Խանաղա գիւղը, 37 տուն բնակչով, 108 ար. 86 իգ. ի միասին՝ 194 հոգի: Միքիչ հեռու գտնուում է Ջաֆար-խան դէզաւ աննշան գիւղը 6 տուն թուրք բնակիչներով, 22 ար. 14 իգ. ի միասին՝ 36 հոգի:

Սանաղայից էլ ներքև, Վանանդաձորի վերջաւորութեան վրայ, ուր տարածուում է մի բաւական ընդարձակ դաշտ մինչև Աբաքսը, հրաշալի պարտէզների ու այգիների մէջ փոռւած է Դաստա (Ռուսերէն՝ Դոստի) թրքարնակ գիւղը: Սա հին, հայաբնակ Դաստակ գիւղն է, որի վերջի հայ բնակիչները գաղթել են Ագուլիս և Շուշի: Այստեղ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, որ այժմ ուխտատեղի է համարուում շրջակայ հայերի համար: Բարձր և գեղեցիկ

¹⁾ Տես պատմական բաժնում:

սօսու սաղարթներով հովանաւորուած հրապարակը, իւր քաղցրահամ ջրի աղբիւրով հիացմունք է պատճառուած անցորդին:

Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 229 տուն, 829 ար. 681 իգ. ի միասին՝ 1510 հոգի:

ՅՂՆԱՅԻ ԿԱՍ ԶԱՆԱՆԱԲԻ ՉՈՐ

Վանանդաձորից դէպի արեւմուտք, դարձեալ հիւսիսից հարաւ ձգուած է մի ուրիշ ձոր, որ տեղ տեղ աւելի ընդարձակ է, քան Վանանդաձորը: Այստեղ, ձորի երկու կողմում գտնուած լեռների մէջ նշանաւոր են Զին գաշը, Գաշբաշին, Ղուրթ-թափան, բոլորն էլ մերկ: Չորի միջով հոսում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Եազու-դարա լեռան մէջ տեղից և ստանում է այն գիւղի անունը, որի մօտով անցնում է:

Չորի կլիման հիւսիսում համեմատաբար ցուրտ, իսկ հարաւում աւելի տաք է: Չորը պատած է գլխաւորապէս թթնիներով. կան նաև խաղողի այգիներ:

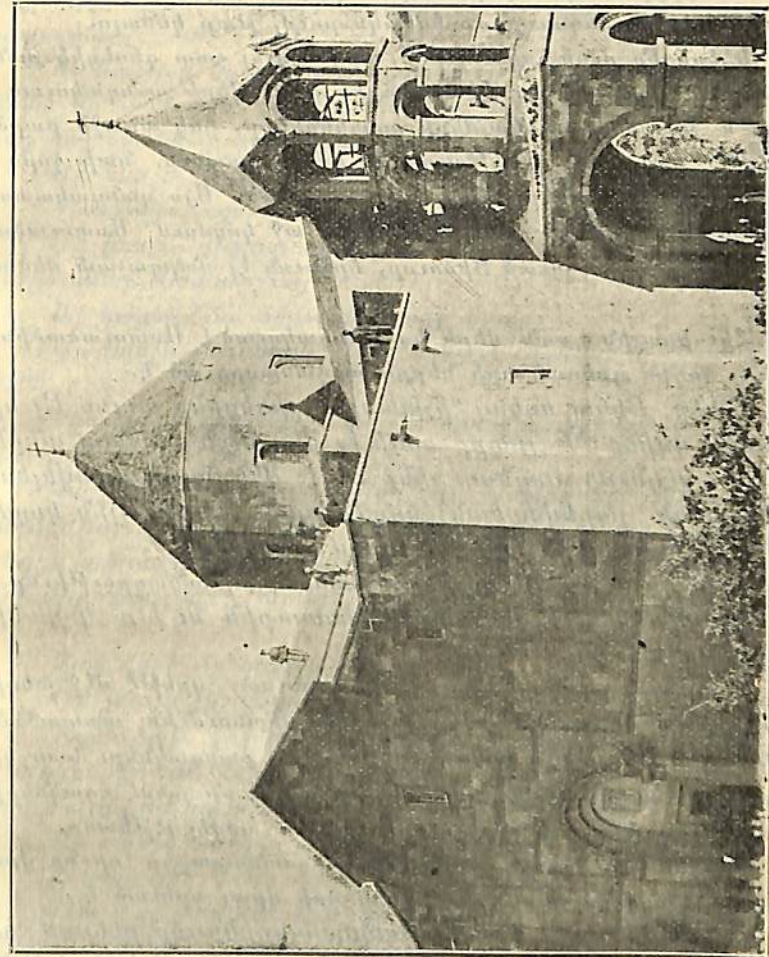
Չորի ամենավերին մասում, բլուրների գոգաւորութեան մէջ գտնուած է Ռամիս կամ Ռոռումիս գիւղը, որի ճանապարհը չափազանց վատ է: Գիւղը ունի մի եկեղեցի, այժմ էլ հայաբնակ է, բնակիչներն ընդամենը 31 տուն են, 377 հոգի, որից 207 ար. և 170 իգական: Սրանք գտնուելով Ղարաբաղին սահմանակից՝ թէ սովորութիւններով և թէ բարբառով աւելի նրանց են նման քան զօկերին:

Ռամիսից 3—4 վերստ ներքև, ձորում, տարածուած է Ստոպլի կամ Ուստուփի թրքարնակ գիւղը, 90 տուն բնակիչներով, 527 ար. 215 իգ. իմիասին 742 հոգի:

Ուստուփից հազիւ մի վերստ ներքև, գետի երկու կողմում փուում է Յիլա կամ Չանանար գիւղը, որի հիւսիսային ծայրում գտնուած է ս. Աստուածածնի վանքը, հարաւային կողմում, ջրի ձախ ափին, Տամբրի թաղում բարձրանում ս. Սարգսի եկեղեցին: Իսկ սրանից վերև ցցուած է Հարս ու փեսի քարը: Փողոցներից շատերը թէև ծառազարդ, բայց անկանոն են ու նեղ. աներից շատերը պարտէզներով պատած են, մի քանիսը երկյարկանի և եւրո-

1) Պատում են, թէ մի սղայ ու աղջիկ միմեանց վրայ սիրահարուելով փախել են, որպէս զի իրենց միութեան հակառակող ծնողների բռնութիւնից ազատուին. սակայն երբ սրանք իմացել են նրանց փախուստը և անիծել, իսկոյն քար են կտրել ու միմեանց գրկախառնած մնացել իրր անխօս բողբ իրանց ծնողների բռնութեան դէմ:

պական ճաշակով կահաւորուած: Մարդ հիանում է երբ ապառաժոտ, մերկ բլրակների ու ամուլ շրջակայքի վրայից հայեացքը ձգում է գիւղի վրայ, ուր ամէն մի բոյսը, ամեն մի քարը, քարաժայռերի միջով անցկացրած ջրանցքներն ու անանցանելի քարափների մէջ շինած Սարգսեանների եւրոպական ձևի մետաք-

ՅՂՆԱՅԻ Ա. ԱՍՏՈՒՑԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

սեայ գործարանը վկայում են զօկի անխոնջ աշխատասիրութեան և տոկունութեան մասին:

Ա. Աստուածածնի եկեղեցին սրբատաշ քարերով շինուած մի հոյակապ շէնք է: Չորս խկական և ութ կեղծ սիւների վրայ բուրբում են ուսմանական կամարներ՝ կրելով ութ պատուհաններով զարգարուած գմբէթը: Ուրիշ իննը պատուհաններ (1 արշ. երկ. 1/2

արշ. լախուժեան) էլ բաւականաչափ լոյս են սփռում: Միայն այս եկեղեցու մէջ ևս մկրտութեան աւագանի կողքին և հանդէպը, պատերի մէջ կան պահարանի բացուածքներ՝ պարսկական ճարտարապետութեան մի տղեղ ներմուծութիւն:

Խորանների միջից գազանի անցքեր ձգւում են պատերի մէջ և տանիքի տակ, ուր բաւականաչափ տեղ կայ թէ իրեր պահելու և թէ, վտանգաւոր ժամանակներում, թաք կենալու:

Եկեղեցին ունի երկու դուռն, երկուսն էլ շատ գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած: Հարաւային դռան վերև քանդակուած է Պօղոս և Պետրոս առաքեալների պատկերները, իսկ առաջը բարձրանում է եռայարկ, գմբէթաւոր մի զանգակատուն, նախ չորս և ապա ութական սիւների վրայ հաստատուած: Այս զանգակատան հարաւային ճակատին քանդակուած են աջ կողմում՝ Աստուածածինը, ձախում՝ խաչուած Յիսուսը, երկուսն էլ մարդաչափ մեծութեան:

Հիւսիսային դռան վերև ևս քանդակուած է Աստուածածինը՝ Յիսուս որդին գրկում, որի ներքև արձանագրուած է.

Մենք, Յղնու եղեալ իշխանքս շինեցինք տունս Այ սք. ածածին դվինք ԺԲ. լիաքր ոսկի էլ մեր մըքն վախուպ արինք տասնին մէկն որ պայծառ լինի որ է մէկ հատն արեւելեան կողմն կեղն յարեւմտեան կողմն սարն, հարվային կողմն Մսկն դաշտու քարն, հիւսիսն կողմն համամն:

Սոյն դռան ձախ կողմը կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Յիշատակ է Մրշահանց Խաչատուրին եւ իւր կողակից Մարգարտին. թվ. ՌՃՁԵ.

Եկեղեցու պատերի վրայ, արտաքուստ, գրեթէ մէջ տեղից ձգւում է մի շղթայաձև քանդակ, որին միանում են պատուհանների և դռների շուրջը պատող նոյնանման քանդակներ: Նաև կրտուրի չորս անկիւններից բաշ են արուած մի մի բարէ օղակներից շինուած շղթաներ, որ օրօրւում են քամու ազդեցութեամբ:

Եկեղեցու մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր որոնց վրայ ամբարցրած մարմարոնեայ տախտակների վրայ գրուած է.

Տապանս այս է խօճայ Պաղտասարին զոր բագում օգնականութիւն արար ի վերայ եկեղեցոյս շինութեան ի թվին ՌՃԼԴ.

Ի Յղնու պարոն Պարսաղան պէկի քվերորդի Գուրգէն պէկի գերեզմանն է ի թվին ՌՃԼԴ, ով կարդայ ողորմի ասի: Տապանս այս է խոճայ Անդրէասին ի թվին ՌՃԼԸ

Տապանս այս է յօրինեալ իշատակի մհտեսի Անանիայի որդի խօճայ Սիմոնին թվ. ՌՃԺԵ.

Տապանս այս է յօրինեալ ի յիշատակի Ռհանիսի որդի խոճայ Յակոբին թվ. ՌՃԺԸ.

Ս. Աստուածածնի եկեղեցին պարսպապատ է և պարսպի մէջ ունի մի և երկյարկանի շինութիւններ, ուր երբեմն զեռեղուած էր ծխական դպրոցը:

Գիւղի հողը այս եկեղեցուն է պատկանում, ուստի և գիւղացիները տարեկան 100 ըուբլի են վճարում եկեղեցուն իբր կապալադրամ:

Ս. Սարգսի եկեղեցին փայտածածք և փայտի սիւների վրայ յենած մի հասարակ շէնք է, որի սեղանի վրայ մի շատ գեղեցիկ խաչ կայ հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Աք իսաչս յիշատակ Եսայեայ կրանաւորի թվ ՊՂ.

Սրա ձախ կողմում ևս մի խաչ կայ՝ այս արձանագրութեամբ.

Աք իսաչս յիշատակ Զնան մելիք էնէքէկ Աճատուրայ, Սալթանայ Զաֆարշայ...

Այ կողմում ևս մի ուրիշ խաչի վրայ.

Աք իսաչս յիշատակ Անդոնայ Ուղանայ եւ Էլլնախայ. ՊՁԳ.

Եկեղեցին ունի երկու դուռն, որոնցից արեւմտեանի աջ կողմին գրուած է.

Հայրապետութիւն Հայոց Տր Մելիքսէթ գեղիս քահանայութիւն պարոն տէր Աւետիսն տր Ղուկաս եպիսկոպոս տեղիս ախսախալուք խոճայ Անծեւ Հայրապետ, Աւագ, ոմիտ Աղամիր Դաւաթ, Խորայէլ, Միրաք յետ գրւյ դրմն խատր թվ ՌԿ.

Սրա վերև մի գեղեցիկ խաչի տակ.

Աք իսաչս յիշատակ... ՌԼԾԵ.

Դռան ձախ կողմում. Թագաւորութիւն Շահ-Աբաս, կաթողիկոսութիւն Տէր Մելիքսեդէկ եպիսկոպոսութիւն տէր Օէտին գեղիս եպիսկոպոս Ղուկասն թվ ՌԶ.

Սրա վերև ևս կայ մի ուրիշ խաչ, ՌՃԿ թուականով:

Հարաւային դռան աջ կողմի խաչքարի տակ.

Խաչս յիշատակ Սարգիս երիցու եւ կողակցն Եղիսաբէթայ դստերն Ուստիանէ. թվ ՊՂԴ:

Ձախ կողմի խաչքարի վրայ. Խաչս յիշատակ խալիս սարկօագիս Մարգարին թվ ԶԼԴ.

Սոյն դռան վերև

Գիւղիս սք Սարգիս եկեղեցիս նորոգուեցաւ Յղնայ ժողովրդեան ծախիք վերակացութեամբ Սաղաթէլ Սաղաթէլեանցի 1890 ամի.

Պարզ է, որ միայն այս արձանագրութիւնն է վերաբերում եկեղեցուն, միւսները զանազան գերեզմանների վրայից վերցրած խաչքարեր են, ինչպէս և եկեղեցու հարաւային պատի մէջ ամբարացրած երկու խաչքարը, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է.

Խաչս յիշատակ է Մամիորիկայ, Հոռենանայ, Յոհաննիսայ, Խիղիրշահայ որդի Անխիղիրայ եւ Խաթունայ, թվ ՋԻԶ.

Գիւղից փոքր ինչ բարձր նկատելի են մի հին ամրոցի հետքեր:

Բնակիչներն ընդամէնը 86 տուն են, 543 ար. 437 իգ. ի միասին՝ 980 հոգի, որից միայն 3 տունը՝ 13 ար. 4 իգ. թուրքեր են, մնացածը հայեր:

Յգնայից մօտ հինգ վերստ հեռու դէպի հարաւ, մի հարթութեան վրայ գտնուում է Ս. Ստեփաննոսի ուխտատեղին, որ մօտակայ աւերակ գիւղատեղու անունով Միւզկունց վանք էլ է կոչւում: Սա Թովմաս եպիսկոպոսի յիշատակած Մցզունի Ս. Ստեփաննոսի վանքն է, ուր եղել է նաև Աբրահամ կաթողիկոսը Հին-Ջուզա գնալիս:

Այս վանքն այժմ վերաշինուած է. անցեալից մնում են միայն կիսակործան պարիսպն: Այժմեան վանքը մի հասարակ, փայտածածք, փոքրիկ շէնք է:

Յգնայից ներքև գտնուում են Դիւզլուն և Դիւզլունդիզա գիւղերը, երկուսն էլ թրքաբնակ, առաջնում կան 49 տուն ընակիչ, 146 ար. 101 իգ. ի միասին՝ 247 հոգի, միւսում 9 տուն, 24 ար. 11 իգ. ի միասին՝ 35 հոգի:

ԲՍՏԱՉՈՐ — ԳԻՆՆԱՉՈՐ

Յգնայի ձորից դէպի արևմուտք, դարձեալ հիւսիսից հարաւ ձգւում է մի ուրիշ ձոր, որ թէ երկաթուղեամբ և թէ լայնութեամբ ամենամեծն է Գողթանի շրջանում: Այս ձորում հնումը նշանաւոր է եղել Ազա և Գիրան (ձիրան) քաղաքները, ուստի և ոչ միայն այս հովիտը, այլ և ամբողջ Գողթան գաւառակը սրանց երկուսի միացեալ անունով կոչուել է Ազա-ձիրան: Այժմ այդ անունը այլ ևս գործածական չէ և այս ձորը աւելի յիշուում է Բիստ և Բելե գլխաւոր գիւղերի անուններով: Այս ձորի միջով հոսում է Գիւանշայը, որ յատանում է Սաղկար-սուի և Այրի-չայի միախառնմամբ և ընդունելով միքանի վտակներ, ինչպէս Բատաչայ, Տեի-չայ և Բելե-չայ՝ թափւում է Արաքսի մէջ:

Այս ձորը հետզհետէ լայնանալով Վերին և Ներքին Ազաների մօտ մի ընդարձակ դաշտ է ներկայացնում, կտրտուած միքանի բլրակների շարքերով:

Այս ձորի երկու կողմում բարձրացող գագաթներից նշանաւոր են Գոյ-դաղը, 12173 ոտնաչափ բարձրութեան՝ Նիւրգուտ գիւղի արևմտահիւսիսային կողմում, Գեաւակը (5677) Տեի գիւղի մօտ, Աբդալը և Ջարաշուրը Բելի մօտ, Դարաուլ-Թափան ու Էլտին, Մապարախը, Մարա-դարա-դարին, Օղլան-գեօղը և այլն:

Այս ձորի հետ միանում են երկու ուրիշ ձորակներ, ուր գետեղուած են միքանի նշանաւոր գիւղեր: Սրանցից առաջինն է Մարվանիսի ձորակը համանուն վտակով, որ թափւում է Բատագետի մէջ համանուն գիւղի մօտ և Բելի ձորը, նոյնպէս համանուն գետակով, որի շուրջը գետեղուած են Բիլե, Բէհրուտ և Փառակա գիւղերը:

Ձորի ամենավերին մասում գետեղուած է Նիրզուտ գիւղը, որ ունի 26 տուն թուրք ընակիչ, 151 ար. 64 իգ. ի միասին՝ 215 հոգի: Սրանից փոքր ինչ ներքև 6405 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ տեղաւորուած է Խուրստ հայաբնակ փոքրիկ գիւղը, մի հին, կիսաւեր եկեղեցիով և 6 տուն ընակչով, 37 ար. 24 իգ. ի միասին՝ 61 հոգի: Մի քիչ ներքև գտնուում է Ազնւածիր գիւղատեղին, մի աւեր եկեղեցիով: Փոքր ինչ էլ ներքև, Թաւաքեալի բլրի լանջին տարածւում է Ալլահի հայաբնակ գիւղը: Սրա գրեթէ կենտրոնում բարձրանում է Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին, որ հասարակ քարով շինուած, մի գմբէթաւոր շէնք է: Փոքր ինչ հեռու գտնուում է ս. Հռիփսիմէի ուխտատեղին, ուր գտել են մի պուլիկ, մէջը բամբակով փաթաթած ոսկորներ, իսկ պուլիկի վրայ, ասում են, իբր թէ զրուած է եղել թէ ս. Հռիփսիմէի մասունքն է: Գիւղի տները Դարադաղինի նման բաղկացած են էյ-վանից, տնից և տնամիջից: Գիւղում ոչ մի սղբիւր չկայ և խեղճ կանայք մօտ 1/2 վերստ ամենավատ ճանապարհով են գնում Գիւանի-չայից ջուր բերելու:

Բնակիչները գաղթել են Մուժանբարից, Դարադաղից և Սալմաստից և մինչև այժմ պահպանել են իրենց բարբառը, տների, շորերի ձևը և իրենց սովորութիւնները: Դպրոց երբէք չեն ունեցել և ոչ էլ մի որևէ նշանաւոր գործիչ տուել: Պարապում են երկրազորութեամբ և մեղուապահութեամբ: Տղամարդկանցից շատ շատերը մշակութիւն են անում զանազան քաղաքներում: Ընդամէնը 38 տուն են. 201 ար. 146 իգ. ի միասին՝ 347 հոգի:

Ալլահից դէպի արևելք, հազիւ 5 վերստ հեռու գտնուում է Մեսրոբաւան կամ Մարվանիս և կամ ուսերէն՝ Նասիրվազ կամ

Նասիր-արադ կոչուած գիւղը: Պատմական դարերը անհոգութիւնն ասում է, թէ այս գիւղն է այն վաղեմի սրբավայրը, ուր սուրբ Մեսրոբը, հալածելով նախնի կռապաշտութեան մնացորդները, հիմնել է այն փոքրիկ եկեղեցին, որ թէպէտ նուիրուած է ս. Գրիգոր Լուսաւորչու անունն, բայց և այնպէս՝ հիմնադրի, ս. Մեսրոբի անունով այժմ էլ կոչուում է Մեսրոբավան կամ Մարվանիս:

Այս անհոգութիւնը հաստատուում է Մովսէս Խորենացու հետեւեալ վկայութեամբ: (Ս. Մեսրոբը) «գնում բնակում է Գողթն գաւառում, ձգնաւորի կեանք վարելով ¹⁾, և ապա հայկական տառերը գտնելուց յետոյ կրկին «անցնում է իւր առաջին բնակութեան Գողթն գաւառը ²⁾»:

Այս սրբավայրը, որպէս առաջին քարոզութեան վայր, այնքան սիրելի է եղած այդ ազգայոյս Բարերարին, որ նրա մահից յետոյ «ոմանք առաջարկում էին տանել նորա (մարմինը) նրա առաջին աշակերտած Գողթն գաւառը ³⁾»:

Այստեղը սիրելի է եղած նաև Ազան Արծրունուն, Ղազար Փարփեցու ուսուցչին, «որ Ս. Մահակից կրօնաւորութեան սքեմ ընդունեց և գնաց առանձին բնակեց Գողթան գաւառում, սուրբ Մեսրոբի վարդապետութեան տեղում ⁴⁾»:

Այս Մարվանիս գիւղը գետեղուած է Ալանգեազ լեռան լանջին: Երկու փոքրիկ վտակներ՝ Ալանգեազի և Զառնապետի՝ հոսելով գիւղի արևմտեան և արևելեան կողմերում, թափում են գիւղի հարաւային կողմից հոսող Մարվանուց գետակը, որ սկիզբն է առնում Գեամի-ղայա լեռից: Գիւղի արևմտեան կողմում բարձրանում է Գիւլում գիւլում կոչուած քարաժայռը, որի մասին պատմում են, թէ մի ժամանակ սրա ստորոտում մի գիւղ է եղել, որի բնակիչները բարոյապէս սաստիկ փչացել են: Այս քարաժայռն երեք անգամ կանչել է. «Գիւլում, գիւլում, գիւլում», (գալիս եմ, գալիս եմ, գալիս), որպէսզի գիւղացիներն զգաստանան և ապաշխարեն, բայց սրանք ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձրել և շարունակել են իրենց անբարոյական կեանքը, ուստի և քարաժայռը փռւ է եկել սրանց վրայ, և բոլորին սպանել: Այդ օրուանից քարաժայռն իւր հանած ձայնի պատճառով վերակոչուել է Գիւլում գիւլում: Սրա կողքին Ալանգեազ լեռան է, իսկ սրանից դէպի արևելք Ղարա-ղայա սարն, և Գեամի-ղայա ձիւնապատ գագաթը: Վերջինիս մասին պատմում են, թէ Նոյի տապանն ընդհարուել է

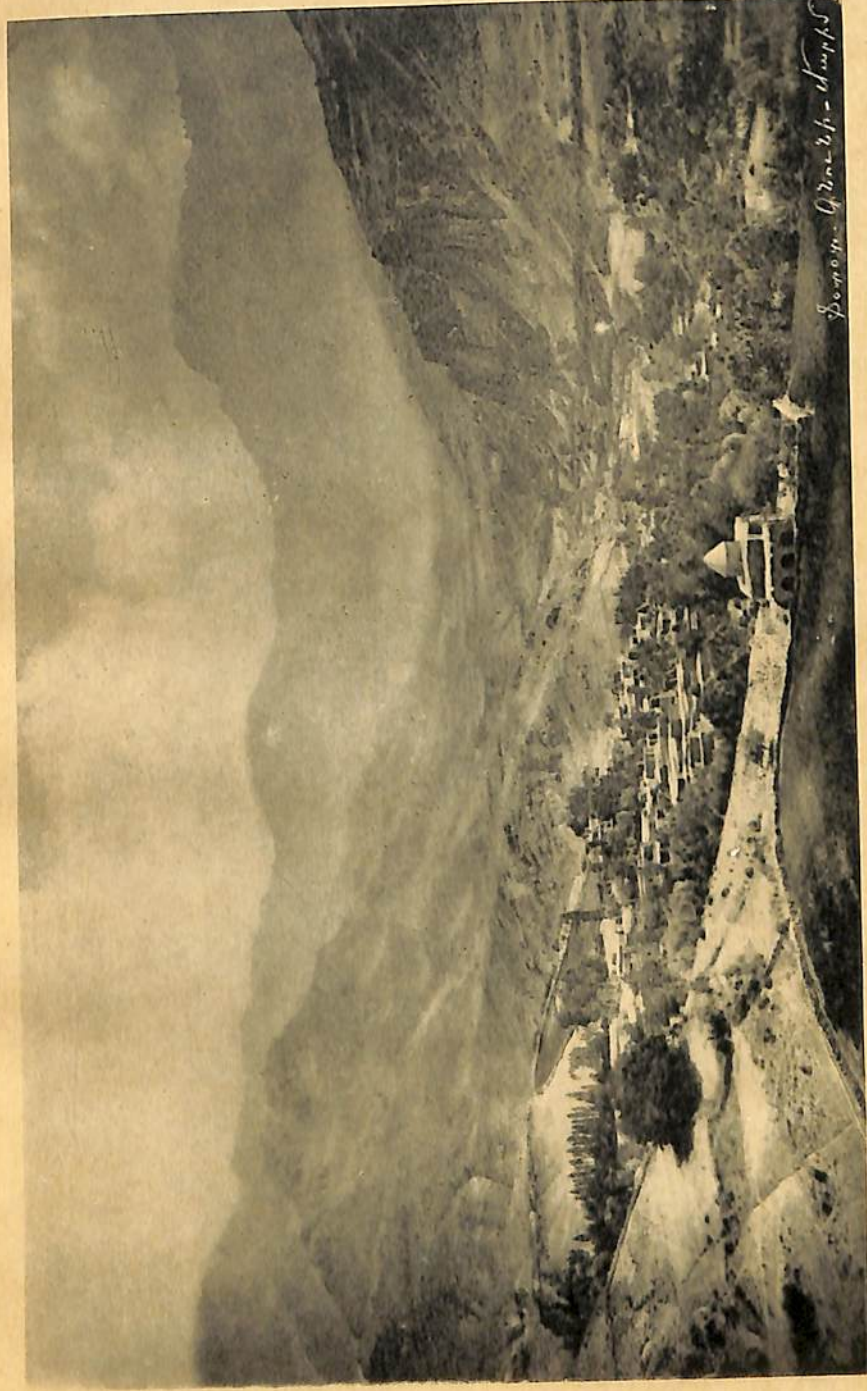
1) Մովսէս Խորենացի Գ. գլ. ԽԴ.

2) Անդ. Գ. գլ. 4.

3) Անդ. Գ. գլ. ԿԹ.

4) Թովմա Արծրունի. եր. 80.

Քոչոյ. Չմուշի-Մարտի

Деревня гдѣ жилъ С. Месропъ
изобрѣтатель арм. азбуки.

ՄԱՐՇԱՆԻ

Village où o vecu S. M. strob, inven-
teur de l'alphabet arménien.

սրան, և միքանի տախտակներ կոտորուել մնացել են սրա վրայ և իբր թէ սա էլ ասել է. «Երթ ի Մասիս, նա բարձր է քան զիս»: Գիւղի հարաւ-արեւելեան կողմում բարձրանում են Նարի-իւրտ և Ղազար-իւրտ լեռները: Պատմում են, թէ Ղազար-իւրտ լեռն իւր անունն ստացել է Սուրջիւնի վանքի կառավարիչ Ղազարից, որ այս լեռից մինչև վերոյիշեալ վանքը խողովակներ էր անցկացրել, որի միջով այս լեռան վրայ կթուած ոչխարների կաթը գնում էր Սուրջի վանքը:

Լեռների գեղարուեստական տեսքը, վտակներն ու սրանց ափերում աճող բարձր ու բարակ բարդիները, գիւղի ներքեւում տարածուած այգիները, մեղմ կլիման սքանչելի ամառանոց են դարձնում այս գիւղը:

Գիւղի արեւմտեան կողմը, Ալանդեազ վտակի աջ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, արդէն կիսաւեր պարսպով մեկուսացած, բարձրանում է այն փոքրիկ վանքը, ուր սուրբն Մեսրոպը աղօթել է Հայաստանի լուսաւորութեան համար և քարոզել հետեւելու իրեն օրինակին:

Սա դարերի ընթացքում միքանի անգամ վերաշինուած և հասարակ քարով կառուցուած մի շէնք է: Չորս սիւների և ութ կիսասիւների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով ութ պատուհանաւոր մի մեծ գմբէթ և սրա մօտ՝ մի շատ փոքրը: Ունի մկրտութեան աւազան և սրա մօտ ու հանդէպ՝ նոյնանման բացուածքներ: Խորաններն երկուս են. սեղանը զարդարուած է Ոսկան Ոսկանեանի նուիրած բաւական գեղեցիկ պատկերներով: Պատուհանները շատ նեղ են և կարճ, իւրաքանչիւր պատին՝ 3 հատ: Միակ արեւմտեան դուռը բացուած է չորս սիւների վրայ հաստատուած թաղակապ գաւթի մէջ:

Եկեղեցու ձախ կողմում կայ մի գերեզման առանց տապանազրի:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 6 սաժէն, լայնութիւնը 3 սաժէն և 2 արշին, իսկ բարձրութիւնը հինգ սաժէնից փոքր ինչ աւելի: Եկեղեցու վրայ կան հետեւեալ արձանազրութիւնները.

Սեղանի ձախ կողմը, մի խաչարձանի տակ.

Թաղոսի եւ մաւրս Գոհարին եւ հաւր Ազիզբէկին Ամիր-ջանին Սիրունակին... թվ. 210.

Այս կողմը, մի ուրիշ խաչի տակ. Խաչս յիշատակ Մարտիրոսի Գիւլստանին թվ. Ռիշ.

Սեղանի աջ կողմը դարձեալ մի խաչարձանի տակ.

Խաչս յիշատակ է Պողոսին թվ. Ռի.

Գաւթի ձախ կողմում. Արդ յիշեցէք վանքիս միաբանքն

աներախտ աւուր վանացս տը Ղազար քահանայն իւր աշակերտ տը Դրիգոր. եւ գեղիս օրհնեալ քահանայն տը Ազարիան...

Գաւթի աջ կողմում.

...(մի ամբողջ սող եղծուած է).

սը ածածին բեզ լինի հովանի պահապան . . . դպիր սուտանունն Դաւիթ որդի տէր Դրիգոր սը Ածածին գրեցաւ թվին ՌՃԾԷ:

Այժմ այս վանքը համարուած է գիւղի ծխական եկեղեցի և բաւական խնամքով պահպանուած է:

Ս. Թարգմանչաց տօնին շրջակայ Ալլահի, Բիստ, Փառակա, Յղնա և Ռամիս գիւղերից բազմաթիւ ընտանիքներ ուխտ են գալիս այս վանքը: Իրենք Մարվանցիները իրենց մէջ փող են հաւաքում և հասարակական մատաղ անում: Ահագին բազմութիւն միասին նստում է վանքի գաւթի առաջ և ուտում հասարակական մատաղը:

Գիւղի ընակիչները թէև ընդհանր են համարուած և խօսում են Երևանի բարբառին մօտիկ մի բարբառով, սակայն ս. Մեսրոպի մասին չեն պահպանել մի որևէ աւանդութիւն: Բողոքի գիտեցածն էլ մեր պատմագիրները հաղորդածներն են:

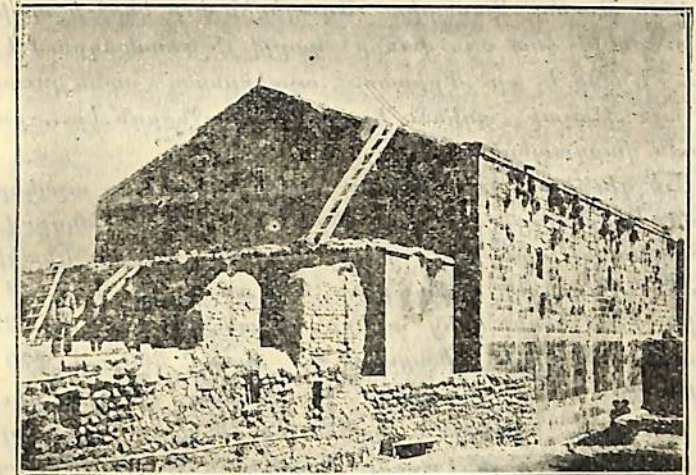
Սոյն գիւղում կայ նաև մի ուխտատեղի ս. Հռիփսիմէ անունով ուր խաչքարի վրայ արձանագրուած է.

Ծաշս յիշատակ Դանիէլ վարդապետին, թին ՌԾ որ կանգնեցաւ խաշս փրկութեան հոգոյն:

Բնակիչները 38 տուն են, 245 ար. 126 իգ. ի միասին՝ 371 հոգի, որից 22 տունը՝ 248 ար. 82 իգ. հայեր են, իսկ 16 տունը՝ 97 ար. 44 իգ. թուրքեր:

Մարվանիսից հինգ վերստ հեռու, դէպի արևմտահիւսիս գտնուած է այն նշանաւոր գիւղը, որի անունով այժմ ամբողջ ձորակն է կոչուած: Սա—Բիստը տարածուած է այն ապառաժոտ լեզուակի վրայ, որ ձգուած է Մարվանից ձորում. հիւսիսից հոսում է Բատայ կամ Գիլանայ գետակը, իսկ հարաւից Մարչայը, որ թափուած է առաջնի մէջ գիւղից 1/2 վերստ ներքև: Գետակների ափերին տնկուած են բարդի ծառեր, որ բաւական գեղեցիկ տեսք են ընծայում գիւղին: Փողոցներ գրեթէ չկան. տները կուտակուած են միմեանց վրայ, մեծ մասը գետի քարերով. մի մասն էլ հում աղիւտով շինուած: Իւրաքանչիւր տուն բաղկացած է էյվանից, անից և անամիջից: Գիւղի մէջ աղբիւրներ չկան, այլ միայն մի արիւ է անցնում: Գիւղի հիւսիսային կողմում, մի ահագին ժայռի վրայ կառուցուած է մի բաւական գեղեցիկ եկեղեցի, ամ-

բողջովին կարմիր, տաշած քարից: Չորս սիւների և ոտմանական կամարների վրայ յանկած եռանկիւնաձև ձեղունը մէջ տեղում մի կլոր ծակ ունի, որի վերայ, սակայն, չի բարձրանում մի որևէ գմբէթ: Խորանները երկուս են. բացի մկրտութեան աւաղանից կան նաև 14 պորհան, իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ երեք պատուհան 1 արշին բարձրութեան և 3 վերջով լայնութեան: Արևմտեան միակ գուռը երեք շարք կամարակապ հշխերով եզրափակուելով բացուած է մի անգմբէթ, երկու հաստ սիւների վրայ յանկած գաւթի մէջ: Եկեղեցու երկարութիւնն է 15 սաժէն, լայնութիւնը 7 սաժէն, իսկ բարձրութիւնը 5 սաժէն:

ԲԻՍՏԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գաւթի աջ կողմի պատին գրուած է. Ի թվին ՌՃԼԶ. սպասատը քանին տը Ալէքսան զվէմս փոքրիկ յիշատակ իւրեան:

Սրա ներքև Ի թվականին հայկազնց Ռ. երորդ Ճ. երորդ Լ. երորդ ութնակ թվի ի . . . ով ընթերցողք ասացէք մէկ ողորմի մեր գեղացոց փոքր եւ մեծ. եւս արաւել սալքահատ ու Երեմիան, որք զտուրս ետուն զուսարմթութք եկի. հոգում ատուր տն ի սմա. Ձենմա մեղց նոցին թողութիւն լինի ամէն. եղեցի, եղեցի:

Այս եկեղեցուց փոքր ինչ բարձր գտնուած է թուրքաց մզկիթը, որ մի շատ հասարակ շինութիւն է:

Բիստից հազիւ 2 վերստ հեռու գտնուում է Ս. Նշանի վանքը, որ վերջերս վերանորոգուած, մի փոքրիկ եկեղեցի է, պարսպապատ: Կարծում եմ, որ այս վանքի մասին է խօսում Աբրահամ կաթողիկոսը, յիշատակելով այսպէս. «Այցելեցի Պուստ մեծ գիւղն, յորում կայր պատուական եկեղեցին, և յետ ուխտելոյ յեկեղեցին, ելի ի Վանքն աղաւնանման աղինասարաս, ի վայելուչ բարձրանիստ տեղի, լի պարտիզօք, ջրարբի և բարեբեր հողով, և պարզ և առողջարար օդով. զուարճացաւ սիրտ իմ, մոռանալով զաշխատութիւնս ճանապարհին. այլ և առաջնորդ Տէր Պետրոս վարդապետն այր խոհեմ և բարեբարոյ. միաբանք՝ սիրով և հնազանդ. և մնացի անդ երկու օր»¹⁾:

1670 թուին Զաքարիա Ագուլեցին իւր կնոջ և ուրիշ շատ ուխտաւորների հետ այս վանքը գալով յիշատակագրում է. «Այս այն ս. Նշանն է, որ Քրիստոս աշակերտաց ոտնն լուաց. այս խաչս այն թաշտի պղինձն է. սորայ առաջնորդն էր... բստուցի Ալէքսան վարդապետն:

Այս գիւղից է եղել Յակոբ վարդապետը, որ աշակերտել է Յովհան Որոմանեցուն և Գրիգոր Տաթևացուն և որի խնդրով Գրիգոր Տաթևացին գրել է իւր փոքր Հարցմանց գիրքը: Բնակիչները հայեր են և թուրքեր, ընդամենը 115 տուն. 719 ար. 544 իգ. ի միասին՝ 1263 հոգի. որից հայերը՝ 52 տուն են 359 ար. 274 իգ. ի միասին՝ 633 հոգի. մնացածը՝ 63 տունը՝ 360 ար. 270 իգ. ի միասին՝ 630 հոգին թուրքեր: Պէտքէ ասել, որ այս գիւղացիները բաւական անկիրթ և կոպիտ են մնացել, ու համարեա ոչ մի նշանաւոր մարդ չեն տուել: Պարսպում են առաւելապէս անասնապահութեամբ, երկրագործութեամբ և մեղուապահութեամբ: Եւ թէպէտ աճում են թթենիներ, բայց շերամապահութեամբ չեն պարսպում, որովհետև դեռ ևս այդ աստիճան չեն յառաջացել: Խաղողի այգիներ չկան, որովհետև կլիման մեղմ լինելով՝ խաղողը շատ ուշ է համնում:

Բիստից 6 վերստ ներքև գտնուում է Թեւի, հնումը հայաբնակ, իսկ այժմ թրքաբնակ գիւղը, ուր գտնուում է այս հասարակութեան դատարանը, որ բաւական գեղեցիկ, պարտիզով շրջապատուած մի շէնք է: Այստեղ հայկական նախկին եկեղեցու միայն երկու սուլն են կանգուն և մի խաչքար, որի վրայ կարդացւում է.

Յիշատակ է Յոհանի որդուն. թվին Ռ.ՃԸ.

¹⁾ Սխական էր. 344.

²⁾ Զաքարիա Ագուլեցի էր. 44.

Եկեղեցու տեղը այժմ պարտէզ է դարձրած, մօտը տուն շինած նոյն այդ եկեղեցու քարերով:

Եկեղեցուց փոքր ինչ բարձր, մի թուրքի տան գաւթում ևս կայ մի խաչքար, որի վրայի արձանագրութիւնից կարդացւում է միայն Ռ.ՃԸ թուականը: Այս խաչքարը դուրս էր եկել երբ այդ տեղում տան համար հիմք են փորել: Տան տէր թուրքը իւր կրած պատուհասներն այդ խաչքարի տուածը համարելով կամեցել է սիրան առնել, ուստի և նրա վերև մի փոքրիկ կամար է կապել և լաւ պահպանում է:

Յիշել ենք, որ այս գիւղում ծծմբային ջուր կայ, որից թուրքերը բոլորովին չեն օգտուում:

Բնակիչները 74 տուն են, 284 ար. 140 իգ. ընդամենը՝ 424 հոգի:

Այս գիւղից 4 վերստ հեռու, դէպի արևելք Մաւուշ գիւղատեղում կայ սրբատաշ, սև քարերով շինուած մի եկեղեցի, որ թաղակապ է, անգմբէթ, 2 խկական և վեց կեղծ սիւներով: Բացի մկրտութեան աւազանի տեղից կան նաև միքանի կամարակապ, պատուհանաձև բացուածքներ—պտրհաններ: Սեղանի աջ կողմն էլ մի գաղտնի սանդուղ տանում է խորանի վերին մասը, ուր մի կամարակապ խաչքար կայ ծուռը ձգուած, որ կրում է հետևեալ տապանագիրը.

Խաչս յիշատակ է Մովսէսի թվ ՋԻԴ.

Մի այսպիսի խաչ էլ սեղանի վրայ կայ՝

Խաչս յիշատակ է տր Սարգսին. թվ. Ռ.ԻԷ:

Միակ, կամարակապ դռան վերայ պարզ կարդացւում է.

Թվ Ռ.ՃԻ.Չ. Շնորհօք սրբոյն Երրորդութեան ձեռնարկեցաք նորոգութեան սը տաճարիս այս տրունեան սրբոյն Ստեփաննոսի անուան. եղեւ օծումս օրհնութեան ձեռամբն Պետրոսի դետի Գողթման եւ Հայոց հայրապետութեան տո Յակոբայ վեհ երանեան արդեամբք եւ տրօք ողորմութեան Տեոյ օրհնեալ Ժողովրդեան եւ յօժար կամօք խօստացան տալ վանիցս Շէն հակն այն իրաւանց քհնյկն իդ քաժնէն զԱ հիսայն եւ որք տալ ոչ կամենան նզովեալք են մինչ յաիտեան յաուրս Յոհաննու բարունեան աստ միաբան հաստատեցան եւ որք յուսով աշխատեցան վարձս ընկալցին յարութեան. ամէն:

Եկեղեցու առաջ կայ մի փոքրիկ, թաղակապ գաւթի, որի

մօտ մի աղբիւր, այժմ ցամաքած: Վանքը ունեցել է և պարիսպ, որ այժմ գրեթէ բոլորովին աւերուած է:

Այժմ այս վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Եկեղեցու առաջից մի նեղ ձորակ է ձգուած, որի միջով հասում է Նաուշի վտակը:

Արբանամ կաթողիկոսը 1733 թուին այս վայրերին այցելելիս գիւղն աւեր է գտել, իսկ «վանքը՝ ամայի, և ՚ի Կուսանաց աւնապատն, (որ հաւանականաբար մեր նկարագրած ս. Ստեփանոսի վանքն է եղած), եօթն միայն ապաշխարող ¹⁾»:

Թևից դէպի հիւսիս արևելք, հազիւ երկու վերստ հեռու Սուրջի-թափա բլրակի լանջին գտնուած է Սուրջի կամ նախկին Շրջու եկեղեցին, որի ձախ կողմից հոսում է համանուն վտակը:

Եկեղեցին այժմ կիսաւեր է և բոլորովին անխնամ ձգած:

Այս շրջանի միւս եկեղեցիները նման սա ևս կառուցուած է չորս սինների վրայ օրօրոցածև, անգամբէթ ձեղունով: Սեղանի շուրջը կան հինգ, իսկ պատերի մէջ երեքական պտրճաններ: Ունի երկու խորան, որոնց միջից գաղանի սանդուխտներ բարձրացնում են վերև, թաքստեան տեղեր: Պատուհանները շատ կարճ են և նեղ: Ունի միայն մի դուռն, գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած, վերևում մի ուղիէֆ խաչ: Սրա առաջ կայ մի կիսաւեր գաւթի: Եկեղեցին պարսպապատ է եղել և ունեցել է միքանի խրցեր, որոնց հետքերն են այժմ մնում:

Ինմի վրայ կայ մի խաչքար այսպիսի արձանագրութեամբ.

Յիշատակ է խաչս մահտեսի Աւետիսի որդոյ ուստա Յոսէփին թվին ՌճԻԹ.

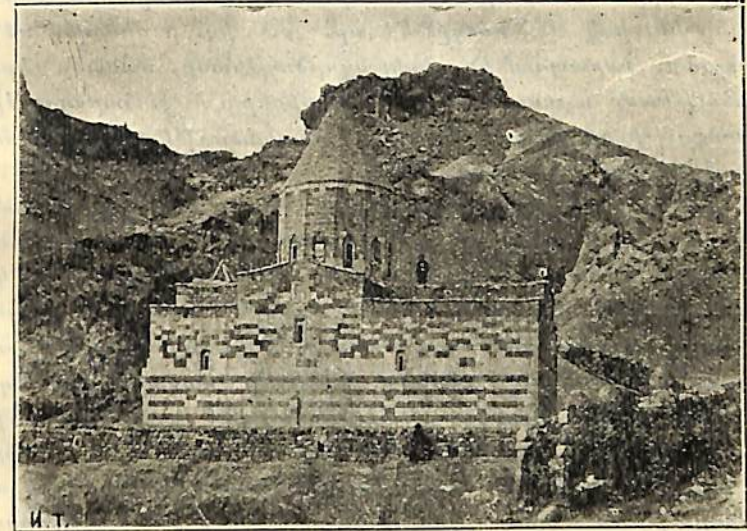
Թևից հազիւ տասն վերստ ներքև Բստաձորին միանում է մի ուրիշ ձոր, որի միջով հոսում է Ղափուճըղ և Եաղու-գարա լեռներից սկիզբն առնող մի վտակ, որ կոչուած է Փառակայի կամ Բելեի գետ: Այս ձորակում գտնուած են Բելե, Բեհրուա և Փառակա գիւղերը: Առաջին երկուսն այժմ թրքաբնակ են, թէև հնումը հայաբնակ են եղել և նոյն իսկ երկրորդը ունեցել է մի նահատակ, Սահակ անուկով, 17 տարեկան, որ ժԹ. գարու սկզբում վաճառականութեան պատճառով գնացել է Ագախ քաղաքը, (Ագով) ուր այլադէմները «հարեալ ի գեղ և ի հասակ ագնիւ պատանեկին» ամէն կերպ աշխատում են ուրացնել տալ քրիստոնէական հաւատը, սակայն սա արիաբար ընդդիմադրում է և նահատակուած ²⁾:

Բելեը, որ իւր անունը տուել է գետին և ձորին, ունի 122

¹⁾ Միսական եր. 344.
²⁾ Միսական եր. 345.

տուն բնակիչ, բոլորն էլ թուրք, 408 ար. 361 իգ. ի միասին՝ 769 հոգի: Իսկ Բեհրուաը, որ Բեխրուա էլ է կոչուած՝ 19 տուն, 86 ար. 51 իգ. ի միասին՝ 140 հոգի:

Բեխրուայի հազիւ 3 վերստ հեռու, դէպի արևելք, նոյն ձորի մէջ ձգուած մի լեզուակաձև բլրակի վրայ գետեղուած է Փառակա գիւղը: Թէ այս բլրակը և թէ սրա մօտերքում, գետի ափին բարձրացած քարակոյտերը պարունակում են իրենց մէջ քարացած ժժմակներ: Գիւղի փողոցները չափազանց նեղ են և անկանոն, աները կուտակուած են միմեանց վրայ, գիւղում աղբիւրներ չկան և բնակիչներն անագին նեղութիւններ են կրում գետա-

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՅԱԿՈՒԲԻ ՎԱՆՔԸ

կից ուսով ու էշով ջուր բարձրացնելով: Չորակում տարածուած են պարտէզներ, բայց այգիներ չկան, չնայելով, որ խաղողը հասնում է:

Գիւղի ներքին մասում գտնուած է ս. Շմաւոն եկեղեցին, սրբատաշ քարով շինուած, փոքրիկ գմբէթով, և մի թաղակապ գաւթով: Արևմտեան դրան վերև արձանագրուած է.

Յս. Բս. թվ. ՌճԻԹ.

Շինեցաւ տունս ապաւէնի ի հայրապետութեան տուն Յակոբայ և յառաջնորդութեան տանս Գողթնա տո Պետրոսի և Յոհաննու Աճ... (աբան) վարդապետի տելումն (վայելումն) Փառակու քահանայիցն և ժողորրոցն և արդ

Տը Յս սը Շմառնի տաճարս հաստատունն պահեա մինչի միս անգամ քո գալուստն, ամէն:

Այս հին եկեղեցին այժմ բաւական իննամբով պահուած է, որովհետեւ գիւղի աղօթատունն է: Բացի սրանից գիւղում կայ Ս. Ստեփանոս անունով մի հին եկեղեցի, որ բոլորովին աւեր է և այժմ ուխտատեղի է համարւում: Մի ուրիշ ուխտատեղի էլ գիւղի ծայրին կայ, ս. Հովհաննէի խաչ անունով, որ մի փոքրիկ մատուռ է:

Մօտակայ բլրի գագաթին էլ մի ուրիշ մատուռ է բարձրանում, որ յայտնի է ս. Եղիա մարգարէի անունով:

Բնակիչները 65 տուն են, 524 ար. 309 իգ. ի միասին՝ 833 հոգի, որից 55 տունը՝ 460 ար. 279 իգ. ի միասին՝ 739 հոգի հայեր են, իսկ 10 տունը՝ 64 ար. 30 իգ. ի միասին՝ 94 հոգի թուրքեր: Պարագում են երկրագործութեամբ, մասամբ շերամապահութեամբ և առաւելապէս քաղաքներում խոհարարութիւն և ծառայութիւն անելով: Կանայք վարպետութեամբ գործում են գորգեր և կապերտներ:

Փառակայից հաղիւ մի վերստ հեռու գէպի հարաւ գտնւում է Ս. Յակոբ Հայրապետի վանքը, այժմ կիսաւեր: Սա շինուած է կարմրաւոյն, տաշած քարով: Զորս ամբողջական և ութ կիսասիւների վրայ բոլորում են ոտմանական կամարներ կրելով մի շրջանակ, որի վրայ բարձրանում է 12 կարճ և նեղ պատուհաններով զարդարուած գմբէթը: Ունի մի կամարակապ-սեղան և երկու խորան, գագաթի պահարաններով: Բացի մկրտութեան աւազանից կան նաև 6 պորճաններ, որ բաւական տեղեկացնում են եկեղեցու տեսքը: Իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ մի արշին բարձրութեան և կէս արշին լայնութեան երեքական պատուհաններ, որոնք արտաքուստ շրջապատուած են գեղեցիկ քանդակներով: Միակ արևմտեան դուռը բացւում է մի գաւթի մէջ, որ այժմ բոլորովին քանդուած է: Դուռը շրջապատուած է երեք կամարներով, որոնց ներքև դուրս ընկած տառերով արձանագրուած է.

Աստ ընակի երեք անձք եւ մի ընութիւն սովաւ ելանիմք...

Վանքը շրջապատուած է եղել պարսպով, որի միայն դարպասն է կանգուն:

Այս վանքին է պատկանում շրջակայքից եօթ խալվար (25 ական փութ) վարելահող: Թէ այս հողը և թէ ս. Ստեփանոս եկեղեցու պատկանող փոքրիկ անտառը վերահաստատուած են արժ. Տէր Մովսէս Մելիք-Ստեփանեանի ջանքերով:

Իկելից ներքև Բստաձորը սաստիկ նեղանում է, որովհետև այստեղ բարձրանում են Ղարաուլ-խանա, Էլտի, Զին-գաղ, Դաշ-

բաշի (5642) և Մապարախ լեռները, ուստի և այս մասում գիւղեր չկան: Առաջին փոքրիկ գիւղը, որ ղիզա (ամբող) է կոչւում, տեղաւորուած է Մարա-դարա-դարի (3839 ոտ) լեռան ստորոտում և կոչւում է Քեարիմ-ղուլի-ղիզա, ունի 26 տուն թուրք բնակիչ, 119 ար. 110 իգ. ի միասին՝ 229 հոգի: Այս գիւղից էլ փոքր ինչ ներքև տարածւում է Մուղավէրղի-բէկ-ղիզան, 21 տուն թուրք բնակչով, 38 ար. 22 իգ. ի միասին՝ 60 հոգի: Սրա մօտ է Օղլան-գեօղ և Ղարա-փաշա-բուրուն լեռները: Իսկ վերջինիս լանջում Քոշ-ղիզա կամ Հիւսէին-Ալի-բէկ-ղիզան, 7 տուն թուրք բնակչով, 14 ար. 17 իգ. ի միասին 31 հոգի: Ապա գալիս են Սմբատան գիզան (21 տուն, 52 ար. 25 իգ. ի միասին 77 հոգի), որի մօտ կան հին ամբողի աւերակներ, Քալանթար-ղիզան (13 տուն, 21 ար. 14 իգ. ի միասին՝ 35 հոգի.) և Միրզա-Հասան-ղիզան, (11 տուն, 18 ար. 13 իգ. ի միասին՝ 31 հոգի): Սրանից ներքև ձորը լայնանում է, և մի հարթ դաշտ տարածւում է մինչև Արաքսի ափը: Ահա այստեղ միմեանց կից ընկած են Վերին Ազա, Դեր և Ներքին Ազա հայաբնակ գիւղերը: Ներքին Ազայում, Արաքսի գրեթէ ափին, բարձրանում են երկու գմբէթաւոր շիրիմներ: Գիւղի մէջ մի բլրակի վրայ մնում են մի եկեղեցու հետքեր, իսկ սրա մօտ՝ երկու մարմարոնեայ անագին տապանաքարեր, արաբական տառերով ծածկուած: Այս երեք գիւղերումն էլ կան մի մի հասարակ եկեղեցի: Ուշադրութեան արժանի է գեղեցիկ, քարէ կամուրջը, որ ձգուած է Գիլան-չայի վրայ Տէրեան տան ծախկով, որին և՛ պատկանում են Ազաները:

Բնակիչները Պարսկաստանից 1827-ին եկած գաղթականներ են, որոնք գրեթէ լիովին պահպանել են իրենց առանձնայատկութիւնները: Վերին Ազայի բնակիչների մեծագոյն մասը հայեր են, 125 տուն, 426 ար. 329 իգ. ի միասին՝ 755 հոգի, 4 տուն էլ թուրք, 24 ար. 15 իգ. ի միասին՝ 39 հոգի: Ներքին Ազայում մեծամասնութիւնը թուրք է՝ 40 տուն, 98 ար. 100 իգ. ի միասին՝ 198 հոգի, իսկ հայերը միայն 19 տուն. 61 ար. 47 իգ. ի միասին՝ 108 հոգի: Դերում բոլորն էլ հայեր են, 71 տուն, 258 ար. 220 իգ. ի միասին՝ 478 հոգի: Վ. Ազայում գտնւում է Նախիջևանից Օրգուրազ տանող փոստային ճանապարհի կայարան: Սրանից հաղիւ 4 վերստ գէպի արևելահարաւ գտնւում է Գիրան քաղաքի աւերակները *), իսկ գէպի արևմուտք Եայիջի թրքաբնակ գիւղը

*) Իմ այս ճանապարհորդութեան ժամանակ միքանի ժամ միայն կարողացայ մնալ այստեղ և լուսանկարել այն միքանի գերեզմանաքարերը, որ ունին արաբական տառերով տապանաքարեր:

ուր Ուչ թափա դագաթների վրայ կան ամրոցի մնացորդներ, գիւղում բազմաթիւ աւերակներ և ընդարձակ գերեզմանատուն մարմարոնեայ տապանաքարերով: Բնակիչները 176 տուն են, 1702 ար. 919 իգ. ի միասին 1981 հոգի:

Զանգեզուրի գաւառում իմ կատարած պեղումների մասին գեղուցանելով Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեան Կովկասեան ձիւղին՝ ես ներկայացրի նաև այդ տապանաքարերը և հրաւիրեցի միջոցներ գտնել այդտեղ պեղումներ անելու: Ժողովը համակրութեամբ վերաբերուեց առաջարկիս, ուստի և ես, յուսալով կրկին վերագտնուլ այդ հետաքրքրական վայրը՝ յետաձգում եմ դրա նկարագրութիւնը, որ յամենայն գէպս կը գետեղեմ սրան սահմանակից Երնջակ գաւառակի տեղագրութեան մէջ:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բ Ն Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Գողթնում նկատելի են երեք տիպի աներ, հին՝ հայկական, միջին՝ պարսկական և նոր՝ եւրոպական: Առաջին երկու տիպից այլևս չեն կառուցանում, այլ միայն հները կարկատելով գործածում են կամ որպէս բնակարան և կամ որպէս խոհանոց կամ պահեստի տեղեր:

Հին՝ հայկականը զլիստունն կամ ղարաղամն է, որ առաւելապէս յատուկ է Ղարաբաղին ¹⁾: Գիտելով այս տիպի կանգուն և աւեր աները, կարելի է նկատել սրա աստիճանաբար զարգացումը. այսպէս՝ ամենահին գլխատան ձեղունը յենում է չորս սիւների վրայ, միջին ժամանակինը՝ երկու, իսկ նորը՝ միմիայն մինի վրայ: Այս վերջին տեսակի աներ բազմաթիւ են առաւելապէս Նախիջևանի շրջակայ գիւղերում: Բացի սրանից նկատում է նաև,

¹⁾ Այս տիպի տունը բաւական մանրամասն նկարագրած լինելով իմ «Յորջալուի դաւառ» և «Ջանգեղուրի դաւառ» աշխատութիւնների մէջ, աւելորդ կը համարում կրկնել: Այստեղ կը կամենայի աւելացնել միայն այն, որ Գողթնում տարին երկու անգամ սպիտակ հնդով սպիտակեցնում են (տղեղում են) տան պատերը և որ բոլոր շէնքերը շինում են հում աղիւսից:

Գուլտուրական տեսակէտից կարեւոր կը համարում յիշել նաև այն, որ Գողթնում բոլոր տներն էլ ունին տանձին արտաբնոցներ, մինչդեռ կուլտուրապէս աւելի սուր զիւղերում (ինչպէս Ղափանի, Գարալագետի) մի երկու արտաբնոց հազիւ է պատահում:

որ փայտէ կամ կաւէ շտեմարանը, որ անհրաժեշտ կարասին է եղել այս ախպի բնակարանի, փոխանակ տան դռան մօտ շինուելու, ամփոփուել է դռան պատի մէջ, որ այս պատճառով մօտ երկու արշին լայնութեան է դառել: Շտեմարանի բերանը գտնուում է մի պորճանի ¹⁾ մէջ, որ բացուում է ձեղունին մօտ: Պատի մէջ, ներքեւում էլ մի փոքրիկ անցք է թողնուած, փայտէ կափարէջով փակած, որտեղից հանում են շտեմարանի մէջ ածած ցորենը կամ ալիւրը: Երրորդ փոփոխութիւնը կայանում է նրանում, որ միջնատունը կոչուած սենեակը կիսադեղնափոր դարձնելով դործածել են իբր մառան, ուր առաւելապէս գինի են պահել: Վերջերս՝ պարսկական տան ազդեցութեամբ շատ և մեծ պորճաններ և մի կամ երկու պատուհան են շինել գլխատան մէջ:

Միջին՝ պարսկական ախպի տները բազկացած են 3—4, երբեմն և աւելի, սենեակներից, մառանից (մազազա) և բազկապուց (պլանի):

Այս ախպի ընդհանուր, յատկանիշ կողմը կայանում է նրանում, որ մեծ ջանք է թափուած որքան կարելի է մեկուսացնել փողոցից: Տները գտնուում են ոչ թէ ուղղակի փողոցի վրայ, այլ գաւթում. փողոցի առջևով ձգուած է կամ գաւթի կամ տան յետի կողմի, անպատուհան պատը: Բացի սրանից նոյն իսկ գաւթի մէջ բացուող պատուհաններն էլ ծածկուած են շատ փոքրիկ բացուածքներ ունեցող փայտէ կամ երկաթէ շրջանակներով: Գրեթէ բոլոր սենեակների մէջ կան մի կամ երկու շարք պորճաններ, որոնցից մի բանիսը ծառայում են որպէս պատուհաններ: Առաջնակարգ սենեակների առատապէս ծածկուած է գանազան ձևերով կարատուած մանր տախտակներով:

Նոր, եւրոպական ախպի տները լիովին չեն ազատուած պարսկական ազդեցութիւնից: Սրանցից շատերը նոյնպէս գտնուում են գաւթում, կամ նրանց յետի մասն է դարձուած դէպի փողոցը: Այս պատճառով և ճարտարապետութեան վրայ առանձին ուշադրութիւն չի դարձուած: Սրանցից շատերն երկյարկանի են, բազկացած 3—5 սենեակներից, բաւական մեծ պատուհաններով և ընդարձակ պատշգամբով: Շատ շատերի առաջ կան պարտէզներ, ուր ոչ միայն կան պտղատու ծառեր, այլ և բազմազան ծաղիկներ: Գիւղիցիկ են, մանաւանդ, խաղողի վազերով շրջապատուած հովանոցները, որոնք ամառը իբր ննջարան են ծառայում:

Կահաւորութիւնը կէս պարսկական, կէս եւրոպական է. աչ-

¹⁾ Պորճան կոչուած է պատի մէջ թողնուած բացուածքը, որ ծառայում է իբր պահարան կամ պարսկական ճաշակով զեղեցկութիւն է տալիս:

քի ընկնող մասը կազմում են գորգերը, որոնցից շատ հիանալիներն ու թանկագինները կան:

Զ զ Ե Ս Ե Ւ Զ Ա Ր Դ

Ա. Կանանց.—Զոկերի առանձնայատուկ զգեստն ու զլիս յարդարանքը այժմ միմիայն պատուներն են կրում: Միջին սերունդը՝ վրացնակ, իսկ նորը՝ եւրոպական տարազով է, հետեւապէս և մի երկու տամնակ տարիներից յետոյ այս տարազը ևս բոլորովին դուրս կըգայ գործածութիւնից, տեղի տալով եւրոպականին:

Կանանց զգեստը շատ պարզ է և միանգամայն նման դարարողիներին: Շապիկը երկար է, ոտներից 3—4 վերջուկ բարձր, երկար թևերով և կուրծքին հասարակ կամ դաս բաժատ (սակեթել ժապաւէն) կարած: Առաւելապէս շիլա կամ ղանաւուզ կտորից: Շապիկի վրայ հագնում են արխալուղ, չթից կամ մետաքսէ կտորից: Սա գրկելով իրանը, նուաճով սեղմուած է մէջքին և ապա լայն քղանցքներով իջնում մինչև ծնկները: Թևերը երկար են, և ծայրերին դառ ըաւթա ու արծաթէ կոճակներ կարած: Սրա վրայից, մէջքին կապում են մետաքսէ կամ հասարակ կտորից գօտի: Յուրտ ժամանակ մի երկրորդ արխալուղ էլ հագնում են առաջնի վրայ, իսկ հարուստները՝ թաւիշից կամ հասարակ կտորից կարած մուշտակ:

Փողոց դուրս գալիս և մանաւանդ եկեղեցի գնալիս ամբողջովին փաթաթուած են սպիտակ չարաւալի (գօն) մէջ, ծածկելով նոյն իսկ երեսը: Պատուները չեն կրում այս չարաւալը:

Ոտներին հագնում են դուրպայ և քոշ՝ կանանց կամ կարմիր:

Բ. Տղամարդկանց. Զօկերի հին սերունդը, մանաւանդ ազբատները, հագնում են տեղական, հին տարազով, իսկ նոր սերունդը, մանաւանդ հարուստները՝ նոր, եւրոպական տարազով: Վերին Ազովիսում տեղական տարազը գրեթէ լիովին տեղի է տուել եւրոպականին, մինչդեռ միւս գիւղերում նա զեռ ևս յարատուած է:

Չին, տեղական տարազը կայանում էր հետեւելու. Շապիկը կարում էր կտաւից, կրծքի բացուածքը կոճկուած էր անրակի մօտ, թևերը հասնում էին մինչև գաստակը և այստեղ կոճկուած: Սրա վրայ, ոտներին հագնում էին շալուալը շալից կամ հասարակ կապտագոյն կտաւից. շալուալի վերին մասն ուշխուրով ամրանում էր, իսկ ներքին մասը, փեղքերը, դրում էին գուրպայի մէջ և վերայից տողաղով կապում: Շապիկի վրայից հագնում էին արխալուղ կապոյտ կտաւից կամ չթից և կամ գանա-

ուզից: Արխալուզի կուրծքը կոճկուում էր կամ դայթանի և կամ մետաղեայ կոճակներով: Մէջքին կապուում էին գօտի, հասարակ կամ շալ կտորից, մօտ երեք մետր երկարութեան: Արխալուզի վրայից հագնուում էին չուխայ, շալից կամ մահուզից: Սա երկու

տեսակ էր լինում. թեքաւոր և չարքազի: Առաջինը տարրերուում էր երկրորդից ատաւելազէս նրանով, որ առաջնի սովորական թեքերի փոխարէն, ունէր բաւական երկար թեքեր, որոնք կռան տակից կախ էին ընկնում, թոյլ տալով որ բազկի վրայ արխալուզի ամբողջ թեքն երևայ: Գեղեցկութեան համար թեքա-

ւոր չուխի թեքերը կամ ձգուում էին ուսերին և կամ ձախը ձգուում էին ձախ ուսին, իսկ աջը բռնուում էին մէջքին զրաձ ձեռներում: Ոտներին հագնուում էին գուլպայ և քոշ: Գլխին ծածկուում էին գասան մորթուց կարած շատ բարձր (բուխարու) կամ միջակ բարձրութեան փափախ:

ԳԼԽԻ ՅԱՐԳԱՐԱՆՔ

Ա. Աղջիկները.—Սրանք մինչև ամուսնանալը գլուխ չէին կապուում, այլ մազերը սանրուում էին, երկու հաւասար մասի բաժանուում, յետևի մասը հիւսուում, 3—7 ծամ անուում, իսկ քունքերի մօտինը այտերի վրայով քաշ ձգուում: Ապա մի «եղալա»—կարմիր կտաւից եռանկիւնաձև ծալուած մի կտոր—ձգուում էին գլխին, ծայրերը բկով անցկացնուում և ծոճրակի մօտ հանգուստուում, այնպէս որ ճակատից փոքր ինչ բարձր երևուում էին մազերը, իսկ չհիւսուած մազերի փնջերը կախ էին ընկնում այտերի վրայից մինչև կուրծքը:

Հարուստները աղջիկների գլխին ելախի տակից մի արախչին էին ծածկուում, որի առաջի մասուում, ճակատի վրայ, արծաթի զրամներ էին շարուած լինում:

Իբր բուրմունք գործ էին ածուում վարդի ջուր (գիւլար), որ պատրաստուում էին վարդը ջրի մէջ եփ տալով:

Նորափեսաները իրենց հարսնացուներին նուիրուում էին «մըխրկալած խնձիւր» և սրանք ամենայն խնամքով պահուում էին իրենց գրպաններում, որպէսզի անուշահոտութիւն բուրէ: Մըխրկալած խնձիւրը մի խնձոր էր, վերան չոր մեխակներ խրած և սակեզօձ (գաս) թղթի մէջ փաթաթած:

Գեղեցկանալու տենչացողներն աչքերին «ծարուր» (սիւրմա) էին քաշուում, որը պատրաստուում էին այսպէս. դմակ կամ հաւի իւզի մէջ բամբակէ պատրոյզ էին անցկացնուում, վառուում և փոքր ինչ բարձրից մի աման բռնուում, որպէսզի մուրը նստի վերան. սպա այս մուրը հաւաքուում էին և լցնուում հաւի ոտի կաշուց կարած պարկի մէջ ու պահուում. հարկաւոր գէպքուում միլրով—կեռ փղոսկրով—վերցնուում էին այս մրից և քաշուում աչքերին, որպէսզի սևորակ դառնան:

Մազերը երկարացնելու յուսով թէ աղջիկները և թէ կանայք հինա էին դնում: Նոյնը անուում էին պառաւները գլխի քորը կտրելու, աչքերը չցաւելու նպատակով: Հինան ջրով կամ գինով շաղախուում էին, դնում միքիչ տաք տեղ՝ ձմեռը՝ քիւրսու վրայ, ամառը՝ արևի տակ՝ որ թթուի: Յետոյ գլուխները լուանուում էին,

հինան քսում գլխներին, մի շոր փաթաթում և մի օր այսպէս փաթաթած մնալուց յետ՝ հետևեալ օրը լուանում էին: Պատու կանանցից շատերը այժմ էլ շարունակում են տարէնը մի կամ երկու անգամ հինա դնել:

Մազերը կակղացնելու համար լուանում էին մածունով, կամ թանով, և կամ ձուի գեղնուցով: Իսկ թնփից ազատուելու համար գլուխը լուանալիս ջրախտան քացախ էին գործածում:

Բ. Կանանց.—Սրանք սովորաբար շաբաթը մի անգամ, շաբաթ օրը, լուանում էին գլուխներն սապոնով կամ գիլով և յետոյ, երբ չորանում էր, կապում էին յարգարանքը և այդպէս կապած մնում ամբողջ մի շաբաթ: Նոյն իսկ գիշերները չէին քանդում, որովհետև կապելը 1—2 ժամ է խլում: Ո՛րքան տանջուում էին նորահարսերը մինչև որ ընտելանում էին այդ ծանր և միշտ կապած յարգարանքին:

Գլուխը սանրելուց յետոյ զագաթի մէջ տեղից հերագիծ (raie) են բաց անում, յետևի մասի մազերը հիւսում են և ծամեր անում. ապա քունքի մօտի մազերը ոլորում են և այտերի վրայով կախ ձգում, ծայրերը բռնում բերանով, ապա «տկի ելախը» (եռանկիւնածև ծալուած սպիտակ կտաւ) ձգում են գլխին, ծայրերը բերում բկի տակով անցկացնում և կապում ծոծրակի վրայ: Սրա վրայից կապում են թաքեալթուն և պալին.—թաքեալթուն 9 սանտիմետր լայնութեան և 72 սանտիմետր երկարութեան երկտակ մի կտոր է, որի մէջ տեղում երեք կոճակներով միացած է պալին: Վերջինս պատրաստելու համար 27 սանտիմետր երկարութեան զանազան կտորների վրայ շրէշ կամ խմոր են քսում և ոլորում, մինչև որ զանում է 13 սանտիմետր հաստութեան, ապա նրան պայտածև դիրք են տալիս: Թաքեալթին ձգում են զագաթին, այնպէս որ ծածկում է ճակատի կէսը, ապա ծայրերն ականջի տակով անցկացնելով հանգուստում են: Պալին նստում է զագաթին, ծայրերը գէպի ծոծրակը ուղղուած: Պալու տակից կապում են «պալի տակի շորը», որ 9—12 սանտ. լայնութեան ծալուած կտաւի կտոր է. Սա կապում են, սրպէսպի պալին բարձրանայ թեաքեալթից, որի հետ միացած է զայթանի բաւական երկար ճարմանաներով:

Յետոյ մի ուրիշ կտաւ է կտոր նախ եռանկիւնածև և ապա 23—27 սանտիմետր լայնութեան ծալելով, կապում են ճակատի վրայով ծոծրակին՝ այնպէս որ գրկում է թաքեալթին և պալին ու սրանց թիք պահում. սա կոչւում է ղամզա: Ապա ըըշմաղը, որ 72 սանտիմետրաչափ քառակուսի, սպիտակ կտոր է, եռանկիւնածև ծալում են, բերանի ու քթի ծայրի վրայով ձգում և երկու ծայրը ծոծրակի մօտ հանգուստում են. ապա այս կտորի

կրծքի վրայ կախ ընկած եռանկիւնածև մասը միքանի անգամ իրար վրայ ծալում են և բկի մօտ 9 սանտիմետր լայնութեամբ ամրացնում այնպէս՝ որ սա դնչի տարածութիւնը 9 սանտիմետրաչափ երկարացնում է:

Սովորութիւն է, որ ինչան յարգանքի և չիսականութեան՝ մինին տեսնելիս բըշմաղը բարձրացնում են քթի վրայ, իսկ առանձին եղած ժամանակ քաշացնում են բերնից ցածր:

Բըշմաղի վրայից, երբեմն էլ տակից, կապում են վըրի ելախը, մի մետրաչափ քառակուսի կտաւի կտորը ձգում են գըլխին, կողքերը ոլորում և քունքերի մօտով անցկացնելով բկի տակով տանում են և ծոծրակի մօտ հանգուստում: Ապա 36 սանտիմետրաչափ կտաւը նախ եռանկիւնածև և ապա 18—22 սանտիմետր լայնութեան ծալելով, դնում են ճակատի վրայ և հանգուստում ծոծրակի մօտ. սա կոչւում է ղամզա: Ապա 72 սանտիմետրաչափ քառակուսի, սպիտակ մի կտոր նախ եռանկիւնածև և ապա 18—22 սանտիմետր լայնութեան ծալելով դնում են բըշմաղի վրայ, այնպէս որ բերնի մօտի բըշմաղից 5 սանտիմետրաչափ ցած լինի, և յետոյ վզի վրայ ամրացնում: Յետոյ կապում են շալաքանը. սա եռանկիւնածև, երկտակ, երկու կտորներ են (31 ս. երկ. և 16 ս. բարձ.) որոնց երկու ծայրերը միացած են միմեանց հետ ժապաւինով, իսկ երրորդ ծայրերին ամրացրած է զայթան: Սա անց են կացնում գլխի վերայ այնպէս, որ եռանկիւնինների հիպոտենուզան ձգւում է այտերի ուղղութեամբ և ամբողջ կտորը գրկում է ծոծրակը: Յետոյ ծայրի զայթաններն անցկացնում են բկի տակով և հանգուստում ծոծրակի մօտ: Ապա քունքի մօտի մազի փնջիկը ոլորում են և ծայրը ամրացնում այս զայթանի վերայ: Յետոյ կապում են մանղիլը.—Սա քիշմիր կամ շալ և կամ ուրիշ թանգապին, գունաւոր կտոր է, 45 ս. երկ. և 36 ս. լայնութեան, աստառած և վերին ծայրերում «կըպուճ»—կտոր է ժապաւէն—կարած: Սա դնում են շընքիկապու վրայ, ժապաւէնն անցկացնում վզով և բկի մօտ ամրացնում: Մանղիլը ձգւում է իւր երկարութեամբ (39 ս.) կրծքի վրայ: Երբեմն մանղիլի շուրջը արծաթաթելով ծոփեր՝—գիւլարաթլու սաչաղ—են կարում: Յետոյ անց են կացնում հըրսանոցը.—մի թելի վրայ անց է կացրած 16—20 հատ արծաթեայ սնամէջ և զարգարուած գնդակիկներ, որոնց միջի երկու գնդակիկների մօտ ամրացրուած են արծաթեայ քօղով եռանկիւնածև ճարմանդներ՝ պտիկ շանդեալ՝ և մի մի արծաթեայ քօրոց՝ սանճաղ պաշի. արծաթեայ շղթայով թելի վերի մասումն էլ մի պղնձեայ ճարմանդ կայ. հըրսանոցը անց են կացնում գըլխին այնպէս, որ գնդակիկները կանգնում են քունքերի մօտի

մագերի վերայ, վերի ճարմանդն ամրացնում են գազաթին, իսկ ներքևի, մի գնդակիկից վերև եղող ճարմանդներից խրաքոնչիւրը բարձրացնում են և խրում ճակատի վրայի գամպի վրայ: Ապա մի ուրիշ 36 սանտիմետրաչափ քառակուսի կտոր՝ նախ եռանկիւնաձև և ապա 9 ս. լայնութեան ծալած կապում են բլի տակով մանրիլի վրայից և ամրացնում վզի վրայ: Յետոյ 72 սանտիմետրաչափ կարմիր մետաքսեայ մի կտոր, որ «ղըլմըզ» է կոչւում, նախ եռանկիւնաձև և ապա 9—14 սանտիմետր շայնութեան ծալելով կապում են կզակի վրայ, այնպէս որ միայն սպիտակ բըշմաղից 2 սանտիմետրաչափ երևում է, իսկ միւս չընքրկապները ծածկւում են: Սրա վրայից նոյն կերպ կապում են կանանչ ղըրմըզ և ապա Հալապի կոչուած նոյն մեծութեան և նոյն կերպ ծալուած, առաջինը կանանչ, երկրորդը դեղին ու կարմիր մետաքսեայ կտորները, մինը միւսից փոքր ինչ ցած, այնպէս որ գնչի վրայ երևում են սպիտակ, կարմիր, կանանչ, դեղին և կարմիր գոյնի կտորները: Ապա ծածկում են ճըկըտանոցը, որ այսպէս են պատրաստում. 54 ս. երկարութեան շաքարի թղթի վրայ շրէշ կամ խմոր են քսում, և 12 ս. լայնութեամբ 3 կամ 4 անգամ ծալում. ապա սրա վրայ շոր են կարում, յետոյ երեսին քաշում են արծաթի թելով սաղնըդործած մի կտոր: Սովորաբար սաղնապործում են վարդ, թռչուն, խաչ, աստղեր և այլն: Սրա վարի կըրից ամրացնում են արծաթեայ մի շղթայ՝ շամփայ, որից արծաթեայ կարճ շղթայով կախուած են «ճիթ»-եր, որ բաղկացած են արծաթեայ երկու կամ երեք կտոր սափակ, մնամէջ, նշխուած 2½ սանտիմետր երկարութեան և մօտ 1½ ս. լայնութեան «թապաղայ»-ներից, որոնց միջինի վերայ ամրացրուած են կարմիր և կանանչ հասարակ ակներ: Թապաղաների ծայրին ամրացած է 3 հատ արծաթեայ փոքրիկ գընդակիկ—պիւժիւժ կամ ճիթըպըտոկ, ճըկըտանոցի շորս ծայրերին էլ ամրացրուած են ժապաւէններ: Ծըկըտանոցը գնում են գլխին այնպէս, որ ճիթերն իջնում են մինչև ունքերը, յետոյ յետևի մասում ժապաւէնները հանգուստում են միմեանց հետ: Ծըկըտանոցի վրայից ձգում են՝ երիտասարդ կանայք կարմիր՝ իսկ պառուսերն՝ սպիտակ՝ կընջիկ: Սգուորները սզի ընթացքում, և այրիները մինչև կրկին ամուսնութիւնը կընջիկ չեն ձգում:

Կընջիկը չիքիւայ է, եռանկիւնի ծալուած, որի եռանկիւնի ծայրը ձգում են գազաթին, իսկ ուղիղ մասը ծոփերով քաշ տալիս ճըկըտանոցի երեսին՝ այնպէս որ աչքերն էլ ծածկւում են: Կընջիկի վրայից ձգում են միժ յիլախ, որ սովորաբար լինում է գունաւոր շալ կամ մետաքսեայ կտոր՝ հալաթի, 6—7 բ. արժո-

գութեան, քառակուսի, մօտ մէկ ու կէս մետր մեծութեան, որի մի ծայրին կայ արծաթեայ ճարմանդ-չանգեալ: Եռանկիւնաձև ծալում են, ճարմանդաւոր մասը ձգում գլխին, ապա նոյն ծայրն անցկացնում բլի տակով և միւս կողմից նոյն շալի մէջ ճարմանդում: Յետոյ շալի միւս ծայրը վերցնում են, իրար վերայ երկու անգամ եռանկիւնաձև ծալում և վերի ծայրերը ձգում ուսերի վերայ, ապա հըրսանոցի շանգալը, որ գամպի վրայ էր իրած, հանում են և ամրացնում այս շալի վրայ, ինչպէս և սանճաղ պաշիները: Շալն այնպէս են ձգում, որ պառուսերինը ամրողջ ճըկըտանոցը ծածկւում է, իսկ երիտասարդներինը՝ մնում է միայն գազաթի վրայ և կընջիկը ամրողջովին երևում է: Շալի վրայից վզի վերայով ձգում են շանգալը: Սա արծաթեայ երեք լուրի է, իւրաքանչիւրը 2—4 ս. մեծութեան, որոնք միացած են միմեանց հետ 4—5 արծաթեայ շղթաներով, որոնցից վերջինի, ինչպէս և այս խփերի վրայ, քաշ են գալիս 2 սանտ. շղթաներով փոքրիկ արծաթեայ, մնամէջ գնտակիկներ՝ պիւժիւժ: Միջին խուփի վերի մասից մի երկտակ արծաթեայ շղթայ է ձգւում, մօտ 11 ս. երկարութեան, որի ծայրին եռանկիւնաձև մի ճարմանդ՝ գլխի շանգեալ է ամրացրած: Միւս երկու խուփերից մինի վերայ ևս մի ուրիշ, եռանկիւնաձև արծաթեայ ճարմանդ՝ շանգեալ է անմիջապէս միացած, իսկ երրորդի վրայ՝ երկու արծաթեայ կարթեր են ամրացրուած: Կարթերը ձգում են ըրեսանոցի ներքին գնդակիկի վրայից, այնպէս որ գնդակիկը մնում է կարթերի բացուածքի մէջ, միւս ճարմանդը վզի վերայով անցկացնելով միւս քունքերի մօտ ճարմանդում են, իսկ գլխի շանգալը ամրացնում գանդի վրայ: Չանգալն այսպիսի երկու հատ է լինում, որ ամրացնում են գլխի աջ և ձախ կողմերում:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՍՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՄԱՆՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հասակ.—Գողթան գաւառն այն սակաւաթիւ գաւառներից է եղել, ուր փոքրահասակները ամուսնութիւնը շատ հազիւ է տեղի ունեցել¹⁾: Երիտասարդը 20 տարեկանից,

¹⁾ Հին հարսանիքի վերաբերութեամբ ևս նիւթեր եմ հաւաքել Յզնայում առաւելապէս պ. Գասպար Գարրիէլեանից, և Ազուլի-

աղջիկը՝ 15-ից յետոյ միայն ենթարկուել են ամուսնական լծին, իսկ այժմ աւելի ուշ:

Ամուսնացողների հասակի համեմատութիւնը. — Ամուսնացող զոյգի հասակի տարբերութիւնը շատ մեծ չէր լինում. 5—10, շատ հազիւ 15 տարի: Քսան տարեկանից բարձր աղջիկը, որ պառաւած էր համարուում՝ միայն այբրիացած մարդու հետ կարող էր ամուսնանալ: Համարեա բոլորովին չէր պատահում, որ կինը ամուսնուց տարիքով աւելի լինէր: Այժմ համեմատաբար շատ աւելի բարձր հասակում են ամուսնանում:

Ամուսնացողներն ըստ ազգութեան. — Հնումը հազիւ էր պատահում, որ զոկը ուրիշ գաւառացի հայի և մանաւանդ օտարազգի հետ ամուսնանար: Ահագին հեռաւորութիւնից վերադառնում էր իւր հայրենի գիւղը յատկապէս պսակուելու նպատակով, միքանի ամսից յետոյ թողնում էր կնոջը և նորից պանդխտում 1—3—5—7 տարի մնալով օտար երկրներում: Շատ շատերի համար ծննդավայրի հետ կապող կապը միայն կինն ու երեխաներն էին լինում: Բայց այժմ շատ յաճախ պատահում է, որ զոկը ոչ միայն ուրիշ գաւառացի հայի, այլև օտարազգու հետ ամուսնանում է, շատ անգամ ընդ միշտ կտրուելով իւր ծննդավայրից: Եւ այս երեսիթն առաւելապէս նկատուում է ուսում, մանաւանդ բարձրագոյն ուսում, առած մարդկանց մէջ: Իգական սեռից թէպէտ և շատերը հաճութեամբ հարս են գնում Մեղրի, Օրգուբաղ, Նախիջևան և այլ տեղերի հայերի տները, բայց դեռ չէ պատահած մինը՝ որ ամուսնացած լինէր մի օտարազգու հետ:

Ամուսնացողների համաձայնութիւնը. — Հնումը զոկերը ևս ամուսնական խնդրում առանձին նշանակութիւն չէին տալիս փեսացուի և մանաւանդ հարսնացուի կամքին ու համաձայնութեան: Շատ անգամ օտարութեան մէջ եղող

սում՝ պ. Գրիգոր Արեւանից: Բացի սրանից ի նկատի եմ ունեցել Տէր Յակոբ հօր տետրը՝ Ներքին Ազգութիւնի և պ. Հախնազարեանինը՝ Վերին Ազգութիւնի վերաբերութեամբ:

որդին նամակ էր ստանում ծնողներից, որ իրեն նշանել են և պատուիրում են, որ մի քանի ամսից վերադառնայ պսակուելու: Աղջկայ համար չափազանց մեծ ամօթ էր համարուում, որ հետաքրքրուէր ամուսնու ընտրութեամբ. այդ մասին խօսք լինելիս՝ նա անշուշտ պիտի հեռանար և լռէր: Այժմ այդ «նամուսի» ժամանակներն անցել են, և ոչ միայն տղան այլ և աղջիկը իրենց ձայնը լսելի են դարձնում:

Փառակայում աւանդաբար պատմում են, թէ հին ժամանակներում իրենք աղջիկներն էին ընտրութիւն անում և ոչ թէ տղաները: Եւ ում հետ որ կամենում էին ամուսնանալ, գնում էին նրա տան հերթիկից միւսում: Ուշագրաւ է նաև այն, որ Աղէքսանդրապօլում երբ մի աղջկայ համար կամենում են ասել թէ ցանկանում է ամուսնանալ՝ հեղնում են, թէ մըռնիաու է կանչում:

Օրօրոցսախազի սովորութիւնն այս գաւառում ևս տեղի է ունեցել: Ծնողները միմեանց հետ բարեկամանալու և մանաւանդ վրէժխնդրութիւնը կամ տոհմային թշնամութիւնը վերացնելու նպատակով խոստանում էին իրենց երեխաներին միմեանց հետ ամուսնացնել, երբ 10—11 տարեկան դառնան: Նոյնն անում էին նաև այն ծնողները, որոնց որդիները չէին ապրում. յուսալով, որ նշանածի արևը կարող էր պահպանել այսպիսի որդուն, նրան շուտով նշանում էին: Այժմ այս սովորութիւնը բոլորովին վերացել է:

Աղջիկ փակցնելու սովորութիւնը շատ հազադէպ է եղել, իսկ այժմ բոլորովին վերացել է:

Լեվիրատ. — Իբր այս վաղեմի սովորութեան մնացորդ նկատելի է այն՝ որ վախճանուած փեսացուի փոխարէն՝ նրա եղբայրն է ամուսնանում սրա նշանածի հետ, ինչպէս այդ պատահել է Փառակայում, և կամ վախճանուած հարսնացուի փոխարէն՝ նրա քոյրն է հարսնանում սրա նշանածին, ինչպէս եղել է Յիմայում:

Աղջիկ ուզել. — Հարսնացուի ընտրութեան միջոցին

մեծ ուշադրութիւն դարձնում են նրա մօր բնաւորութեան վրայ, առաջնորդութեամբ այն սկզբունքով, թէ «եթէ մայրը ծառը բարձրանայ՝ աղջիկը ճիւղերի վրայ ման կը գայ»: Ընտանիքի յետոյ երիտասարդի մօրեղբայրը կամ քեռայրը իբր «խնամախօս» գնում է աղջկայ ծնողների մօտ և սասում. «Աստուծոյ հրամանաւը նո՞զրմ՝ ըք ձիւր ախշիկը միւր աղին հետի, եթէ ցղնեցի է, կամ՝ նիզա՞մ ըք ձիւր ախշիկը միւր աղան հա՞տի, եթէ ագուլեցի է:

Եթէ կամենում են մերժել՝ սասում են. Ակնխա վա՞րա՞ն ըս ախալ, աղադ ալ ա օքուտ, ածնդ ալ ա օքուտ, սամս միդ ախշիկ չօննք ձիւր աղան տալու»:

Իսկ եթէ մտադիր են տալու, մի երկու օր ձգձգում են, իբր թէ խորհրդակցելու են և ապա խօսք տալիս: Իսկոյն օրի են մատուցանում, որ հետեւեալ կերպով բարեմախտելով խմում են. Աստուած շնորհաւոր արի, Աստուած պարի վայելում տօ:

Բալզամ. — Աղջկայ ծնողներից համաձայնութեան խօսքն առնելուց յետոյ եթէ փեսացուն բացակայ է լինում գիւղից, նրա ծնողները կամ խրնրմախօսները խնձորի մէջ խրած մի մատանի տանում են աղջկայ տունը, հիւքաօրուում և մատանին հրապարակաւ գնում աղջկայ մատը: Եթէ երիտասարդը ներկայ է լինում՝ բարգահ տեղի չի ունենում, այլ ուղակի՝ նշանադրութիւն:

Նըշնըրիք. — Միքանի օրից յետոյ մի երեկոյ փեսացուի մայրը մրգեր է ածում մի խոնչի մէջ, նշանի մատանին մի մետաքսեայ թաշկինակի ծայրին կապած գնում վերան և փեսացուի ու մօտիկ բարեկամ աղամարդկանց ու կանանց հետ դափ ածելով ու երգելով գնում հարսնացուի տունը: Ներս մանելով «բարխոյս» էին սասում, չնայելով որ երեկոյ էր, որպէսզի չարը խափուի թէ լոյս է և չմերձենայ իրենց: Փեսացուն քաւորի հետ միասին կանգնում էր դրսի դռան առաջ, մինչև որ զոքանչը, քենին և այլ խնամիներ չէին գալիս բարեւում նրան ու ներս հրաւիրում, տալով նրան զանազան քաղցրեղէններ, ոմանք

նոյնիսկ մի կտոր շաքար գնում էին նրա բերանը, իսկ նա հանում էր և տալիս խաչեղբօրը՝ որ պահի: Երբ մօտենում էր դահլիճի դռանը՝ ներսից նրա բարեկամները ծիծաղելով հարցնում էին հարսնացուի հօրը, թէ՞ ի՞նչ է ընծայելու փեսացուին, որ ներս մանի: Նա էլ կատակով խոստանում էր մի այգի, մի պարտէզ ընծայել: Փեսացուն մտնում էր ներս, համբուրում աներոջ ձեռքը, սա էլ նրա ճակատը և ապա խելօք կանգնում քաւորի մօտ: Ամօթ էր համարում նստել, խօսել և կամ՝ ընթրիքի ժամանակ հաց ուտել: Մի քիչ յետոյ հարսնացուն մի կնոջ առաջնորդութեամբ գալիս էր և կանգնում փեսացուի դէմը. քանանան, որ նոյնպէս հրաւիրուած էր լինում, օրհնում էր մատանին և տալիս փեսացուին, որ անց էր կացնում հարսնացուի աջ ձեռի միջամատը: Ապա հարսնացուն հեռանում էր, իսկ միւսները նստում էին ընթրելու: Հիւրերը ցրուելիս փեսացուին թոյլ չէին տալիս գնալու, նորից սփռոց էին ձգում և զլխաւորապէս կանայք սկսում էին հիւրասիրել նրան: Զոքանչը և սրա հետեւողութեամբ միւս կանայք մի-մի բաժակ գինի էին մատուցանում փեսացուին, որ խմելուց յետոյ մի դռան (30 կ.) կամ մի փանաբանդ (15 կ.) էր ձգում բաժակի մէջ և յետ տալիս: Այս բաժակը կոչում էր՝ փսաթոս — փեսայի թաս:

Այսպէս կատարւում էր Ներքին Ագուլիսում և Յդնայում, մինչդեռ Վերին Ագուլիսում նշանադրութիւնը երկու հանդիսով էր կատարւում. «Նշան կապել» և փսալանը: «Նշանը» տարւում էր փեսացուի տանից առաջ փեսայի կամ մի ուրիշ մօտիկ բարեկամի առաջնորդութեամբ, միքանի ազգականների հետ: «Նշանը» մի մեծ մատուցարանի մէջ ածած չոր և թաց մրգեր էր, մէջտեղ մի փոքրիկ զրուխ շաքար դրած, կողքին մի գեղեցիկ, փոքրիկ, յաճախ արծաթեայ, տուփի մէջ 10—20 ոսկիներ և մի մատանի դրած, վերան էլ մի մետաքսէ թաշկինակ ձգած, ու ամբողջը ծաղկի փնջերով զարդարուած: Շատ անգամ չորացած մեխակներ ցցելով մի մեծ խնձորի մէջ գրում էին

հարմարացուի անունը: Շաքարի գլուխը և մրգերից շատերը լավ վարդած էին լինում— ոսկեփոշով ոսկեգօծած: Հարմարացուի տանն էլ հրաւիրւում էին նրա բարեկամ սղամարդիկ և կանայք «նշանը բաց անելու», մէկ մէկ վերցնում էին ուղարկուած իրերը, նայում և շնորհաւորում: Ապա՞ ընթրում էին և ցրւում: Հետեւալ օրը նոյն մատուցարանի մէջ լցնում էին նոյնպիսի չոր և թաց մրգեր, զարդարում ծաղիկի փնջերով, մի խնձորի վրայ մեխակով գրում փեսացուի անունը և ուղարկում փեսացուին: Այս գարձի նուէրի մէջ գրուած էր լինում նաև մի մետաքսէ թաշկի-նակ, իբր «խալաթ» «նշան բերող» փեսային:

Միքանի օրից յետոյ հարմարացուի ծնողները հրաւիրում էին փեսային նրա ծնողների և բարեկամների հետ իրենց մօտ, ուր ժողովւում էին նաև իրենց բարեկամները: Այս հրաւէրը կոչւում էր փսականչ.— Փեսացուն մի ոսկի մատանի, իսկ իւր բարեկամները մի մի զարդ էին տանում հարմարացուի համար: Երեկոյեան փեսացուն տեսնւում էր հարմարացուի հետ և ամենից ուշ վերադառնում տուն:

Այժմ «նշան տանելը» վերացած է, կատարում են միայն «փեսականչը», երբ քահանան օրհնում է փեսացուի բերած մատանին և գնում մատանեմատը: Փեսացուի ծնողները այս հանդիսին— փսականչին— չեն մասնակցում:

Շալակ.— Նշանագրութիւնից յետոյ փեսացուն շատ հազիւ էր այցելում աներանց տուն, ամաչում էր նոյն իսկ աներոջ հետ խօսել: Նրա նշանածն էլ նրանից էր փախչում, թաք կենում, ինչպէս Ա. Կ. որ փախել մտել էր թորոնք և խուփը վրայից ծածկել: Մինչդեռ նշանուածները այսպէս հեռու էին մնում միմեանցից, ծնողները միմեանց հետ շարունակ տեսնւում էին, ամէն նշանաւոր տօն օր միմեանց նուէրներ ուղարկում: Այս նուէրները շալակ էին կոչւում և բաղկանում էին թաց ու չոր մրգերից ու մի որևէ զարդից կամ հագուստից: Շալակը մեծ մասամբ ուղարկւում էր փեսացուի տանից: Փեսացուի քոյրն անշուշտ գնում էր շալակ տանողի հետ և հիւրասիրւում: Ծննդեան

և դատիկ երեկոնները փեսացուի քոյրը կամ եղբօր կինը և կամ մի այլ մօտիկ ազգականուէի շալակ տանելով հարմարացուին՝ իւր հետ բերում էր եկեղեցի, ուր փեսացուի ազգականները համբուրում էին նրան և քաղցրեղէն ու մի մի մատանի, զարդ, ոսկի կամ արծաթ գրամ նուիրում նրան: Այս նուէրները կոչւում էին իրիստեսուկ: Այս սովորութիւնը ևս այժմ վերացել է:

Հարմարախարջ.— Հարսանիքից մի քանի շաբաթ առաջ փեսացուի մօրեղբայրը կամ քեռայրը և կամ հօրեղբայրը գնում էր իննամոնց տուն, ուր ճաշով հիւրասիրուելուց յետ սակարկութեան էր մտնում հարմարացուի հօր հետ և վերջի վերջոյ սրոշում, որ փեսացուի հայրը տայ նրան իբր հարմարախարջ 2 փութ միս կամ մի ոչխար, մի փութ բրինձ, 10 ֆունտ իւղ, 5 փութ հաց, 1—2 գլուխ շաքար և 4—5 բուրլիանոց մետաքսէ թափտա (արխալուղի կամ շապկի կտոր) հարմարացուի մօրը՝ իբր ծծաղին և մի չուխայ՝ հօրը:

Երբեմն այս բոլորը գնահատում էին և գրամով վաճարում:

Այժմ այս սովորութիւնը վերանալով ոչ թէ փեսացուի հայրն է վաճարում, այլ հարմարացուի հայրը՝ հարիւրից մինչև միքանի հազար բուրլի և կամ մի որևէ կալուածք, իբր օժիտ:

Շորածեւանք.— Հարսանիքից մի շաբաթ առաջ մօտիկ ազգականուէիները հրաւիրւում են փեսացուի տունը և մինչդեռ սրանք այստեղ հիւրասիրւում են, երկու կին մի կտոր շաքարի վրայ կանաչ կարմիր թել են փաթաթում և մի իրիստեսուկ (մի զարդ կամ գրամ) առած գնում իննամոնց տունը, իրիստեսուկը և շաքարը տալիս հարմարացուին և կանաչ կարմիր թելով չափն առնում, որ շապիկ կարեն: Ապա վերադառնում են փեսացուի տունը և սկսում են ձևել: Սակայն նախ նուէր են պահանջում, պատճառաբանելով թէ մկրտար չի կտրում: Նոյն օրը փեսացուի համար ևս շորեր են կարում:

Տօշտօղընք.— Հնումը հարսանիքները մեծ մասամբ ձրմեռն էր լինում, երբ մարդիկ համեմատաբար ազատ էին, իսկ այժմ՝ ամառը, որովհետև ձմեռը պանդխտում են ուրիշ քաղաքներ աշխատելու և այս ժամանակ վերադառնում են հայրենի գիւղը իբր ամառանոց:

Հարսանիքի պատրաստութիւնը միշտ սկսւում է չորեքշաբթի օրը: Թէ ազայի և թէ աղջկայ տանը հաւաքւում են մօտիկ ազգականուհիները հարսանեկան հացի ալիւրը մաղելու: Երեկոյեան դէմ հացթուխը վերցնում է շամփուրն ու հացառը, ալիւր մաղողը՝ մաղը, խոհարարունին՝ շերեփը, և երաժշտութեան ներդաշնակութեամբ պարում, իւրաքանչիւրը ձևացնելով իւր անելիքը, — ալիւր մաղել, հաց թխել, կերակուր եփել և այլն: Տանտիկինը և ազգականուհիները սրանց նուէրներ էին տալիս: Բաւական երկար պարելուց յետոյ ազգականուհիները ընթրում էին և ցրւում, իսկ բան անող կանայք ալիւրը մաղում պատրաստում: Հինգշաբթի առաւօտեան շատ վաղ սկսում էին թխել ոչ միայն հաց, այլ և գաթայ (եղանաց): Ապա փեսացուի տանից մի սկուտեղի վրայ կենա թուով հաց, գաթայ, կոտապ¹⁾, մի կուժ գինի դրած՝ նաղարա-գուռնի առաջնորդութեամբ տանում էին հարսնացուի տունը, որտեղից նոյնպէս միեռոյն բաներից, միայն զոյգ թուով, բերում էին փեսացուի տունը:

Նզնը մնրթնը.— Ուրբաթ առաւօտեան նաղարա-գուռնան ածում էր թագաւորի տան առաջը: Միքանի երիտասարդներ մի եզր բռնած կանգնում էին թագաւորի հանդէպ, իսկ աղջիկներ ու նորահարսներ եռանդով պարում էին: Ի վերջոյ երիտասարդները վայր էին գլորում եզանը և մի նուէր առնելով թագաւորից՝ մորթում: Վերջինս իւր զրշահատը խաշած քսում էր արեան մէջ, փակում և գրբպանը դնում, զգուշանալով, որ առագաստի զիշերից վաղ բաց չանի, որպէս զի «կապ չընկնի» — առնականութիւնը կորցնի:

¹⁾ Աղինճ, (кропива), սոխ, սամիթ և այլ կանաչեղէն դնելով խմորի մէջ, բարակ և երկար ձև են տալիս և եփում:

Սրանից յետոյ թագաւորի տնեցիներից միքանիսը նաղարա-գուռնի առաջնորդութեամբ գնում են մի մօտիկ ազգականի հրաւիրում «մակար-բաշի» լինելու, ու մի գաւազանի ծայրին մի թաշկինակ կապում տալիս ձեռք: Սա էլ նոյն նաղարա-գուռնայով շրջում է և հրաւիրում երիտասարդներին՝ իբր մակարներ — թագաւորի թիկնապահներ: Միեռոյն միջոցին ստատէրը մի թաշկինակի մէջ (ձմեռը՝ չորացած, ամառը՝ թարմ) ծաղիկներ ածած շրջում է տնից տուն և մի մի փնջիկ տալով՝ հրաւիրում էր հարսանիքի, իւր այդ ծառայութեան համար մի մի հաց նուէր ստանալով: Այժմ հրաւիրողներ են ուղարկում:

Երբ մակար-բաշին կազմակերպում է մակարների խումբը, նաղարա-գուռնի առաջնորդութեամբ գնում է քաւորի տունը՝ նրան հրաւիրելու:

Քաւորը զոկերի մէջ ևս տոհմական է լինում և շատ հազիւ գէպքերում փոխւում է: Սանամայրը նրանից սաստիկ պատկառում է, անխօս էր մնում:

Քաւորենց տանը մի մեծ խոնչա են պատրաստած լինում. — մի մեծ սկուտեղի վրայ ածած են լինում մրգեր, վերան գաթաներ, մի եփած հաւ, մի գազ կարմիր գանաւուզ, և մի կարմիր աղուխ կամ մի արխալուզացու դրած: Կարմիր գանաւուզը նրա համար էր լինում, որ թագաւորը պտակ գնալիս՝ իրենց տնից վերցրած կանանչ կտորի հետ խաշած և կապէ իւր կրծքին:

Բացի այս խոնչից, պատրաստած են լինում նաև մի «ուռի ճիւղնը». — Մի ուռի ճիւղի վրայ շարում են չամիչ, արմաւ, բակլի, սիսեռի, ընկոյզի, զանազան կորիզների շարաններ (մազաշար):

Քաւորի տանը փոքր ինչ ուրախութիւն անելուց յետոյ մակարները՝ խոնչան և ուռի ճիւղը երկու մարդու ձեռք տուած՝ նաղարա-գուռնի առաջնորդութեամբ գալիս են թագաւորի տունը, որտեղից սանամայրը թագաւորաբուրերի և միքանի տնեցիների հետ հարսնացուին հինա է տանում:

Խընըտըրը.— Մի մեծ սկուտեղի՝ խոնչի՝ մէջ ածում էին մրգեր, վերան դնում հարսնացուի մօր՝ ծծաղինը— արխալուղի կամ շապկի կտոր— հօր չուխէն, մի գլուխ շաքար՝ սսկեղօծած և դադաթին մի մետաքսէ թաշկինակ կապած, մի փսէով հինա՝ մէջտեղը մի նուռ՝ վերան մի վառած մոմ, մի կուժ գինի, օղի, ներկած ձուեր, դաթաներ և այլն: Չորս մեղրամոմ էլ վառում էին խոնչի շուրջը:

Մի խոյի մէջքին էլ հինայով խաչաձև նշխեր էին ա- նում, եղջիւրներին երկու մոմ վառում: Ապա սանամայրը միքանի մարդկանց հետ այս խոնչան և խոյը առած թոյ- պաշու առաջնորդութեամբ գնում էր հարսնացուի տունը: Այստեղ, ընթրիքից յետոյ սանամայրը հինայի փսէն ձեռն առած, կամ գլխին դրած, պարում էր, հրաւիրեալները դրամներ էին ձգում հինի վրայ. նրան հետևում էին մի- քանի աղջիկներ ու հարսեր: Հինան այսպէս պար ածելուց յետոյ սանամայրը վերցնում էր իրեն նուիրած դրամները և հինան շաղախում, գնում նախ հարսնացուի ձեռներին ու սոններին և ապա ներկայ եղող բոլոր աղջիկների ու հարսների ձեռներին:

Նոյն գիշերը թագուորը և սրա մօտ եղած աղջիկներն ու հարսներն էլ հինա էին գնում իրենց ձեռներին: Այս սովորութիւնը այժմ բոլորովին վերացել է:

Սաւիընը ծէսը. Հետևեալ օրը, շաբաթ, առաւօտեան, մակարները հաւաքում էին թագուորի տանը, որոնց հրա- լիրելու համար գնում էր թոյսլաշին նաղարա-գունի ա- ռաջնորդութեամբ: Ամէն մի հրաւիրեալ մի թաշկինակ էր կապում նաղարի վերայից՝ իբր նուէր: Հրաւիրում էր սափ- րիչը և նախ մակարներին, ապա քաւորի միրուքն ու գը- լուխը սափրում: Բոլորից յետոյ սափրում էր թագուորի միրուքը, և գազաթին խաչաձև մի բացուածք անում. յե- տոյ հրաւիրում ներկայ եղողներին, որ համբուրեն թա- գուորի գազաթի այդ մասը: Նախ քաւորը և ապա մա- կարները համբուրում էին և դրամ ձգում թագուորի մօտ դրած փսէի մէջ: Ի վերջոյ սափրիչը վերցնում էր այդ

դրամները և յետոյ սափրում թագուորի գլուխը՝ ու կա- տարին մի փնչիկ թողնում, որ «քանքիւլ» էր կոչւում: Այս սովորութիւնը ևս այժմ վերացած է: Սափրուելուց յետոյ գնում էին քաղցրի խոնչա—մատուցանում էին մեղր, կարագ, հրեշակ, դաթայ և օղի: Ներկայ եղողները մի մի բաժակ օղի էին խմում, մի քիչ քան ուտում: Ապա մի խոնչի մէջ դրած բերում էին թագուորի և հարսի շորերը. քանանան օրհնում էր, քաւորը խաչակնքում և վերցնում էր թագուորի գտակը՝ գնում նրա գլխին, յետոյ գօտին կապում և չուխան հագցնում. ապա իրենց սնից բերած կարմիր և սրանց տանից վերցրած կանանչ կտորները խա- չաձև կապում էր կրծքին՝ Աստուած շնորհաւոր անի, բարի վայելում ասելով: Այս կանանչ-կարմիր կտորը կոչւում էր օրսակ և նշան էր թագուորութեան ¹⁾:

Այս միջոցին մակարբաշին վերցնում էր շորերի խոն- չան, ուր մնացել էր միայն հարսնացուի շորերը՝ շապիկ, քող, գլխի շորեր և այլն, մրգերի և ծաղիկների մէջ դրած ու մի մեծ, մետաքսէ թաշկինակով փաթաթած: Ապա «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով գնում մի երիտասար- դի գլխի, մոմեր էր բաժանում բոլոր ներկայ եղողներին, մի մի հասա մոմ էլ տալիս թագուորին ու քաւորին, յետոյ հարսնաքատիրոջից թաշկինակներ անում ու քաշ անում մակարների գօտիներից, որպէս նշան նրանց թիկնապա- հուժեան: Յետոյ պարզելով գաւազանի ծայրին կապած իւր թաշկինակ-գրօշակը, ուռած էր կանչում և ուղևորում գէպի հարսընքատունը: Նրան հետևում էին թագուորն ու քաւորը մակարներով և թագուորաքոյրերով շրջապատուած: Թագուորի ծնողները չէին գնում, այլ սպասում էին, որ հարսը գայ իրենց տը:

Թէպէտ և լոյս է լինում, բայց և այնպէս՝ բոլորն էլ մոմերը վառած են գնում:

Երբ հասնում են հարսնատուն, դռան առաջ կանգ են

¹⁾ Ներքին-Ազուլիսում օսկապը քանանան էր կապում եկե- ղեցում պսակի խորհուրդը կատարելուց յետոյ:

առնում, և հարսի շորերը կրող կինը պար է գալիս: Հարսնացուի մայրը և մօտիկ ազգականուհիները դուրս են գալիս, համբուրում թագուորին և մի կտոր շաքար, կամ մի խնձոր կամ մի նուռն նուիրում էր նրան, որ վերցնում էր և դնում կողքին բռնած խոնչայի մէջ: Մի նուէր— մի թաշկինակ— ևս ապլիս են շորերը պար անող կնոջը և բոլորին ներս հրաւիրում: Միքիչ յետոյ գալիս է հարսնացուի քահանան և նշանը օրհնում: Սանամայրը վերցնում է հարսնացուի համար բերուած շորերն և ասնում նրան հազցնում: Յետոյ սկսելով գլուխը յարգարել, սանամայրը մկրաար դնում է քունքի մօտի ծամի վերայ և կամենում է կտրել ասելով. «տաշի քցի պրայիք»: Թագուորը և սրա հետ եկողները միքանի փանաբաթ էին նուիրում: Սանամայրը միքիչ կտրում էր ծամի ծայրից և սկսում գլուխը կապել: Գլխի «գողման» կապելիս կրկին փող էր ուզում — գլխի կապի պրայիք: Գարձեալ թագուորն ու նրա բարեկամներն էին նուէր տալիս: Ներքին Ազուլիսում հարսնացուի գօտին հարսնեղբայրն էր կապում, մի որևէ ընծայ տալով: Այս միջոցին հարսնացուի ծնոգները մակարների գօտիներից և գուռնի վրայից մի մի թաշկինակ էին կապում: Հարսնացուին հազցնելուց յետոյ սանամայրը առաջ էր բերում և կանգնեցնում թագուորի աջ կողքին, ինքն էլ կանգնում մօտը: Թագուորի ձախ կողմումն էլ քաւորն էր կանգնում, փառած մոմը ձեռին մի թաշկինակի հետ, որի միւս ծայրը թագուորն էր բռնում, դարձեալ մի վառած մոմի հետ: Երբ մակարբաշին ուռայ կանչելով առաջ էր ընկնում, թագուորը բռնում էր հարսի ձեռը և նրան հետևում: Բոլորը վառած մոմերը ձեռներին, նազարագուռնի առաջնորդութեամբ, երգելով, պարելով գնում էին եկեղեցի: Ներքին Ազուլիսում մի «ուռի ճիւղն» էլ էին տանում իրենց հետ եկեղեցի: Այս ուռի ճիւղն էլ վերև յիշուածի նման զարգարուած էր լինում վարադած թղթի կտորներով, բակլայի, սիսեռի, չամիչի, չոր ծաղիկների, ընկոյզի շարաններով: Ծիւղի վերին մասում մի նուռ էր

խիած լինում, խոկ ներքևում, մի լուաշ հաց, մէջը աղ անած և ծալած: Երբ գնացքը հասնում է եկեղեցուն, մօտիկները հսկում են, որ չարամիտ մարդիկ թեղ չդնեն եկեղեցու դռան սեմի վրայ և թագուորի անցնելուց յետոյ հանգոյց ձգեն, որպէսզի թագուորը կապ ընկնի: Միկնայն նպատակով թագուորն էլ մի կողպէք էր կողպում ու պահում զրպանում, արիւնտա դանակի հետ, որ միայն առագաստի երեկոյին պիտի բաց անէր: Քահանան հարս ու թագուորին առանձնապէս խօստովանեցնելուց, և նրանց համաձայնութիւնը միմեանց հետ ամուսնանալու վերաբերութեամբ ստանելուց յետոյ, կատարում էր պատկի խորհուրդը: Երբ ամուսնեքը գլուխ գլխի էին դնում՝ թագուորը մի զարդ (մատանի) կամ զրամ էր տալիս հարսնացուին: Եւ երբ երեսները պիտի դարձնէին դէպի սեղանը, սրանցից իւրաքանչիւրն աշխատում էր առաջինը կոխել միւսի ոտը, որպէսզի ապագայում ինքը զերիշխէ նրա վրայ: Պատկի խորհուրդը կատարելուց յետոյ ծաղիկներով զարգարուած թազը գնում էին թագուորի գլխին և տանում սեղանի մօտ կանգնեցնում. մի թաշկինակ էլ ձգում վզին, ու սրա ծայրերը տարածելով կրճքին՝ Աւետարանը դնում էին վերան, նորահարսի ձեռն էլ Աստուածածնի պատկերն էին տալիս, խոկ քաւորին՝ խաչը: Ապա հրաւիրում էին բոլոր հարսնետրներին, որ համբուրեն Աւետարանը և խաչհամբոյր ձրգեն յօգուտ քահանայի:

Յետոյ արդէն նոյն կարգով, միայն այժմ աւելի մեծ ազմուկով և ուրիշ փոփոցով վերադառնում են հարսի տունը: Ծանապարհին բարեկամների տան մօտից անցնելիս սրանք քաղցր խոնչա էին դուրս բերում— մի խոնչի մէջ գլինի, օղի, հրեշակ, գաթայ, հաց, մեղր, ձուածեղ և այլն: Մակարբաշին այս խոնչից մի բաժակ գլինի վերցնելով մօտեցնում էր թագուորի շրթուքին և բղաւում.

«Ա՛յ թագուորի մակարներ»:

Սրանք միաբերան բղաւում էին.

— Հն բալի. (հրամայիր):

«Թագաւորի խումբ անսւշ, անուշ, անուշ:

— Անսւշ, ձայնակցում էին մակարները:

Թագուորը գինին խմելուց յետոյ մակարբաշին կըրկին ձայն էր տալիս, այս անգամ յիշատակելու խոնչաբերողի անունը:

«Ա. Թագաւորի մակարներ:

— Հն բալի:

«Աստուած շէն պահի այսինչի ասուր — (տունը), փուլը (փոխարէնը) սրա որդոցը ընէ:

— Շէն կենայ, բոլորում էին մակարները:

Երբ հասնում են հարսի տունը՝ հարսը գնում էր ներսի սենեակին, իսկ թագուորը գնում նստում էր յատուկ իրեն համար պատրաստուած թախտի վրայ, միքանի կուպէկ տալով այն երեխային, որ նախապէս գրաւում էր այդ տեղը: Քաւորն էլ բարձրանում նստում էր կողքին: Մի քիչ յետոյ ծառայողներից մինը հացի սփռոցը ձեռին պար էր գալիս և աղա սփռում գետնին: Անմիջապէս ծալապատիկ նստում էին և սկսում էին ճաշել: Սովորաբար մատուցանում էին դնդում-խորոված, բոգբաշ, փլաւ, պէսնճար, խորոված և տոլմա—վեց տեսակ: Ընտրում էին թամաղա—սեղանապետ և նրա առաջարկով խմում էին 1) քահանայի, 2) թագուորի, թագուհու և քաւորի, 3) երկու կողմի խնամոնց, 4) հարսնետոնների մի առ մի կամ միքանիսինը միասին, վերջը՝ թամագու կենացը:

Ճաշից յետոյ բոլորը խմբւում էին բակում, մինը գլխին էր դնում հարսնածօր կողմից թագուորին նուիրելու վերարկուն և պարում, որից յետոյ հագցնում էին թագուորին: Այս ժամանակ սանամայրը առաջ էր բերում հարսին, որի ձեռքը բռնելով հայրը՝ տալիս էր թագուորին՝ ասելով. Բարով վայելես: Հարս ու թագուոր խոնարհում էին և համբուրում նրա ձեռքը: Իսկոյն բոլոր հանգիսականները մոմերը վառում էին և մակարբաշու առաջնորդութեամբ, նաղարա-գուննով ուղեւորւում գէպի թագուորի տունը: Հարսի հետ դնում էր մի կին, որ կոչւում

էր «ենգահ», և հարսի եղբայրը կամ մօտիկ ազգականը, որ կոչւում էր հարսնախալէր: Հարսի ծնողները չէին գրնում, այլ յետևից նայելով մի կաւէ աման էին կտարում, որպէսզի հարսն այլևս յետ չգաւնայ, այսինքն չայրիանայ ու հօրանց տուն վերագաւնայ:

Տան ծառան կանգնում էր և այժմ էլ կանգնում է դռան առաջ և թոյլ չի տալիս հարսին տանելու, մինչև որ քաւորից մի ընծայ չի ստանում:

Հարսնետոնները բարեկամ աներից քաղցր խոնչա ընդունելով գնում էին մինչև թագուորի տան դուռը, ուր կանգ էին առնում: Թագուորի հայրն ու մայրը ընդառաջ էին գալիս, համբուրում նախ թագուորին և ապա հարսին ու քաւորին¹⁾ Յետոյ թագուորի մայրը միքանի լաւաշ հացեր ծալելով դնում է հարսի կոնների տակ, որպէսզի «գովլաթով» ներս մտնի, դռան առաջն էլ մի գորգ էր սփռում, որ նրա վրայով անցնէին: Ապա երբ մտնում էին բակը, թագուորի հայրն ու մայրը սկսում էին միասին պարել: Թագուորի մայրը մի ափսէի մէջ ածած մրգեր՝ ծիրան, փշատ, ընկոյզ, կաղին և այլն, բերում էր և շաղ տալիս հարսի գլխին: Հարսնետոնները և մանաւանդ երեխաները միմեանց հրճելով սկսում էին հաւաքել: Յղնայում այս փոքր ինչ տարբեր կերպով էր կատարւում. այնտեղ թագուորի մայրը՝ ձեռին մրգերով լի խոնչան՝ պար էր գալիս սանամօր հանդէպ, որ նոյնպէս պարում էր ձեռին մի ափսէ բռնած, որի մէջ գրուած էր լինում խաշած հաւի մի բուզ, մի զաթայ, մի աման հրեշակ (հալուայ) և մի սրուակ վարդաշուր: Պարի աւարտին՝ թագուորի մայրը միրգը ածում էր հարսի գլխին, իսկ սանամայրը վարդաշուրը շաղ էր տալիս հասարակութեան վրայ, իսկ հաւի բուզը, զաթան և հալուան տալիս հարսին: Սրանից յետոյ մօտիկ բարեկամները մէկ մէկ, կամ զոյգ զոյգ պարում էին, ձեռքին ունենալով միտրէէ զարդ կամ կտոր, որը և

¹⁾ Թագուորի մայրը քաւորի ձեռն էր համբուրում, որրան էլ փոքրահասակ լինէր սա:

պարից յետոյ ձգում էին հարսի գլխին: Իսկոյն մակարբաշին բարձր ձայնով յայտարարում էր, որ շէն կենայ այս ինչ բարեկամը, այս տեսակ նուէր տուեց հարսին:»

Ի վերջոյ թագուորի հայրը կամ մակարբաշին մի ընծայ՝ շորեղէն կամ դրամ՝ էր տալիս հարսնեղբորը, որ թոյլ տայ հարսին տուն մտնելու: Եւ երբ բոլորը ներս են մտնում, հարսին տանում են կանանց բաժինը և խնդրում նստել թախտի վրայ, սակայն սա չի նստում, մինչև որ սկեսուրից մի որեէ ընծայ չի ստանում: Հոգատար սկեսուրը անմիջապէս մի արու երեխայ է բերում և գնում հարսի գիրկը, որպէսզի սրա առջինեկը արու աղայ լինի: Հարսն էլ իւր հետ բերած մանր քիտաներից մինը տալիս է այս երեխային, իսկ միւսները յանձնում մինին, որ բաժանի տան երեխաներին:

Թագաւորը քաւորի հետ բարձրանում էր իւր համար յատկապէս պատրաստուած թախտի վրայ, այս անգամ էլ մի նուէր տալով այդ տեղը դրաւող երեխային: Այս տեղ թագուորը բարև բռնում (ձեռները կրծքին դնել) կանգընում էր, իրաւունք չունենալով նստել՝ մինչև որ սփռոցը պար կածէին, կը սփռէին, աղամարդիկ կը նստէին ընթրելու և կը մատուցուէր «պանձար» կոչուած կերակուրը: Այս ժամանակ թագուորը նստում էր, ծանր ու մեծ, անխօս: Նրա համար յատուկ բաժին էին բերում նազարով-դունով, բաղկացած ամենալաւ կերակրներից: Մի քիչ յետոյ էլ հարսի հօրանց անից հարսի համար բաժին—կընծրթաման—էին բերում, որը նազարա-դունի առաջնորդութեամբ տանում մատուցանում էին հարսին: Սովորութիւն էր, որ հարսն այդ առաջին օրը ոչ թէ սկեսրանց, այլ իւր հայրական հացով պիտի կերակուրէր:

Ընթրիքից յետոյ հարսնետոններն ցրում էին, հարսը քնում էր ենզահի (նրան ուղեկցող կնոջ) մօտ, իսկ թագաւորն առանձին. քաւորն էլ գնում էր իրենց տուն:

Պէտք է նկատել, որ երբեմն այս ընդհանուր կարգից շեղումներ էին պատահում. այսպէս երբեմն թագուորն

ուղղակի եկեղեցի էր գնում և այնտեղ սպասում, մինչև որ իւր մակարները մի մասը գնում և հարսին բերում էր:

Եթէ հարսնացուի ծնողները չքաւոր էին լինում, սրակից յետոյ հարսնետոնները եկեղեցուց այլևս հարսի տունը չէին գնում, այլ ուղղակի թագուորի տունը: Այս դէպքում հարսի հայրը մակարներին հիւրասիրում էր եկեղեցում քաղցրի խոնջով և մի մի հատ թաշկինակ նուիրում: Խնամականչ.— Հետեւեալ օրը, կիրակի, առաւօտեան թագուորի տան կտրին նազարա-դունան ամում էր սահարի կոչուած եղանակը: Իսկոյն մակարները հաւաքուած էին, սկսում էին պարել, գօտեմարտել, երգել: Ապա մակարբաշու առաջնորդութեամբ, առանց թագաւորի, նազարա-դունի առաջնորդութեամբ գնում են հարսի հօրն ու մօրը հրաւիրում և իրենց հետ բերում թագուորի տունը, ուր նրանց հիւրասիրում էին ճաշով: Այս հրաւերքը կոչուած էր խնամականչ:

Ուրս.— Երեկոյեան մակարները դուրս էին գալիս բակը և այստեղ հերթով վերցնելով մի հաւ և քաւորի գաշոյնը կամ սուրը՝ պար էին գալիս: Երբեմն այդ հաւը հարսի անից էր ուղարկուած լինում մի կուժ գինու հետ: Պարելիս մակարներն առամներով պոկում էին հաւի փետուրներից և դէպի վեր փչում: Ի վերջոյ պարելու հերթը հասնում էր թագուորին. սա էլ թուրը ձախ՝ իսկ հաւը աջ ձեռին բռնած միքիչ պարելուց յետոյ հաւի վիզը խրփում էր սրին և կտրում: Իսկոյն մակարները կեցցէ էին բզաւում և նրան գրկում, վեր բարձրացնում: Իսկ զուռնաչին շտապում էր հաւը վերցնել, որովհետև այդ նրան պիտի պատկանէր:

Սրանից յետոյ գալիս էր քահանան և թագուորի ու հարսի նորօտն արձակում խաչեղբօր ներկայութեամբ, որ այդ ծիսակատարութեան միջոցին մի մերկացրած թուր էր բռնած ունենում ձեռին:

Եթէ սրա հետեւեալ օրը պահք լինէր, այսինքն շորեղ-

շաբթի կամ ուրբաթ, նարօար չէին արձակիլ՝ մեղք համարելով, և յետաձգում էին հետևեալ օրուան:

Գիշերը ենգահը պատրաստում էր առագաստը և հետևեալ առաւօտ սաւանը տանում ցոյց տալիս թագուորի և հարսի մայրերին ու ընծայ ստանում:

Թագուորը սոյն, առագաստի գիշերը մի ընծայ էր տալիս հարսին իբր ընթանալացիք, որ իւր հետ խօսի:

Մակարի խոնչաւ.— Հետևեալ առաւօտ նաղարա-գուռնան նորից հնչեցնում էր սահարի եղանակը թագուորի տան կտուրից: Մակարբաշին և մակարները մի մի «քաղցրրի խոնչաւ» առած գալիս էին թագուորի տուն: Այստեղ հաւաքւում էին նաև բարեկամ կանայք: Երբ բաւական բազմութիւն արդէն հաւաքուած էր լինում, քաղցրի խոնչաները մէկ մէկ ցոյց էին տալիս և յիշատակում թէ ով է բերել: Յետոյ խմում էին այդ բերած օղիից և ուտում քաղցրեղէններից: Կէսօրին ճաշի էին նստում և ուտում «խաշ»:

Կանանց ճաշելուց յետոյ նորահարսը մի կնոջ առաջ նորդութեամբ գալիս էր կանանց մօտ և հերթով համբուրում բոլորի ձեռքերը: Սրանք էլ մի մի ընծայ՝ մատանի, արծաթի դրամ, թելի վրայ շարուած բուստեր և այլն, ընծայ էին տալիս նրան: Այս ընծաները ևս կոչւում էին իրիստեսուկ: Այնուհետև շարունակում էին պարել, երգել, կատակներ անել: Շատ անգամ մակարները միմեանցից զանգատում էին թագաւորին՝ կատակով մեղադրելով մի-որեւէ յանցանքի մէջ: Թագաւորն էլ կարգադրում էր իբր առգանք մի հաւ, մի կուժ գինի, կամ մի ուրիշ ուտելիք կամ խմելիք պահանջել մեղադրուածից: Իսկոյն միւս մակարները բռնում էին մեղադրուածին, սեանից կապում, սաները շղթայում, մինչև որ զոքանչը նշանակուած տուգանքը կրբերէր:

Այսպիսով վերջանում էր պատկազրութեան հանգէսը: Երեք-չորս օրից յետոյ նորահարսը ջուր էր տաքացնում և լուանում սկեսրարի, սկեսրոջ, և տէգրների սաները, սկսե-

լով միշտ աջ ոտից: Իւրաքանչիւրի սար լուանալուց յետոյ խոնարհւում էր և համբուրում, կամ ձևացնում թէ համբուրում է: Մի քանի փանաբանոց ձգում էին տաշտի մէջ՝ իբր վարձատրութիւն:

Գըլխըլուայ.— Պսակից մի շաբաթ յետոյ հարսի տանից մի կին վերցնելով մի որևէ զարդ և սապոն, սանը ու սրբիչ, գալիս էր հարսի մօտ, զարգը նուիրում նրան, և գլուխը լուանում, սանրում: Հարսի սկեսուրն էլ իւր կողմից մի ընծայ էր տալիս այս կնոջը: Այս սովորութիւնն էլ այժմ վերացել է:

Մի քանի շաբաթից, երբեմն նաև ամիսներից յետոյ մի կնոջ առաջնորդութեամբ բերւում էր հարսի օժիտը: Նոյն օրը հրաւիրւում էին մօտիկ ազգականներ, որոնց մի առ մի ցոյց էր արւում այդ օժիտը:

ՏՂԱԲԵՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Ամլութիւն.— Գողթնում ևս ամլութիւնը մեծ վիշտ է պատճառում և սաստուածային պատիժ է համարւում, ուստի և՛ ոչ միայն բժիշկների, այլ և սրբերի օգնութեան են դիմում երեխայ ունենալու համար: Շատերը ուխտ են գնում Դաստա, այժմ թրքաբնակ, գիւղի Քեշիշի (քահանայի) գերեզմանին, նրա հողից ածում իրենց վրայ, ուրիշներ նոյն խակ ոտաբորիկ գնում են Ս. Ստեփանոս, Ս. Կարապետ և այլ ուխտատեղիներ, ուր երեխայ ունենալու վառ ցանկութիւնը աղօթքով յայանելուց յետ՝ մասունքի վրայից մի մատանի են գողանում, խոստանալով, որ եթէ սուրբը կատարէ իրենց խնդիրը և երեխայ տայ՝ ոչ միայն այդ մատանին յետ կրբերեն, այլ և մի խաշ կընծայեն: Եւ յիրաւի, երբ երեխայ են ունենում, դռնէ գուռ են ընկնում, մուրում և ստացած դրամով մի արծաթէ շղթայ և մի փոքրիկ խաշ շինել տալիս, կախում երեխայի վզից: Երբ վերջինս 3—4 տարեկան է դառնում, այդ շղթան ու խաշը հալել և մի մեծ խաշ են շինել տալիս, ու գողա-

ցած մատանու նման մի մատանի և երեխայի բարձրութեան երկու մոմ առած՝ երեխայի հետ գնում են ուխտատեղին, ու իրենց շնորհակալութեան աղօթքը անելուց յետոյ մոմերը վառում են ու մատանիներն ու հաշը կապում մաքսունքից:

Յգութեան միջոցին կանանց բոլոր քմահաճութիւնները կատարում էին և այժմ էլ կատարում են. ինչ էլ որ ցանկանայ ուտել՝ ինչ էլ որ լինի նրա «սրբաղգելիք»-ը՝ անշուշտ գտնում տալիս են:

Բայց երբ չափից անցնում էին նրա պահանջները՝ մի առաւօտ վաղ գնում էին և եօթը ամից եօթ տեսակ կերակուր հաւաքում և բոլորը մի սկուտեղի վրայ գրած բերում գնում էին յղի կնոջ առաջը և մէջքին թեթևութեամբ խփելով ասում. կեր կշտացիր:

Միևնոյն ժամանակ հաւատալով, որ երեխան արդանդում խողալիս մայրը ում դէմը որ կանգնած լինի՝ երեխան նրան բնաւորութիւնը կսամնայ, աշխատում էին լուսամարդկանցով շրջապատել նրան:

Յղի կանայք իրենց պաշտպան համարում էին կիրկամուտ, չրրբշրրբթամուտ, ըրրթթամուտ ողինները, ուստի և նրանց պատուի համար շարաթ, երեքշաբթի և հինգշաբթի երեկոները չէին աշխատում և առագաստ չէին մտնում:

Ծննդեան օրերը մօտենալիս երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ չկարողանան ազատուիլ, հաղորդում էին:

Երկունքի ժամանակ հրաւիրում են տատօրը և, եթէ առաջին ծնունդն է, ծննդկանի մօրը:

Սովորաբար պարկած են ազատում, ումնք էլ կանգրնած կամ չոքած:

Ծնունդը հեշտացնելու համար զիմում են հետևեալ միջոցների.

Աղ ու հաց են մօտեցնում ծննդկանին, որի վրայ սա գնում է ձեռքը և պատուիրում տանել աղքատներին տալ: Ենթադրելով, թէ ծննդկանը «հոտ է առել», այսինքն

մի որեէ ուտելիքի հոտ է առել, ցանկացել է ուտել, բայց չեն զտել, ուստի և «երեխան չի ծնւում», տառեխի գրլուխ, ձուի կեղև, վազի փայտ և գինի խառնում են իրար, վառում և ձուլը թողնում ծննդկանի շապկի տակ, որպէսզի «երեխան հոտն առնի՝ դուրս գայ»:

Աւագ ուրբաթ գիշերը առանց խօսելու շինուած մատանի են ձգում ծննդկանի մասը, որպէսզի շարերը հալածուին և նա հեշտութեամբ ազատուի:

Ծով անցած կամ գուգաւորուած օձերը միմեանցից բաժանած մարդը իւր փէշով ջուր է տալիս ծննդկանին խմելու:

Եթէ ծննդկանը ուշագնաց էր լինում՝ հրացան էին արձակում, և երբ ուշքի էր գալիս՝ մի մեծ բևեռ էին մեխում ուշագնաց եղած տեղում:

Երբ ծննդկանը ազատում էր, նրան պարկեցնում էին տաք մոխրի վրայ, վերան վերմակով ծածկում: Յետոյ աստամայրը «պրբակրարի» է պահանջում և միքանի կողէկ նուէր ստանալով կտրում է երեխայի պօրտը, որ տանում ձգում են տան մի անկիւնու մ՝ որպէսզի տնարար լինի: Ընկերքն էլ չոր տեղումն են թաղում, որպէսզի երեխայի աչքերը չճպոտուի: Յետոյ տատմայրը լողացնում է երեխային, աղ ցանում վերան, փաթաթում խանձարուրի մէջ և գնում ծննդկանի աջ կողմը, խրատելով վերջինիս, որ շարունակ աջ կողքի վրայ պարկի, որպէսզի հետևեալ ծնունդը արու լինի: Ապա հոգատար տատմայրը մի սոխ էր անցկացնում մի շամփուրի վրայ և սկսում պատերին գանազան պատկերներ նկարել: Մինը զխամամբ հարցնում էր թէ ինչ է անում: Նա էլ լրջութեամբ պատասխանում էր, թէ Աստուածանայ պատկերն է նկարում, որպէսզի չարը չհամարձակուի ներս մտնել: Պատկերը նկարելուց յետոյ՝ շամփուրը գնում էր ծննդկանի բարձի տակը, ուր շատ անգամ գնում են նաև կիպրիանոս, գաշոյն և այլն, որպէսզի «շարերը» չմօտենան:

Այս բոլորից յետոյ հրաւիրում են քահանային, որ գայ տունը փարատէ: Սա օրհնում է շուրը և շաղ տալիս ծննդկանի, անկողնի, սենեակի պատերի վրայ: Այս օրհնումած ջրով ծննդկանը լուանում է իւր ծծերը և ապա ծիծ տալիս նորածնին: Այս «փարատմամբ» հեռացնում են շար ոգիներին, բայց չեն սրբում ծննդկանին, որ պիղծ է համարում մինչև երեխայի մկրտութեան օրը, այնպէս որ նրան առանձնացնում են, նրա գործածած ամաններն ու շորերը շոկում, առանձին պահում, թոյլ չեն տալիս ձեռք տալ ոչ մի բանի, որ իրեն չի յատկացրուած:

Սկսելով ինամել ծննդկանին, նախ և առաջ մի բաժակ ձէթ էին խմացնում, որպէսզի նրա «մէջքը պինդ լինի», յետոյ խաւիժ էին տալիս, (զանճաֆիլով) թէյ խմացնում: Սովորաբար նրան տալիս էին ուտելու ճրլմբու, շրշրտուայնգ, և աղածու (եղածու): Այս կերակրները մեծ մասամբ բերում են բարեկամ կանայք, որ տեսութեան գալով շնորհաւորում են որդեծնութիւնը: Տառմէրը երեխային վերցնում է և դնում այցելուի գիրկը՝ յուսարով միքանի կողէկ նուէր ստանալ: Այս այցելուներն զգուշանում են, որ իրենց վերայ ոսկէ դրամ կամ ոսկէ դարդ չունենան, ապա թէ ոչ՝ երեխան զեղնուց կարող է բատանալ: Այսպիսի անզգուշութիւնից յառաջացած դեղնութիւնը բժշկելու համար վերցնում էին այդ ոսկէ դրամը կամ դարդը, դնում տաշաի մէջ և երեխային նրա վրայ լողացնում:

Թէ ծնողները և թէ բոլոր այցելուները աւելի մեծ ուրախութիւն են արտայայտում երբ նորածինը արու է:

Մկրտութիւն.—Սովորաբար նորածնին մկրտում են ծննդեան եօթերորդ օրը, թէպէտ և պատահում է աւելի ուշ, երբեմն նոյն իսկ մի տարի յետոյ: Մկրտութեան նախորդ օրը տառմէրի ձեռքով «կնքալուսիկ» են ուղարկում քաւորին, ինզրելով գալ երեխան մկրտելու: Կնքալուսիկը բաղկացած էր լինում չորս խնձորից, մի փունջ ծաղկից և մի կուժ գինուց:

Մկրտութեան օրը տառմայրը պատրաստուելով լողացնել երեխային, հրաւիրում է անեցիներին, որ դրամ ձգեն տաշաի մէջ իբր վարձատրութիւն նրա կրած աշխատանքի: Ապա մի պողպատ է դնում տաշաի մէջ, որպէսզի «չարերը հալածուեն», որովհետև նրանք սաստիկ վախենում են պողպատից, սաք ջրով լողացնում երեխային և փաթաթում՝ եթէ առջինէկ է՝ նրա տատի ընծայ բերած խանձարուրի մէջ: Միքիչ յետոյ ինքը վերցնում է երեխային, իսկ մի ուրիշ կին մի աման տաք շուր և մի «կնքալուսով» (կնկուղ) և դնում եկեղեցի: Այստեղ զալիս է նաև քաւորը, երկու մոմ, և սանամօր համար մի որևէ ընծայ՝ գլխի փաթաթան կամ մի այլ բան, և մի սաւան սոսած: Քահանան կատարում է մկրտութեան խորհուրդը և երեխային տալով քաւորի գիրկը, ինքը շուրջառը վերան ձգած, մի փոքրիկ զանգ ձեռին, Լոյս ի լուսոյ շարականն ասելով առաջնորդում էր ծննդկանի տունը: Երբ մօտենում էին՝ քահանան սկսում էր զանգահարել, ծննդկանը և բոլոր ներկայ եղողները ոտի էին կանգնում: Քաւորը ոտը դրնում էր մի բարձի վրայ և սանամայրը խոնարհելով համբուրում էր ու վերցնում երեխային, դնում իւր աջ կողմը: Այժմ այլևս ոտը չեն համբուրում, այլ երեխայի խանձարուրը: Երբ աւարտում էր մկրտութեան խորհուրդը, բոլոր ներկայ եղողները համբուրում էին քահանայի ձեռին բռնած աւետարանը և խաչհամբոյր տալիս: Անմիջապէս քահանան և քաւորը նստում էին ծննդկանի մօտ և օղի խմելով ձուածեղ ուտում, որպէսզի երեխան լացկան չլինի¹⁾: Ապա դնում էին միւս հանդիսականներին մօտ, որնք յատկապէս հրաւիրուած էին լինում, և ճաշում էին:

Ներքին Ազուլիսում քաւորը կնքալուսիկն ստանալուց յետոյ ոչխարի մի բուղ (հում) և մի կուժ գինի, և կամ մի «թաբախ» էր ուղարկում սանամօրը: «Թաբախ»-ի մէջ դրուած էր լինում մի շիշ օղի, մի ափսէ հրեշակ, վերան կարմիր ձուեր շարած, մի տապակած հաւ, մի սրճա-

¹⁾ Տէր Յակոբի տետրից:

ման ժիրով (մեղրով ու կոճապղպեղով պատրաստած թէյ՝ ծննդկանի համար), և կոճապղպեղի փոշի. վերջինս ուղարկում էր նրա համար, որ կանայք քաւորի կենացը խմելիս այդ փոշուց ածէին զինու բաժակի մէջ¹⁾: Կնունքի ճաշի ժամանակ այս «թապախը» բերում և ցոյց էին տալիս հանգիստականներին, իսկ ճաշի աւարտին՝ ծննդկանի կողմից ևս մի թապախ էին բերում և դնում քահանայի առաջ: Սրա մէջ դրուած էր լինում երկու խնձոր կամ սերկևիլ և կամ նուս, վերան մի թաշկինակ՝ ծայրին կապած այնքան դրամ, որքան կարժենար քաւորի բերած սաւանը և ընծան: Քահանան վերցնում էր մրգերից մինը, դնում իւր գրպանը, իսկ թապախը տալիս քաւորին:

Մկրտութեան հետևեալ օրը «մուրնհանիք» էին անում առանց մի որևէ առանձին ծիսակատարութեան լողացնում էին երեխային և մեռնաշուրն ածում թոնիրը կամ գետը:

10—15 օրից յետոյ ծննդկանը վեր է կենում անկողնուց, զգուշանալով, որ մինչև քառասներորդ օրը արևի երես չտեսնի, սեամից էլ անցնելիս ծայրին սոխ ցցած շամփուր առնի ձեռքն, որ «չարերը չխփեն»:

Քառասունքին բարեկամ կանայք հաւաքւում են ծննդկանի տանը, և երեկոյեան ժամասացութեան ժամանակ ծննդկանին առաջնորդում եկեղեցի. տաամայրն էլ երեխան գրկին հետևում է նրանց, տանելով նաև մի եփած վառեկ, 2—4 հատ գաթայ, մի հաց և մի շիշ զինի: Ժամասացութեան աւարտին քահանան եկեղեցում կատարում է քառասունքի ծէսը, և ժամուորների հետևալուց յետոյ եկեղեցու սպասաւորների հետ ուտում վառեկը, որ նշանակ է ս. Աստուածածնի տաճարին ընծայած տատրակին:

Մանկատաճութիւն. — Որպէսզի երեխան չը կոխուի, շաւով շընկնի, (նիհարի և մեռնի), ծննդաբերութիւնից յետոյ առաջին անգամ հայրը տուն գալիս երեխային վերցրնում են, ընդառաջ տանում և դնում նրա աջ ուսին և այդպէս ներս բերում: Նաև մինչև քառասունքը երեխային

¹⁾ Այս բաժակը կոչւում էր ախտաթօս-պղպեղի բաժակ:

բարձրացնում են տեղից և դուրս տանում երբ մեռել են անցկացնում տան մօտից և միս են բերում տուն: Իսկ եթէ չեն զգուշացել և երեխան կոխուել է՝ եթէ մեռելից է՝ մի ուրիշ մեռելի տակից անց են կացնում, իսկ եթէ այս կամ այն մարդուց՝ դնում նրա տան կարանը միզում են:

Չնայելով, որ հաւատում էին, թէ շատ ծիծ տան՝ բթամիտ կըլինի երեխան, այնուամենայնիւ 2—4 տարի ծիծ էին տալիս: Սակաւ կաթ ունեցողները փշափ փըշում էին, կաթի մէջ շաղախում և ուտեցնում: Շատ անգամ էլ խաշխաշ էին ուտեցնում, որ երկար քնի, կաթ չուղէ:

Ծծից կտրելիս ծծի վրայ կուպր էին քսում, և ցոյց տալով երեխային ասում. «Քըխ ա» (վատ է): Նոյն նպատակով մի կարմիր ձու էին դնում կժի բերանին, և երբ երեխան ծիծ էր ուզում, ցոյց էին տալիս ձուն և ասում. այ դնա վեր առ:

Աղջիկ ունեցողի կաթը իբր դեղ դործ էին ածում: Բամբակը թըջում էին այդ կաթի մէջ և դնում ցաւոյ աչքերի վեայ:

Ատամ հանելիս սոխ էին տալիս ձեռը, որ կրծի, քորը կտրուի. գլուխն էլ յաճախ լուանում էին:

Եթէ նախ վերին ծնօտի վրայ տտամ գուրս դար, ասում էին, թէ սա «մարգու գլուխ է ուտելու» — տանից մինը մեռնելու է:

Երեխայի եղունգներն ու մազերը չէին կտրում, ոչ էլ սանրում, որպէսզի «ատամները միմեանցից հեռու դուրս չգային»:

Երեխային ձու չէին ուտեցնում, որպէսզի ուշ լեզու չելնի, և եթէ ուշ էր սկսում խօսել, բերում էին կեղեցու դռան բանալին և երեխայի լեզուն անցկացնում նրա կոթի ծակի մէջ, որ շուտով լեզու ելնէ:

Եթէ ուշ էր ոտ ելնում, Յղնայում տանում էին ձըղ-նաւորի քարի անցքով երեք անգամ անցկացնում: Մկրատ

ձգելով իմանում էին, թէ որ սրբիցն է և այն սրբի դուռը տանում երեխային, մատաղ անում:

Եթէ երեխան չէր քնում, վախեցնում էին, որ քնի. Օլը (ալը) ահալ ա, քուն ըլի: Կուլի կուլին (շունը) ահալ ա, քուն ըլի:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Զօկերի ընտանեկան կեանքը ուշագրաւ է առաւելագէտ նրանով, որ նա ներկայացնում է նահապետական կեանքից ընտանեկան կեանքի անցողական շրջանը: Զօկ ընտանիքն այլևս կաշկանդուած չէ նահապետական դերդաստան բնակալական շղթաներով, սակայն և՛ հասած չէ անհատական ազատութեան: Զօկ կինը թէև գերզատանի ստրուկը չէ, բայց և՛ ամուսնու հաւասար ընկերը չէ, թէպէտ և նա ազատուած է առանձնացած, փակ կեանքից, բայց և այնպէս դեռ ևս լիովին չի ընտելացել ազամարդկանց հասարակութեանը, նա սրանց մէջ մի առանձին խումբ, մի առանձին շրջան է կազմում, նրանց ընդհանուր խօսակցութեան չի մասնակցում: Միշտ նկատելի է, որ մի վիճ բաժանում է այս երկու սեռի էակներին, թէպէտ և այն ևս զգալի է, որ այդ վիճն արագութեամբ փոքրանում է:

Զօկ կինը ազամարդու պէս՝ աւելի մտքի, քան զգացմունքի էակ է, նրա մէջ աւելի խելքը քան սիրտն է զարգացած: Մտքի զարգացմամբ նա իրեն պահել գիտէ և կարող է յարմարուիլ ամէն շրջանի ու հանգամանքի. նա ամենայն արագութեամբ ընդունում է իրեն շրջապատող քաղաքակրթութիւնը, շատ հեշտութեամբ սովորում է լեզուներ, հեշտութեամբ ըմբռնում է իւր ամուսնու առևտրական ձեռնարկութիւնների ոգին և նրան խորհրդատու է հանդիսանում: Նա նաև լաւ տանտիկին է, խնայող, որ, սակայն, ոմանց մէջ չափազանցութեան է հասնում, անտես, նրա մտանքը միշտ լի է զանազան, նրա ձեռքով պատրաստուած պաշարեղէնով, բնուածքներով և այլն: Նրա աշխատասիրութիւնն այն աստիճանի է հասնում, որ ամենահարուստ աներումն անգամ խոհանոցի ամբողջ հոգսը նրա վրայ է ընկած:

Զօկ կնոջ մի գովելի յատկութիւնն էլ նրանումն է կայանում, որ նա միանգամայն ըմբռնելով ուսման կարևորութիւնը, ամենայն կերպ աշխատում է իւր որդիներին ուսման տայ: Զօկ կնոջ պարծանքի առարկան, նրա նախանձի շարժառիթը՝ որդիների կրթու-

թիւնն է: Ո՛րքան էլ որ բարձր լինի որդիներին ուսում ապուծախաբը նրա նիւթական գրութիւնից, այնուամենայնիւ զօկ կինը կաշուց դուրս է գալիս, հազար ու մի զրկանքի է ենթարկում իրեն, որպէսզի իւր որդին հարեանի որդուց յետ չմնայ, որպէսզի ինքն էլ կարողանայ պարծիլ, թէ իւր որդին էլ ուրիշ քաղաքում է սովորում:

Սակայն այս լաւ կողմերի հետ զօկ կինն ունի նաև բաւական պակասութիւններ.—նախ նրա ներքինն արտաքինից շատ պակաս է զարգացած, ուստի և շատ աւելի բամբասանէր է, քան կարելի էր սպասել՝ գտնելով արտաքինից. նա նաև սննդան մաքրասէր չէ, որքան, օրինակ, ախալքալարցին. նրա մաքրասիրութիւնն էլ արտաբուստ է, բոլոր գիւղերից միայն Վերին Ագուլիսը մի բազանիս ունի, որը և՛ տարուայ մեծագոյն մասը փակ է: Սակայն այս բոլորից աւելի ցաւալին այն է՝ որ նրա սիրտը, հոգեկան կեանքը, մտքի համեմատութեամբ քիչ է զարգացած: Սէրը, անկեղծ, սրտազին բարեկամութիւնը, օրօրը, երգեցողութիւնը, նուագածութիւնը միանգամայն թերի են: Ամբողջ Զօկաստանում մի սիրային արկածք կամ այդ մասին մի սրտարուզի երգ յայտնի չէ, «Քօրդի պրտական էլիս աղիկյ այ, քան թէ սուրբի» առածը ցոյց է տալիս նրա կրօնական զգացմունքը, ժողովրդական երգերի պակասութիւնն ապացուցանում է նրա սրտի չորութիւնը:

Եւ ի՞նչպէս կարող էր չչորանալ նրա սիրտը, երբ երկար տարիներ ընթացքում բացակայում են նրա սիրոյ առարկաները՝ ամուսինը և զուակները ¹⁾:

ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՍԵՌԵԼՈՑ

Հիւանդը մերձիման՝ զառնալիս՝ նրան խնամողները շտապում էին հրաւիրել քահանային, որ հաղորդութիւն տայ նրան: Ապա՝ դեռ չմեռած՝ երեսը դարձնում էին զէպի աղօթարան՝ արևելք: Երբ աւանդում էր հոգին՝ ձեռները խաչում էին կրծքին, աչքերը հուփ տալիս՝ որ խփուին:

¹⁾ Հետեւելով մեր ընդունած ծրագրին, պէտք էր, որ խօսէինք նաև զողթնեցիների գործածած կերակրների, ժողովրդական դեղերի մասին ևս, սակայն որովհետև սրանց վերաբերեալ ոչ մի առանձնայատուկ բան չգտանք, ուստի և զանց ենք անում, իսկ հաւատքի և դպրոցների մասին կը խօսենք ամբողջ Նախիջևանի գաւառի մասին միանգամից:

Սուգն ու լացը բռնում էր ոչ միայն ամբողջ տունը, այլ և ամբողջ փողոցը: Դրկից, բարեկամ իսկոյն հաւաքւում էին լաց լինելու և մօտիկներին մխիթարելու: Գալիս էր քահանան հոգոց ասում և օրհնում մի աման ջուր, ո՞րով պէտք է լողացնէին ննջեցեալին: Անմիջապէս առանձնացնում էին ննջեցեալին և նրա հանգած տեղում ճրագ վառում, որ վառ էր պահւում մինչև նրա թաղուիլը: Յետոյ եթէ տղամարդ էր՝ 2 տղամարդ, իսկ եթէ կին՝ երկու կին լողացնում էին.—ննջեցեալին պարկեցնում էին մի տախտակի վրայ՝ երեսը դէպի արևելք դարձրած և սպա լողացնողները ձեռներին մի մի ձեռնաւան (քսակ) անցկացրած, տաք ջրով, առանց սապոնի, լողացնում էին, սկսելով գլխից: Երբ աւարտում էին, կանչում էին անեցիներին, որ այդ ջրով ձեռները լուանան. սպա նոյն ջրի կաթսան բերինքսրվայր էին դնում և այդպէս թողնում երեք օր, իսկ փոքրիկ կուժը, որով ջուր էին ածում, կտարում էին, որպէսզի «այլևս ուրիշը չմեռնի և նոյն կժով վերան ջուր չածեն»: Այս ժամանակ քահանան կրկին գալիս էր, կարում մի վարչամակ, ու մի նշխարքի ու խնկի հետ գրնում ննջեցեալի բերանին: Մի գոյգ մոմ էլ երեք անգամ վառելուց և հանդցնելուց յետոյ, դնում էին ննջեցեալի աջ ձեռը, սպա տեղական կտաւից պատանք էին կարում և պատանքում, փաթաթում մի կապերաի մէջ և դնում եկեղեցուց բերած հասարակական նաժի մէջ: Շարունակ մօտիկ և հեռաւոր ազգականներ ու ծանօթները գալիս էին տեսութեան և խնդրում քահանային, որ հոգոց ասի:

Սովորաբար ննջեցեալին առաւօտն էին թաղում, ոչ երբէք արևը ծագելուց առաջ կամ մայր մտնելուց յետոյ: Փոքրահասակներին կամ անից ուղղակի գերեզմանատուն էին տանում, կամ եկեղեցի էին դնում և առանց պատարագ մատուցանելու՝ տանում թաղելու, մինչդեռ հասակաւորներին անշուշտ եկեղեցի էին տանում և պատարագ մատուցանելուց յետոյ վերցնում:

Շատ հազիւ էր պատահում, որ ննջեցեալին երեք-չորս

օր անթաղ պահէին, ուստի և պատահում էր, որ լետարգեան քնով քնածներն էլ կամ թաղւում էին և կամ թաղման պատրաստութիւնը տեսնելիս արթնանում էին:

Բարեկամներն ու ծանօթները հաւաքւում էին մեռելատունը, մեռելին եկեղեցի տանելու: Ննջեցեալի տէրը երեցփոխից մի երկու բուբուլ փարս էր վերցնում¹⁾, և մի թաշկինակի մէջ ածած կանգնում ննջեցեալի կողքին: Թաղման տան կարգը կատարելուց յետոյ բոլոր յուղարկաւորները մօտենում էին, թաշկինակի միջից մի մի փարս վերցնում և ննջեցեալի վրայ դրուած խաչը համբուրելով փարսն ձգում նրա մօտ գրուած ափսէի մէջ, իբր խաչհամբոյր, որ պատկանում էր քահանային²⁾: Կանայք լաց էին լինում ողբեր ասելով, որոնք գրեթէ բոլորն էլ թուրքերէն էին: Վերջապէս ննջեցեալին վերցնում էին և տանում եկեղեցի: Եթէ փոքրահասակ էր ննջեցեալը՝ անմիջապէս կատարում էին թաղման կարգը և տանում գերեզմանատուն, իսկ եթէ չափահաս՝ սկսում էին պատարագ մատուցանել: Պատարագի աւարտին կանայք շրջապատում էին նաժը, և լալիս ու թուրքերէն ողբեր ասում: Քահանան էլ գանձ էր ասում, որից յետոյ միմիայն յուղարկաւորող կանայք համբուրում էին խաչը և խաչհամբոյր ձգում, աճնելով փարսները մեռելատէրի թաշկինակից: Ապա չորս մարդ բռնելով նաժի չորս ծայրերից, երեք անգամ բարձրացնում էին, դնում գետնին և յետոյ՝ վերցնում և տանում գերեզմանատուն: Այս ժամանակ ննջեցեալի տէրը յուղարկաւորող կանանց մի մի թիքա (լուաշ հացի մէջ փաթաթած միս կամ պասին՝ լորի, կարտոֆիլ, բակլա) և մի մի բաժակ գինի էին տալիս, որ ննջեցեալի հոգու մասին բարեմախտութիւններ անելով

¹⁾ Սա տաճկական փող է, ութ փարսն արժէր մի շահիմէկ ու կէս կոպէկ:

²⁾ Յետոյ փարսյի փոխարէն ձգում էին պղնձի կոպէկ, որ մօտաւորապէս 2 1/2 փարս արժէր, սպա մի քառորդ արծաթ կոպէկ, որի վեցը մի շահի, 5 կ. արժէր:

խմում էին և յետ դառնում գէպի սգատունը: Տղամարդիկ փոփոխակի վերցնելով նաժը՝ գնում էին գերեզմանատուն, ուր թաղման կարգը կատարելուց յետոյ բոլորը համբուրում էին ննջեցեալի վրայ դրուած խաչը և խաչհամբոյր ձգում, դարձեալ վերցնելով ննջեցեալի տիրոջ թաշկինակից: Ապա ննջեցեալին հանում էին նաժից ու կապերտից ու գնում գերեզմանի մէջ, վերցնելով սրա վերայ խաչաձև դրուած թին ու բրիչը: Երբ քահանան ննջեցեալի մօտիկ անձնաւորութեան բռում հող էր օրհնում և ձգել տալիս գերեզմանի մէջ, բոլոր յուզարկաւորողները հեռուում էին նրան և երեքական բուռ հող ձգում: Երբ թաղման կարգը աւարտուում էր, նաժը բերինքսիվայր էին դարձնում, դադման ու բահը կոթահան անում, որպէսզի այլևս ննջեցեալ չպատահի:

Ապա ննջեցեալի տէրը ամէն մի յուզարկաւորողի հացի մէջ փաթաթած մի պատառ միս և մի բաժակ գինի կամ օղի էր մատուցանում, սկսելով քահանայից, որ ուտելուց յետոյ հոգոց էր ասում: Յետոյ ամէն մինը մօտենում էր ննջեցեալի տիրոջը և զլուխ տալով ասում. Աստուած հոգին լուսաւորի, սուրբ հոգով մխիթարիք: Այնուհետև բոլորն յետ էին դառնում, ննջեցեալի տիրոջից հրաւիրուելով հոգուհացի: Գրեթէ բոլորն էլ գնում էին: Տան դռան առաջ մի ծաղայ աջ ձեռին մի սափոր, ձախին կոնկ բռնած, ուսին էլ սի սրբիչ ձգած ջուր էր ածում՝ որ յուզարկաւորողները ձեռները լուսնան: Անմիջապէս ծաղայատիկ նստում էին՝ արդէն սփռած սփռոցների շուրջը և քահանայի օրհնութիւնից յետոյ սկսում ուտել: Նախ մինը առաջ էր բերում գնդում խորոված (դդուսից, մսից և սոխից պատրաստած) մի մեծ ափսէի մէջ ածած և մօտենալով հացի նստողներին մի մի գդալ ածում էր նրանց ներկայացրած հացի վրայ, որ ուտեն: Յետոյ մատուցանում էին ամէն մինին կամ երկուսին մի ամանով բոզբաշ, շիլածօշ, պանձարածօշ և տորմա. իսկ սլասին՝ ընկոյզով պատրաստած գնդում խորոված, մրշածօշ (լոբու ճաշ),

ձէթով շիլածօշ և բրնձով տորմա: Ճաշի ընթացքում քահանայի առաջարկով խմում էին մի մի բաժակ գինի, բարեմախաւելով, որ Աստուած լուսաւորէ այս գերդատանի նոր, հին, և զիւղի բոլոր ննջեցեալների հոգիները: Ներքին Ազուլիսում ճաշի աւարտին սպասաւորը մի ափսէի մէջ երկու խնձոր կամ երկու սերկիկիլ դրած մատուցանում էր քահանային: Սա էլ վերցնում էր, հոտ քաշում և տալիս սինը աջ, միւսը ձախ կողմը նստողներին: Անմիջապէս սպասաւորը քահանային և սրանց մի մի բաժակ գինի էր մատուցանում, որոնք խմում էին նոր ննջեցեալի հոգու փրկութեան մասին բարեմախտութիւններ անելով և յետոյ խնձորը տալիս իրենց մօտ նստողին: Երբ բոլորը այս կերպ խմում էին հոգու բաժակը, խնձորը կրկին տալիս էին քահանային, որ հոտ էր քաշում և գնում գրպանը և վեր կենում «հոգուց» ասում: Ապա տղամարդիկ ցրում էին «Աստծով մխիթարուիս» ասելով ննջեցեալի տիրոջը: Տղամարդկանցից յետոյ կանայք էին ճաշում, որոնց նախագահում էր իրիցկինը: Ճաշից յետոյ առաջ էին բերում ննջեցեալի շորերը և ողբեր ասելով լաց լինում: Ի վերջոյ ջուր էին մատուցանում սրանց, որ արտասուելից աչքերը լուսնան և գնան իրենց աները: Երեկոյեան քահանան, գերեզման հատողները և ննջեցեալին լողացնողները կրկին զալիս էին, հոգոց ասում և ընթրում. այս կրկնում էր եօթ օր շարունակ:

Թաղման երկրորդ օրը, առաւօտեան գնում էին «եռնահող»: Բարեկամ և ծանօթ կանայք մի մի կուժ գինի կամ օղի և մրգեր առած գալիս էին մեռելատուն, բերածները տալիս տանախինոջը և ննջեցեալի շորերը առաջ բերելով կրկին լաց լինում և ողբեր ասում. յետոյ գալիս էր քահանան, հոգոց ասում և բոլոր կանանց հետ գնում գերեզմանատուն: Շրջապատելով գերեզմանը՝ ոտների և զլխի մօտ մի մի մոմ էին վառում և մինչդեռ քահանան կատարում էր ձէսը, կանայք բարձրաձայն ողբեր էին աւում և լալիս: Երբ աւարտուում էր այդի կարգը՝ մեռելա-

աէրը, որ իւր հետ բերած էր լինում օղի, գաթայ, խաշած միս և մրգեր, հիւրասիրում էր բոլորին՝ հէնց գերեզմանի կողքին, որից յետոյ վերադառնում էին մեռելատուն, ձաշում և կրկին ողբեր ասելով լալիս և ապա իւրաքանչիւրը իւր բերած կուժը դատարկելով վերցնում էր և գնում տուն:

«Էլխանիք»-ին, թաղման եօթներորդ օրը, սովորաբար պատարագ էին մատուցանում և կանանց ու տղամարդկանց ահագին բազմութիւն հրաւիրում «հոգու հաց» ուտելու:

Սոյն օրը ննջեցեալի շորերը, որ թաղման երրորդ օրը բարեկամ կանայք լուացած էին լինում, բաժանում էին առաւելապէս ննջեցեալին լողացնողների և միքանի բարեկամների մէջ:

Հետեւալ շաբաթ օրը, երեկոյեան, կանայք և տղամարդիկ հաւաքւում էին մեռելատունը, ուր հաց ուտելուց յետոյ սգաւորներին տանում էին եկեղեցին՝ երեկոյեան ժամերգութեան ներկայ գտնուելու: Ժամերգութիւնից յետոյ քահանան մօտենում էր և հոգոյ ասում: Իսկ երեք կամ չորս շաբաթից յետոյ բարեկամները հրաւիրում էին սգաւորներին իրենց տուն «սրգահանիք».— հիւրասիրում էին նրանց ու նրանց պատճառով հրաւիրուած մօտիկ բարեկամներին ձաշով և թէյով:

Առաջին նաւահատիքին բարեկամները կրկին հաւաքւում էին ննջեցեալի տունը սգաւորներին մխիթարելու, և հիւրասիրում էին ընթրիքով: Հետեւեալ օրը կրկին հաւաքւում էին և սգաւորների հետ միասին գնում գերեզմանատուն, գերեզմանը օրհնել տալիս:

Ննջեցեալի տարելիցին ունեւորները պատարագ էին մատուցանել տալիս և «հոգու հաց» տալիս:

Երեխաների գերեզմանների վրայ խնձոր, մրգեր, ծաղիկներ էին գնում: Ծննդեան և գատկի երեկոններին մօմեր են վառում գերեզմանների վրայ:

Այրի կանայք, մինչև կրկին ամուսնանալը՝ իրր սղի նշան՝ երեսներին կնջիկ չէին ձգում:

Թաղման վերաբերեալ սովորութիւնների մէջ այժմ շատ քիչ փոփոխութիւններ են մտած. «թիքան», հոգուհաց կամ մեռելաձաշը հիմայ էլ են տալիս: Միակ նկատելի փոփոխութիւնը նրանումն է, որ այժմ դազադով, հանգերձներով են թաղում: Դազադի վրայ էլ «երեսաքաշ» մետաքսէ կամ մանուղի կտոր—են քաշում, որ թաղման ժամանակ վերցնում են և քահանային նուիրում: Թարմ և արուեստական ծաղիկներից պսակներ են գնում դազադի վրայ, կանայք սև շորեր են հագնում:

Գերեզմանատները գտնւում էին գիւղից դուրս, փոքր ինչ հեռու, այնպէս որ ժամանակի ընթացքում գիւղը մեծանալով շրջապատում էր սրանց, և վերջ ի վերջոյ քանդում, բնակարաններ կառուցանում, ինչպէս Ագուլիսում ս. Քրիստափոր եկեղեցու գերեզմանատունը, ուր այժմ շինական դատարանն ու շուկան են գտնւում: Ամէն մի եկեղեցի իւր առանձին գերեզմանատունն է ունեցել. այս պատճառով և Վ. Ագուլիսում 10 գերեզմանատուն է եղել, որոնցից ամենայարմարը՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցու «Բէկօղլու» անուն կրողը և ս. Աստուածածնինը են: Գերեզմանները, գիւղական տների նման, խառն ի խառն են դասաւորուած, միայն իւրաքանչիւր գերդաստանինը միմեանց մօտ են կուտակուած: Գրեթէ ոչ մի գերեզմանատուն չունի ոչ պարիսպ և ոչ ծառուղիներ: Գերեզմանաքարերը մեծ մասամբ քառանկիւնի են, կան և՛ դազադածև ու օրօրոցածև: Ուշադրաւ է, որ կանանց գերեզմանները շատ աւելի բազմաթիւ են քան տղամարդկանցը. պարզ է, որ օտարութեան մէջ գեղերոզ տղամարդկանցից քշելին է յաջողուել հանգչիլ ծննդավայրում: Տասանազրերը զրաբառ են, և մեծ մասը միօրինակ՝ Այս է տապան այսինչի: Առաջ բերեմ մի երկուսը՝ Վ. Ագուլիսում.

Այս է տապան Մղգսի Ամիրի որդի Զաքարին թիւ ՌՃԼԹ¹⁾.

¹⁾ Թերևս այս լինի մեզ յայտնի վաճառականը, որի օրագրութիւնը տպագրեց պ. Ա. Քալանթարը:

Այս է տապան մղգսի Աղամիրին կողակից Ասլի Գիւլին. թ. ՌՃԺԶ.

Այս է տապան Ալղլմասի կողակից Հոուժսիմին թվ. ՌՃԺԴ.

Ն Ճ Ա Ն Ա Ի Ո Ր Տ Օ Ն Ե Ր

Գողթնում տօներից շատերը կորցրել են արդէն իրենց ազգագրական նշանակութիւնը, ուստի՝ և ես կը նկարագրեմ միայն նրանք, որոնք այնուամենայնիւ նշանաւոր են այդ տեսակէտից.

Վարդաւառ.— Սովորաբար առաւօտը միմեանց վրայ ջուր են սրսկում: Մինչև 1850 թուականը դեռ ևս պահպանուում էր այն սովորութիւնը՝ որ այս առաւօտը կանայք թելերի վրայ ամրացնելով ծաղիկներ, խնձոր, մանր վարունկ, և մանաւանդ վարդեր, խաչաձև կապում էին երեսխաների կրծքին և այդպէս տանում եկեղեցի: Պատարազից յետոյ ատեանի առաջ երկու զրակալ էին դնում, որոնցից մինի վրայ Աւետարանն ու նշխարք էին դնում, իսկ միւսի վրայ մի ամանով ջուր: Երբ ժամուորները մօտենում էին Աւետարանը համբուրելու և նշխարք վերցնելու, մի տիրացու ձեռի փունջը թաթախելով ջրի մէջ սրսկում էր սրանց վրայ:

Ճաշից յետոյ կանանց և տղամարդկանց ահազին բազմութիւն հաւաքուում էր դիւղից դուրս՝ մի հրապարակ՝ «խնդում օտք» անելու¹⁾: Այս նստատակի համար նշանուած աղջիկների ձեռքով նախապէս մի ամանում կանաչացրած գարու կամ ցորենի մէջ ամրացնում էին շատ անգամ խաչաձև կամ միքանի թեւաւոր փայտ, որը զարդարում էին վարդերով, խնձորով ու մանր վարունկով. Այս զարդարած փայտը կանանչի հետ միասին կոչւում էր «խրնդում»: Մի պառաւ կին վերցնում էր այս «խնդումը», տանում այդ հրապարակը, վայր դնում և նստելով մօտը

1) Տէր Յակոբի տետր և Ս. Սարգսեան Ազուլեցոյ բարբառը:

հսկում: Հանդիսականները պար էին բռնում և դաւուլ դուռնի ներդաշնակութեամբ պարում այդ խնդումի շուրջը: Երկարատե պարից յետոյ պառաւը վերցնում էր խրնդումը, դնում գլխին և ինքը սկսում պարել՝ երգելով.

Խնդում ծնիմ՝ վա՛րդաւ լի,
Զրբղբիչիձ խնձո՛ւր լի.
Վախիմ թա քո՛ւնքս տանի,
Խնդումըս ետլին տանի:

Այս ժամանակ երիտասարդներից ճարպիկը գաւազանով խփում էր խնդումին և վայր գլորում, իսկոյն բոլորը վրայ էին վազում և խլխլում ծաղիկներն ու մրգերը: Իսկ պառաւը անխձում էր սրանց՝ երգելով.

Խնդումըս ետլին տանալ այ...
Ճօր ըրահիք՝ այ հարայ.
Խղվրկուտուր էլի¹⁾ նօ,
Ուլ ա՛մ խնդումըս տարալ այ.
Աստված քու ջանիդ քուր օտյ,
Բո՛ւթերիտ էզունք չի օտյ,
Ուլ ա՛մ խնդումըս տարած այ,
Տիսնիմ օր այսադ սիւն օտյ²⁾.
Նօ կնընչկուտուր էլի³⁾,
Ա՛րկու ահնաւ խվարի,
Գինգարու⁴⁾ չունք պտօկ⁵⁾ արի,
Ըրասխի չունք չիբք արի:

Վերափոխումն ս. Աստուածածնի.— Այս տօնը մի առանձին շքով կատարւում է վերին Ազուլխում, յատկապէս ս. Աստուածածին եկեղեցու տօնախմբութեան պատճառով: Ինչպէս տեսանք տեղագրական բաժնում, այս եկեղեցու տեղումը հնումը կանգնած է եղել մի բաւական նշանաւոր կռատուն, որի տօնը շատ մեծ շքով կատար-

1) Գեոահաս մեռնիս:
2) Այնքան նուագիս՝ որ ասեղը կարողանայ իրը նեցուկ ծառայել քեզ:
3) Գալար մեռնի:
4) Ազուլխի մօտ մի սար է:
5) Մարմնի վրայ յառաջացող վերք:

րուելու պատճառով, աւանդաբար շարունակուում է և այժմ: Աստուածածնի պատի ամբողջ շաբաթի ընթացքում առաւօտները շատ վաղ, արշալուսին, առաւելապէս կանայք ուխտ են գնում այդ եկեղեցին, ու մոմ վառում և միքանի անգամ պատուում եկեղեցու շուրջը:

Բոլոր ժողովուրդը, մանաւանդ նորապի կանայք և աղջիկները, ամէն ջանք գործ են գնում պատրաստուել՝ կարելոյն չափ լաւ պճնուելու այդ օրը: Ամիսներ առաջ պատուէրներ են տալիս Թիֆլիս, Բագու, Մոսկուա, Պետերբուրգ, Մարսէյլ, Փարիզ և ուրիշ քաղաքներ թանգազին և նոր տարազի շորեր՝ յատկապէս այս օրուայ համար: Վերջապէս բացուում է ցանկալի առաւօտը, բոլորն սկսում են զուգուել, պճնուել, բայց մինչև սրանց պատրաստուելը՝ զիւզի ամբողջ հոգեւորականութիւնը միքանի տասնեակ պատաւ կանանց և ծեր մարդկանց ու մանր երեխաների հետ խաչով խաչվառով անցնում են բոլոր 10 եկեղեցիները՝ սկսելով ս. Թովմայի վանքից և ամէն տեղ թափոր կատարելով՝ գալիս ս. Աստուածածնի եկեղեցին: Այստեղ ևս նախ թափոր են կատարում և ապա պատարագ մատուցանում: Այս ժամանակ ամբողջ Ազուլիսի և մասամբ շրջակայ գիւղերի բնակիչները թափուում են մեծ մասամբ եկեղեցու ընդարձակ դաւիթը, մի մասն էլ մանոււմ է եկեղեցի: Ահագին բազմութիւնը վերին ստաիճանի հանդիստ, քաղաքավարի կանգնած ցածր ձայնով խօսում է, միմեանց նայում, սրա նրա հազուատները քննադատում: Գիւղական տօներին յատուկ աղմուկը, գօտեմատը, դաւուլ-գուռնան, արբեցողութիւնն ու հայհոյեանքը, կոխը՝ միանգամայն տեղի չեն ունենում: Մարդ հիացմունքով նայում է այս բազմատարագ և բազմազան հասարակութեան վրայ, որի արտաքինը մի կատարեալ մրցումն է ներկայացնում դանազան մայրաքաղաքների, և երբէք թոյլ չի տալիս նրանց իբր գիւղացի նկատելու: Ասիսս միայն, որ նրանց խօսակցութեան նիւթը, հետաքրքրութեան ա-

ռարկան և այլն ցոյց չեն տալիս արտաքինն հաւասար նաև ներքին, մտաւոր, հոգեկան կրթութիւն: ...

Օրհնուած խաղողը և մնտաղի պատառները¹⁾ բաժանելիս՝ մի այնպիսի կարգապահութիւն է տիրում, որ նոյն իսկ մեծ քաղաքներում չի նկատուում:

Հետեւալ օրը, երկուշաբթի, ներքին Ազուլիսի հասարակութիւնն է թափորով գալիս այս եկեղեցին, պատարագ մատուցանում, մատաղ անում և բոլորը միասին դաւթում նստած ձաշում:

Համբարձում:—Վիճակ հանելու սովորութիւնը այս գաւառում ևս եղել է, միայն այժմ բոլորովին վերացել է: Սովորութիւն է եղել նաև, որ այդ օրը կանայք շուր էին տաքացնում և եօթը տեսակ ծաղիկ մէջը ձգելով՝ գլխները լուանում: Այս դեռ ևս բոլորովին չէ վերացել:

Համբարձման նախօրը երեկոյեան էլ ոմանք վարդի դալար թուփը չափում էին մի թիզ գեանից և թելով կապում: Առաւօտեան կրկին չափում էին և եթէ թուփը երկարացած լինէր՝ նշանակում էր, որ թել կապողը երկար պիտի ապրի:

Ոմանք էլ նոյն երեկոյին մաքրում էին «շոետանի» (անձրեղ հոսելու համար դրուած խողովակ) առաջը և վերան մի քար գնում. առաւօտեան վերցնում էին այս քարը և տակը մազ սրոնում, որ, նրանց կարծիքով, բուսած պիտի լինէր, և եթէ մազը սպիտակ լինէր՝ երկար, իսկ եթէ սև՝ քիչ պիտի ապրէին իրենք:

Շատերը հաւատում էին, թէ գիշերը լոյս էր իջնում և ծառերը միմեանց ողջոյն էին տալիս, ուստի և արթուն հսկում էին, որ տեսնեն՝ և ինչ ցանկութիւն որ ունեն նոյն վայրկեանին խնդրեն՝ կատարուի:

Համբարձման օրը մեծ բազմութիւն ուխտ էր գնում «Սաչ-քար» կոչուած ուխտատեղին, որ գտնուում է Վերին գետից դէպի հիւսիս 2 վերստ հեռու, գետի ափին. սա մի-

¹⁾ Մատաղի միսը գնում են լաւաշ հացի մէջ և եկեղեցու դրանը բաժանում ժամուրներին:

մեծ քար է, «որի վրայ ամէն համբարձման դիշեր մի խաչ է դուրս գալիս»:

Այս օրը կաթնաւ կամ կախցածօշ (կաթնապուր) եփելու ընդհանրացած սովորութիւնը այստեղ ևս շարունակուած է:

Նաւասարդ.—Այս տօնին վերաբերեալ սովորութիւններից մնացել է միայն հետևեալ երկուսը. — հրայտակ (խաչ, հարխա) են եփում և երեկոյեան եօթ տեսակ միրգ են դնում մի սկուտեղի վրայ և մատուցանում տնեցիներին՝ ուտելու:

ՉԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Գողթնի կուլտուրական զարգացումն երևում է նաև այն բազմաթիւ ձեռագիրներից, որոնք գտնուած են ս. Թովմայի վանքում, գիւղական եկեղեցիներում և մասնաւոր մարդկանց մօտ: Ընդհանրապէս սրանք բոլորն էլ շատ անխնամ են պահուած, և շատերը արդէն խոնաւութիւնից բոլորոնել են, միայն ս. Թովմայ վանքինը փոքր ինչ լաւ պահուած մէջ են:

Ս. Թովմայի վանքում կան հետևեալները.

1. Աստուածաշունչ հին եւ նոր կտակարանաց. Բամբակեայ թղթի վրայ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, գրել է Յակոբ «սգաւորը», ի Գաղատիեայ, որ յորջորջին յԱնկիւրիա, ընդ հովանեաւ սր Ածածնայ և տիրածին կուսին տաճարիտ: Յամի հազարերորդի յիսուն և ինն երրորդի հայոց թուականութեան¹⁾: Զայսու ժամանակաւ սպառեցան և կորեան ապստամբք ձէլէլիք, ամենայն յերկիր խաղաղութեան դարձաւ:

2. Աստուածաշունչ հին եւ նոր կտակարանաց. Մագաղաթեայ, քառածալ, երկսիւն, նոտրագիր. չորս աւետարանիչների պատկերներով, որոնց վրայից ներկը թափուելով բոլորովին եղծուած է: Կան գեղեցիկ ծաղկազրեր: Կազմը ընկած է: Գրուած է ի թվին ՌՁԷ Յակոբ սարկաւազի ձեռքով

3. Աւետարան. մագաղաթեայ. ութածալ. բոլորագիր. արծաթապատ կազմով: Յիշատակարանը.

Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ Նորին կատարեցի գիրկաւէա աւետարանս ևս, Թորոս, ի ՉԽ թուականիս, ի թագաւորութեանս բարեպաշտ և Ածասէր արքային Հայոց Հեթմոյ, որդւոյ Աննի, ի դառն և ի դժնդակ ժամանակիս, որ էր հալածումն քրիստոնէից, զոր յայտմ ամի քանդեալ աւերեցան գեղեցկաշէն քաղաքն Հոովմայեցոյ ծովեզրեայքն Տրապոլսոյ և Աքայիոյ և եկեղեցիք քրիստոնէից եղեն հօտից և խաշանց փարախ. և զկնի մի ամի առաւ աստուածարեալ զղեակն Հոովկայ ի գոռոզէն փարաւոնէ, որ էր աթոս Հայրապետացն Հայոց. և սպասք սրբու-

¹⁾ Յամոհանն նաւասարդի ժ.Ձ. երբայցեոցն ամոսն միհրչուանն ժ.Ը. հոռմայեցոյ յամոսն նոյեմբերի Գ. յարն շարաթ ժամն քսան:

Թեան գերի վարեցան հանդերձ մեր զլիտին հայրապետան, որոյ անունն Ստեփաննոս, և հասեալ ի քաղաքն Դամասկնս ճգնաւորական հանդիսիւ փոխեցաւ յաստեացս, և եթող սուգ անմխիթար ազգիս Հայոց և յայնժամ խորհուրդ ի մէջ առեալ թագաւորն Հայոց Հեթում բալոր ուխտին եկեղեցւոյ և իշխանօքն հանդերձ, շնորհել բերդ ամուր և երկիր առաս սուրբ Աթոռոյ Լուսաւորչին առ ի հաստատել վերստին. և առաքին զիմս նուսատութիւն և զսիրելի և զանդակից եղբայրն իմ զպատուելի եպիսկոպոս՝ զտէր Թումամ՝ յաշխարհս արեւելից. առ ի մեծարանս եպիսկոպոսաց և իշխանաց, զալ վերստին նորոգել զԱթոռ սուրբ Լուսաւորչին. և մեզ հրամայեալ ի թագաւորէն և ի սուրբ ժողովոյն, յառաջագոյն զալ ի գիրս սուրբ առաքելոցն Թագէոսի, առ գերահոջակ և արժանապատիւ եպիսկոպոսն Տէր Տիրացուն, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Թագէոսի առաքելոյ: Եւ յայսմ ժամանակի փայլէր, իրբև ջան վառեալ ի մէջ գիշերի, որ էր նաւահանգիստ վտանգելոց, քաղցելոց և ծարաւելոց, շնորհօք ս. առաքելոյն, և Լ՛ ամալ յասաջ եկեալ սուրբ արքայն Հայոց Լևոն բարի և մնուցող և երախտաւոր Տէրն իմ յայս սուրբ ուխտս. և բազում սէր գտեալ արքային Հայոց ի սիրոյ եպիսկոպոսէս Տէր Տիրացուէ. նա և ևս նուսատս Թորոս վայելեալ ի սէր սորա և ի...

Շարունակութիւնը կտրուած է և չկայ թերթերը թափուած են:

4. Աւետարան. մագաղաթեայ, քառածայ, երկսիւն, կազմած: Յիշատակարանը.

Այլև գրեմ զպատճառն աւետարանիս ի թուարկութեան հայկազեան տօմարիս ՌԻԼ թուին: Սպանեցաւ Շահ-Իսմայիլն ի ձեռն ըստ սոտիխ իւրոյ, և կանդնեցաւ թագաւոր մի արիւնարբու և անողորմ, անունն Սուգարանդայ կոչեցեալ, որ էր եղբայր Շահ-Իսմայիլին. և ի թագաւորելն նորա՝ շարժեաց բարկութիւն աստուածային ի վերայ երկրի: Ահա առաջինն վերացաւ սէրն ի մարդկան: Յասաջ աստուածայինն և ապա իշխանացն. զարձեալ բորբոքեցաւ սուր սուսերի և պատերազմունք և եկն սով սաստիկ և մահաւարժամ: Ով եղբայրք, մի ամօթ համարէք բանս այս և սուգ մեծ մնացեալ է ի որդիս մարդոյ, և տեսանք աչօք մերովք, որ տւերեցաւ բազում երկիր և եկեղեցեաց ճրագ անցաւ. և զոմն մահաջինջ եղև, և զոմն անօրինաց անէն կոծայր, և ոմն նեղեալ սովու, և թարշամեալ անձինն վայ տայր, լալու է ժամանակս այս, որ հայրքն ոչ ճանաչէին զորդիս իւրեանց. և այլք ի զազիր յիրօք կերակրեցան. և մի ոմն ճաշակեաց զմիս որդւոյն և եղբօր իւրոյ. և այլք բազումք մեռան, կորստական և կերակուր կզան զպահնաց և ըստ օրինացն իւրոց ոչ թագեցան. և եկն այս ամե-

նայն պատուհաս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Եւ այր ոմն Սիմէօն անուն և կողակիցն իւր Նանէն, որ էին հեզ և խոնարհ, հիւրընկալ և աստուածասէր. որ ունէին որդի Ե և դուստրն այլ և Ե, որ անունք սոցա՝ առաջինն—Նասիպ, Մանկասար, Պաղդասար, Մելքում, Բասպար. և դստերացն—Ուստիանա, Ազիզ. Հուսուսիմա, Սանամ, Դովլաթ: և դստն մահուամբ, որպէս ծաղիկ, թարշամեցան և իջան ի գերեզման խաչիւ, աջով և քահանայիւ, և ծնոցս սոցա Սիմէօն և Նանէն . . .

Ինդրեցին գրել մեծաւ փափագանօք զաւետարանս վասն յիշատակի և վասն փրկութեան հոգւոցն իւրոց: Այլ և ևս, մեղօք դաւածեալ, սուտ անուն Առաքել արեղայս, վասն ծովացեալ մեղացս իմոց և եղայ ալեկոծման ի վերայ երկրի, հանդիպեցայ սոցա և սիրով ընկալան զիս հոգևոր որդի իւրեանց, և ի սոցին փափագանացն գրեցի զաւետարանն . . .

«Գրեցաւ սա յերկիրս Ռշտունեաց, ի գիւղս որ կոչի Շատուան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավիային և սուրբ Գէորգայ զօրավարի, յամի Տեառն ՋԼԸ յառաջնորդութեան Տեառն Զաքարեայի նորընծայ Կաթուղիկոսի: Այլ և յաշխարհակալութեան Աղութ խանին ի դստն և վշտարեր ժամանակի, յորում միահամուռ ամենեքեան ընցան գհետ սչինչին և զասնեն զոչինչ և զարձան մուր օրէնս Մահմէդի, որ արձակ ճանապարհուն տանի ի կորուստ. և բանագատեն զամենեանն զմանկունս եկեղեցւոյ զառնալ ի սնտոի և ի պատիր յոյսն իւրեանց, հալածեն, նեղեն և տառապեցուցանեն, զոմանց ինչսն յափշտակելով, զոմն տանջելով, զոմն հայհոյելով. և ոչ այսու վերջացան՝ այլ և զբազում եկեղեցիս տապալեցին, և զխաչ և զաւետարան նախասեցին: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց, և ոչ զառնամք և ոչ զղջանամք, զի միմեանս տակնք, փոխանակ սիրոյ, և մատնեմք, փոխանակ բարւոյ: Եւ Տէր Ամենակալ երկայնամիտ լինի ի վերայ չարեաց մերոց...»:

5. Աւետարան թղթեայ, ԻՄ 4. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, գրել է մի ոմն Յակոբ յամի եւթն հարիւրերորդի քառասներորդի վեցերորդի թվականի Հայոց ի վանանդեան գաւառիս, ի գիւղս որ Գողիս կոչիւր, մերձ ի մայրաքաղաքն Կարս: Նախ Սուրբ լուրէկ և Թիրբիշ եղբայրները և ապա՝ Ապրելուս և Խերխաթուն կողակիցները ստացել են այս աւետարանը:

6. Աւետարան. թղթեայ, ԻՄ 32. երկսիւն, բոլորագիր, չորս աւետարանիչների գունաւոր պատկերներով, գրուած 22 թուին. վերջին յիշատակարանը քերած է և Պաղոս վրդպեաի անունը գրած:

7. Աւետարան. ին 4. թղթեայ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, գրուած է ՉԶԶ թուին, Աստուածատուր բանանայի ձեռքով, տեղը յիշուած չէ:

8. Աւետարան. թղթեայ, ին 2. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, գրել է Թուժա արճիշեցին: «Ի յերկրիս Գողթան, ի յանապատիս որոյ անուն Կոպատափ կոչի, որ է յանդիման գեղին Բստայ ի յայտ ամի որում արեւելից աշխարհս ատանց թագաւորի եկաց ամ մի: Քանզի երեք թագաւորք փոխեցաւ և մի ի նոցանէ ժամանակ ոչ արար: Առաջինն անշափ բարի էր քրիստոնէից և նա հաւատայր զՔս. Ած. իսկ երկրորդն պեղծ և անիծեալ որ անունով Ալի փաշախ կոչի նման էր առաջին կոպաշաղիցն, յարոյց բողոժմ հալածանս ի վերայ քրիստոնէից և գեկեղեցիան քակեաց և վնասեան խորտակեաց և շատ չար արար Քսի հաւատացելոցս, բայց յետոյ Ած. մասնեաց զնա ի սուր սուտերի և չարաման արար: Արդ եղբարք այս ամէն որ եղե յայտ ժամանակի վասն մեզաց մերոց եղև Արդ գրեցաւ սա ի թուականիս հայոց 926:

926. Թվին Ագարիս արքեպիսկոպոսը վերստին կազմել է սուել: Նոյնը արել է ՌԶ թուին Կախիկ եպիսկոպոսը:

9. Աւետարան. թղթեայ, քառածալ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած. 12 պատկերներով. գրել է Կարապետ կրօնաւորը հայոց Պէ թ. և ստացել է Թանկխաթուն տիկինը:

10. Աւետարան. թղթեայ ին 32. կազմած, երկսիւն, բոլորագիր, 4 աւետարանիչների պատկերով: Գրուած է ձեռամբ Եղիա արեղայի՝ աշխարհաւ յԱզմանից և տեղաւ Գիզակեցի և գեղաւ Հատրուզեցի: «Գրեցաւ սր ժատանս ի յանապատիս որ կոչի ճգնաւորի քար. ընդ հովանեաւ սր. ածածնիս, որ է մուտ ի քաղաքս Եգեղիս. ի թվիս հայոց ՊԶԷ:

11. Աւետարան. մագաղաթեայ, ութածալ, երկսիւն, բոլորագիր: Չորս աւետարանիչների գունաւոր նկարներով և ծաղկազրկերով զարդարուած, արծաթապատ կազմով: Յիշատակարանում ասուած է.

Եւ արդ գրեցաւ սր. աւետարանս ի թվին Հայոց 9. և ԻԶ. ամի ի ձորս Աշոտս և ի վանս Յանկիւնեաց, ընդ հովանեաւ սր. Լուսաւորչին և սր. Վարդի հաւր գերեզմանիս տես տաճարիս և սքանչելագարծ սր. նշխարացս, ձեռամբ մեզսամած և անարժան գրչի Զարարիաի, ի թագաւորութեան Հասան պարոնի որ առ ու գերի արաւ զաշխարհն Տփիսեա Կ. Ռ. մարդ. Լ. Ռ. ի սուրն անցուցին. Լ. Ռ. գերի. վայ ինձ հազար բերան: Ի հայրապետութեան Տէր Սարգսի . . .

Հետեւել երեսի վրայ կայ այս. Արդ ևս Զաւարս, որդիքն իմ Մկրտիչն, Թաւարեայն, Փա-

նան, գուտարն իմ Զրահուպարն, ևս Զաւարս և իմ կողակիցն, որ տվաք զմեր ջաղցին փայլն տէր պրն Սէթ իրիցուն վախմըն, յիշատակ ինձ և իմ որդոցն և իմ ծնողացն ևս Հերապետս վկա, Սոցաղեզս վկայ. դարբին Սոցաղեզս վկ. իւր փեսայ Պարալին վկ. Ած. վկ. ով էս աւետարանս կարգայ ողմիս. տայ յիշատակ ծնողացն, ով էս բանիս հակառակ լինի՝ մասն Յուզայի աոցէ, ամէն. Հայր մեր:

12. Աւետարան. թղթեայ, ութածալ, բոլորագիր, 27 գունաւոր պատկերներով, կաշեկազմ. գրել է Մխիթար գրիչը «Ի դառն և նեղ ժամանակի յորում նեղիմք ի յանօրինաց հարկապահանջութենէ, ևս ստաւել ի պոլութենէ հացի որ լիտր արիւրն ց շնի. գ վրայ. ծախեցին, ու զզլպաշն եկաւ ի վերայ Վանայ և բազում ոճիր գործեաց ու արիւնահեղութիւն արարին ի միմեանց. բայց զառաջիկայն Աստուած գիտէ, որ աշխարհս ամէն ի մէջ նեղութեանց և սառապանաց է, միթէ միման լուսարարն Քրիստոս լոյս առնէ ամենայն աշխարհի... Ի յերկիրն Մայեկայ ի գեօղն, որ կոչի Սեպ և ծաղկեցաւ ի մայրաքաղաքս Խրզան. ընդ հովանեաւ սր. է խորանացս՝ սր. Յարութեան և սր. Աստուածածնին, սր. Յովանիսին և սր. Գրիգորին, սր. Ստեփանոսին, սր. Սարգսին, և սր. Մարտիրոսին. ի թուականիս հայոց ի ՌԾԻ. ի հայրապետութեան ան տէր Մեղքիսէթ կաթղիսի. Էջմիածնայ և ի մերոյս Ախթամարայ տէր Գրիգորիս կթղիսի. ամենայն հայոց:

Գարձեալ կրկին անգամ յիշեալիք զվերջի ստացող սր աւետարանիս, և ոսկեզօծ բուրաստանիս Ազուլեցի պրն. Թուժաան, որ ի դառնաշն յերկրէն հնգկաց ի Թէոդուպօլիս, հանդիպեալ էր աստանօր սրբոյ աւետարանիս զոր ուխտիս ըստացաւ զսա ի հարալ ընչից իւրոց առ ի ընծայելոյ ի դուռն սր. Թովմայի առաքելոյ վանիցն, որ վինի գալոյն իւրոյ յԱզուլիս՝ երեւ և ընծայեաց ի թվին ՌՃԶԱ.

13. Աւետարան. մագաղաթեայ, ութածալ, երկսիւն, բոլորագիր, 4 աւետարանիչների պատկերներով և բազմաթիւ ծաղկանքկարներով զարդարուած: Արծաթապատ կազմով: Յայտնի չէ թէ ով է գրել, միայն ստացել է մղզախ Էվազը և նուիրել «սուրբ Ածածին եկեղեցուն ի ձորն Ազուլեաց: Ի ժամանակս թագաւորութեան Պարսից փոքր Շահարապին, ի կաթողիկոսութեան Էջմիածնայ տեառն Յակոբին, ի յառաջնորդութեան Թուժայի սր. ուխտին գտէր Պետրոս արհ. եպիսկոպոսին և Մովսէս վարդապետին: Գեղիս առաջնորդն Մանգվեզն: Թվ: ՌՃ. և երրորդի ումն»:

14. Աւետարան. մագաղաթեայ, քառածալ, երկսիւն, բոլորագիր, կաշեկազմ և առաջին երեսին արծաթեայ խաչ: Գրուած է

«Ճեռամբ նուստս և յետին դրչի Աղամալ Զուգայեցի մեղապարտ և ունայնագործ մեղաւորի, ի թուարերութեանս ասքանաղեան՝ և արէթական սուամարի ՌՃ և Ժ. և ի գալստենէ կենարարին՝ ՌՈԿԷ ի ստոյգ և ընտիր օրինակէ, ևս առաւել ի համարայիցն, զի գաղափար սորին էր ի դրանէ կամակատար Ածածնի և Մօզնոյ սրբոյն Գէորգեա զօրաւարէ եկեղեցւոյ ի յաշխարհս վրաց ի մայրաքաղաքս Տփլիս, ընդ հովանեաւ բարձրակառոյց Փաշիվանիցս որ յանուն սուրբ ածածնին և ամենափրկչի, ի հայրապետութեան սր. էջմիածնի, ան. Յակովբին և առաջնորդութեան այսմ նահանգի, Սանահնոյ Սարգիս եպիս. -ին, և Հաղբատոյ Աւետիս եպիս. -ին: Եւ ի թագաւորութեան վրաց Բագրատունեան ցեղէ Շահնուազ խանին, և Մարիամ Գեոտփալին:

Գրել է տուել աստուածասէր պարոն Բէժանն և ամուսինն իւր պրն. Լէլօն: (Հետաքրքրական է որ կնոջ համար ևս պարոն է գործածուած և այն էլ ոչ սխալմամբ, որովհետեւ մի քիչ ներքե կրկնում է. յիշուցիք զպարոն Բէժանն և կողակիցն իւր մեծ Զահանջի որդի պրն. Դանգուրալու զուսոր պրն. Լէլօն... և մայրն իւր զպրն. Թինաթին): Ապա այս աւետարանը իբր աւար տարել են և ՌՄՆԵ թուին Ագուլեցի Տուտենց Յարութիւնի որդի Մարտիրոս վաճառականը գնել է և նուիրել սր. Թովմայի վանքին. յիշատակելով այս մասին՝ Աստապատցի Արբանամ վարդապետը ¹⁾ շարունակում է.

«Առ մերովս ժամանակաւ որդին Մահմադ—Հասանայ՝ մեծագոր բնաւորին՝ աղայ—Մամադ—խանն՝ ըստ յաջողելոյ բազդին զօրացեալ յոյժ՝ յինքն գրաւեաց բովանդակ աշխարհն Պարսից և տիրեաց մասնաւորապէս նաև այլոց աշխարհաց, և թագաւորական շքով և անուամբ նստէր ի քաղաքն Թէհրան: Սա ի թուականիս մերում ՌՄՆ եկն անթիւ բազմութեամբ զօրաց ի Դաւրէժ քաղաք և ի Մարանդ գաւառ, և անտի հրաւիրակս առաքեալ՝ զԱտրպատական երկրի յինքն կոչեաց զամենայն նախարարս, այսինքն զխանս Հատրպէճանու, սկսեալ ի յՈրմոյ մինչև յԱրատ—

¹⁾ Հրամանաւ գերապատիւ Հօր մերոյ և առաքելաշաւիղ Առաջնորդին Գողթան գաւառիս Տոն. Թօմայի խոհեմազարդ վարդապետին Դաստակեցւոյ որ է վեցերորդ եպիսկոպոս ի շինութենէն այսմ առաքելական Աթոռոյս, այր խորհրդական և հանձարեղ, խոնարհամիտ և հեզանամբոյր, քաղցրաբարոյ և բազմապարգև, զարդարեալ ձրիւք հոգւոյ և մարմնոյ և փառաւորեալ յամենեցունց: Որ կայ այժմ և կառավարէ գոյն սր. Աթոռս խոհական խորհրդով, թէպէտ և կրէ պէտպէս վիշտս և նեղութիւնս ի դաւնութենէ և յաղբատութենէ ժամանակիս:

ւիլ, ընդ սրս և գրաջ իշխողն Նախիջևանու՝ զՔեալպալի խանն՝ զորդին Հասան խանին: Որք հնազանդութեամբ գնացին առ նա և կղեն նմա հարկատուք: Եւ նորա մեծապէս պատուեալ զոսա զամենսին, զարձուց յիւրաքանչիւր գտեղիս, առնելով պատանդս, այսինքն զաւալս ի նոցանէ, զամանց կանայս և զամանց որդիս և զեղբայրս: Եւ այց Հերակլ բարեպաշտ արքայն վրաց և նախարարքն Շուշի բերդին և Երեանայ՝ ոչ կամեցան մասնել ընդ լծով հնազանդութեան նորա: Եւ նա ի նմին ամի գարձ արարեալ՝ գնաց ի քաղաքն իւր ի Թէհրան: Եւ զկնի երկուց ամաց առաքեաց զՍուլէյման խանն, որոյ կեկալ նստաւ ի Դաւրէժ քաղաքի և կոչեաց առ ինքն զՔեալպալի խանն Նախջուանայ, կասկածեալ ի նմանէ վասն քաջութեան նորին, զի մի աղստամբեցի: Զոր առեալ ընդ իւր տարաւ ի Թէհրան առ աղա—Մամաա—խանն: Որ և մնաց անդէն առ նմին ամս երկու և ի բազում տեղիս՝ բազում քաջագործութիւնս և յաղթութիւնս արարեալ՝ պատուեցաւ և փառաւորեցաւ յոյժ ի նմանէ, և ստացաւ անուն քաջութեան. վասն զի նա ինքն Քեալպալս խանն էր իրաւասէր և արդարապատ, խնամող Հայկազեանս ազգի, սիրող եկեղեցեաց և վանօրէից, միանգամայն և քաջամուտ և յաջողակ ի զինւորական իրողութիւնս, և առիժանման հօր ի պատերազմի, որ անձամբ անձին՝ մղեալ է զբազում պատերազմունս յաղթական գտեալ յամենայնի օգնականութեամբ վերին զօրութեան: Քանզի ի թուականութեան մերում ՌՄԼԸ. նախարարն Ահարա, այն է Դարաղաղի Մուստափայ խանն՝ կին բազում զօրօք ի վերայ Գողթան գաւառիս, և կողոպտեալ յաւարի էառ զամենայն ինչս մեծի առաքելական Աթոռոյս, և կեկալ Քեալպալի խանին՝ խորտակեաց զօրութիւն նորա՝ մեծաւ քաջութեամբ և փախոյց գնա ամօթով յետս: Եւ զկնի երկուց ամաց՝ Իպրահիմ խանն Շուշի բերդին՝ ժողովեալ զլեռնականս, որք լեկզի կոչին, կին ի վերայ սորա ծանր զօրօք, և սա ամբացաւ ի բերդն իւր Նախջուան: Եւ յետ քանի մի աւուրց օգնութիւն գտեալ ի յերեւանայ և ի Սոյոյ, ել ի յամրոցէն և Եհար չարաչար զօրս նորա և ցան և ցիր կացուցեալ՝ փախստական արար: Եւ այլ բազում մասնաւոր քաջութիւնս գործեաց, զորոց չէ տեղոյս գրել մի ըստ միովէ: Զոր և ի թուականութեան ՌՄՆԳ. առեալ ընդ իւր Աղա—Մամադ—խանին՝ գնաց ի վերայ Նիւթալի խանին՝ որն նստէր ի Քիրման քաղաքի: Զոր յետ պաշարելոյն ամիսս ութ, էառ մեծաւ պատերազմաւ. զբազումս ի բնակչացն սրոյ ճարակ էտ և գնոյն ինքն՝ զՆիւթալի խանն՝ ձերբակալ արարեալ, կուրացոյց զաչս նորա, որ զկնի սակաւուց իւրովի զեղակուր կեկալ՝ վճարեցաւ ի կենաց: Յետ որոյ առաւել ևս զօրացեալ Աղա—Մամադ—

խանին, հաստատեցաւ յիշխանութիւն իւրում: Եւ ի թուականիս մերում ՌՄԽԻ. եկն միւս անգամ անթիւ բազմութեամբ զօրաց պարսից ի յԱրպատական երկիր, բերելով ընդ իւր և զՔեալպաւ-լա-խանն: Եւ անցեալ ընդ Երասխ գետ, դիմեաց ի յԱրցախ աշ-խարհն, որ ի Ղարաբաղ, և պատեաց զանառիկ և զընդարձակ բերդն Շուշի: Եւ անտի ասպատակ սփռեալ յաւարի էառ զպատուսն Արանդայ՝ զՉաւանդուր և զԳիւնէիւզ և գերեաց զբազումս: Եւ զեղբայրն իւր զԱլի-Ղուլի խանն առաքեաց երկոտասան հազարօր առ Նախջուանաւ ի վերայ Երեանայ, որոյ եկեալ բնակեցաւ հանդէպ բերդին, ուր եկն ընդ առաջ նորա աստուածապատիւ Հայրապետն մեր տէր Ղուկաս երջանիկ կաթուղիկոսն սուրբ աթոռոյն էջմիածնի, իբրև քաջ հովիւ՝ դնելով զանձն իւր ի վերայ հօտին: Եւ մատոյց նմա բազում ընծայս՝ ըստ արժանուցն ջանահար լի-նելով յամենայնի, զերծ պահել զսուրբ աթոռն ի զլիաւոր փա-սուց, և առ այս ծախեաց անդէն առ դրան նորա չափազանց զը-րամս: Եւ ինքն սրբազան Հայրապետն՝ մեծապէս պատուեալ՝ փառաւորեցաւ և խիւսյեցաւ ի նմանէ: Իսկ յետ աւուրց ինչ գօ-րավարն պարսից մեկնեցաւ անտի, առեալ պատանդս ի Մահմադ խանէն Երեանայ՝ զկին և զեղբայրն նորին, և գնաց զէպի Վրաս-տան: Քանզի աղա-Մահմադ-խանն (որ նստէրն ի Շուշի բերդին) իբրև ետես՝ եթէ պաշարուին քաղաքի երկարի յոյժ և զժուարին է առնուին, եթող զայն և խաղաց ամենայն հեթանոսական բազ-մութեամբ յաշխարհն վրաց, և փախուցեալ զարբայն նոցա զբա-րեպաշտ Հերակլ, էառ զմայրաքաղաքն Տիֆլիս՝ որ է Թիֆլիզ. քանզեալ աւերեաց զշինուածս քաղաքին, կոտորեաց զբազումս ի բերան որոյ, և զանհամար բրիստոնեայս՝ մանուանդ զհայս ի գե-րութիւն վարեաց՝ ընդ ծովացեալ մեզաց մերոց. և յաւարի էառ զա-մենայն ինչս և ստացուածս նոցա և զանօթ եկեղեցեացն: Մանա-ւանդ զմայր Աթոռոյն մերոյ Սրբոյն էջմիածնի՝ մեծապիւն զգետս, և զմարգարտաշար և զականակուս թագս և սաղաւարտս, և զսու-կեղէն և զարծաթեղէն ծանրապին անօթս, որք անդէն ի նմին քա-ղաքի ի պահեստի էին, ընդ նոսին և զբազում պատուական զը-րեանս: Եւ յետ աւուրց, ընդ կրունկն զարծաւ անտի աղա-Մահ-մադ-խանն և եկն ի սահմանս Քանձակայ, որ է Քեանջայ: Եւ զի Քեալպալի խանն Նախջուանու՝ փետայ էր Մահմադ խանին Երեանայ, զսա առաքեաց անտի առ Մահմադ-խանն հաւանեցու-ցանել գնա և ածել առ ինքն: Որոյ եկեալ Երեան միամտեցոյց զաներն իւր, երաշխաւոր գնելով զինքն փան նորա առաջի Աղա-Մահմադ-խանին, և առեալ ընդ իւր՝ տարաւ առ նա: Չոր բազում սիրով ընկալեալ Աղա-Մահմադ-խանն, պատուեաց, իբրև ազգա-

կան իւր՝ քանզի և իշխողն Երեանայ բուն ազգաւ պարսիկ էր, որոյ ցեղն յատուկ անուամբ Ղաճար կոչի: Եւ յետ սակաւուց չուեաց անտի Աղայ-Մահմադ-խանն և եկն ի յարգաւանդահող և ի յընդար-ձակ զաշան Մուղան, և բանակ հարեալ՝ նստաւ անդ: Եւ ի նմին տեղով խիւսյեաց զՄահմադ-խանն Երեանայ և մեծապէս փառաւո-րեաց, կացուցեալ գնա մարզպան, այսինքն է պէկլարբակի, և դար-ձոյց ի տեղի իւր: Եւ քանզի անդր քան զԿուր գետն եղեալ նա-խարարք, այսինքն Դարբանդայ, և Բագուայ, և Նուխուայ, և այլոց տեղեաց ևս խանքն հնազանդեալ էին Աղայ-Մահմադ-խանին և թո-շակ տային զօրաց նորա, և միայն Շամախի էր ի միջի անդ ապրս-տամբ: Վասն որոյ առաքեաց Աղայ-Մահմադ-խանն զքաջ զօրավարն իւր Քեալպալի խանն բազում զօրօք ի վերայ Շամախու: Որոյ գնա-ցեալ անդր, յապականութիւն զարձոյց զերկիրն, և պատեալ պա-շարեաց զամրոցն, ուր էր արդելեալ ինքն նախարարն Շամախու: Բայց զինի սակաւուց՝ ի տեղի Քեալպալի խանին՝ առաքեաց Աղայ-Մահմադ-խանն զայլ սին զօրավար և գնա երեւ առ ինքն և մեծա-պէս պատուեալ՝ փառաւորեաց, և դարձոյց խիւսյիւ ի քաղաքն իւր Նախջուան: Եւ ինքն Աղայ-Մահմադ-խանն բանակեալ է առ այժմ ի Մուղան դաշտին, ունի ձմերել անդէն, և յաւուրս զարնան գնալ վերստին ի վերայ Շուշի բերդին. և առ նոյն ժամանակաւ՝ թէ զինչ իրազօրծութիւնք հանդերձեալ են լինել Ածոյ. է գիտել, որ է Տէրն ժամանակաց...»:

15. Աւետարան. թղթեայ. փոքրապիւր, երկսիւն, բոլորապիւր կազմած. գրուած է ՌՃԽԹ թուին ի գիւղն Կապանց:

16. Աւետարան. մագաղաթեայ. բառածալ. երկսիւն. բոլո-րապիւր. չորս աւետարանիչների պատկերներով. թէ պատկերները և թէ գիրը զեղեցիկ չեն: Յիշատակարանը թափուած է:

17. Աւետարան. թղթեայ, ութածալ. երկսիւն. բոլորապիւր. կազմած. առանց յիշատակարանի:

18. Պօղոսի եւ Եսայի Մարգարէից թղթերը. թղթեայ. երկծալ. երկսիւն, բոլորապիւր, կազմած, 767 թուին գրուած յիշա-տակարանում ասուած է.

Արդ յամս վերապիտութեան երջանիկ հոգեոր տն Չարա-րեայի հայոց զիտապետի և յառաջնորդութեան սբ. ուխտիս հո-գեկիր վեհիմատո հովապետի տն Պետրոսի և նորին Յովասափի գրեցաւ տառս ամային ընդ հովանեաւ սրբոյ Նշանիս Վարազայ յոյժ տառապանաւք և նեղութեամբ. ձեռամբ մեղապարտ և անար-ժան կրի Յակօբի ի թուիս հայկազնեան տուժարիս. Եւթն հա-րիւրորդի վաթմաներորդի եւթն երրորդի. յայսմ ամի որում ծփի ամենայն երամք Քափառոց ի հնչմանէ նեղողական ազգին

Ղարբանդազունը զանի. փչելով ի նա սատանայ հարկ հրամայեաց առնուլ յամենայն քրիստոնէից վասն հաւատոցն որ ի Քս. և նշան կապոյտ հրամայեաց կարել ի վերայ թիկանց հաւատացելոցս. ևս աւելի կրաւնաւորացս հարկ առնուին առանց զանի հրամանին. յետոյ երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետն Զաքարիայ հետ զանին գնացեալ մինչև ի Բարելոն ամ մի ողջոյն և առելիս առեալ ի նմանէ զկրաւնաւորքս և զքահանայանս ազատեաց ի հարկապահանջութենէ, այլ յաշխարհականացն և ի տղայոցն առնուին. որոնց զարդիս խաղաղական կենաւք շնորհեացէ նմայ տր և իւրոցն ամենայն և գեշիցն յիշատակ աւրճնութեամբ ի Քս. Եւ յայսմ ամի գարունն առին զհարկն և աշունն զանն մեռաւ. և այլ եկին ոմն անուն ազլազու, Սինթամուր և Հասան Թամուր ՌԳՃ մարդով և կրկին հարկ առին յոյժ անչափ և ոչ ոք ընդդիմացաւ նոցա և վանօրայքս որ ազատ էին զոր ըմբռնեցին անհնարին տանջանաւք շարշարեցին և անչափ ալ. առին. մանաւանդ սբ. ուխտս մատնեաւ ի ձեռս նոցա յանկարծակի զազատարար եկին յերեկունն և ամենեքեան փախեաք և զորս ըմբռնեցին անհնարին տանջեցին որ ոչ կարեմք պատմել և քաղաքի տաճկնիկն բազում ինչք առին և հագիւ թափեցին ի ձեռաց նոցա. և այլքս, որ փախեաք այլ չիշխեցաք գտնուել ի վանքս, զի հանապազ զախ և զգիշեր ի խնդիր ելանին մեզ. և մեր անարեկեալք ի նոցանէ ահիւ և զողութեամբ կէսք զցայգ և զցերեկ ի սբ. լերինդ ի խորշս և ի ձերպս վիմաց և նոքա ամին աւր գային և զեկեղեաց դռներն և զխցերոյն զամէն բացին և յաւարի տարան զինչ որ գտան. բայց սուրբ Յովհաննիսա գուռն միայն մնաց վասն զի ճշնազգեաց փակակալս մեր զազար կր. զահ և զերկիւզ ի բաց եգեալ և յեկեղեցին կացեալ բազում աւուրս և սբ նշաննս պահեաց զնոսա. և ավշեցոյց զսիրտս այլազգեացն որ ոչ մաքառեցան ընդ գուռն երկաթի: Եւ այլ բազում վիշտ և նեղութիւն և տառապանք կրեցաք յամենայն զիմաց յամարանի և ի ձմերանի փախտեալ լինելով և բացաւթեայ կելով ի սբ լերինդ և այլ զմնդակ նեղութիւն որ ոչ կարեմք պատմել. և մեք ամէն կրաւնաւորքս կամ աւելի երիցս երանեալ առաջնորդաւս մերով տր Պե. որ ոչ եթող վարատել մի սք ի մէնջ, որոց զարդիս խաղաղական կենաւք շնորհեացէ սոցա տր. ամ. միարան ուխտիս և զելիցն յիշատակաւ աւրճնութեամբ ի Քս. Եւ մեր բազում ժամանակս զայս նեղութիւնս կրելով և առաւել քան զսոյնս և առ սէր սբ նշանիս և ի սա ապաւինելով ի սբ ուխտէս ոչ հեռացաք. քաղաքն և երկիրս ամեն այսր անտր փախեան լուր մարգատատան մնաց և մեք ի տեղս հաստատուն կացաք վս. սբ. նշանի սիրոյս:

19. Գործք առաքելոց.— Թղթեայ ին 32. նորապիր, միասին, կազմած: Վերջում Արիստողէլի Յաղագս առաքինութեան (ան) Աղէքսանդր թագաւոր: Յիշատակարան չունի: Բայ թերթերում զանազան հիւանդութեանց զեղեր են գրուած:

20. Շարական. Թղթեայ, ին 32. միասին, բոլորապիւր, կազմած. առանց յիշատակարանի. կողքի վրայ գրուած է. Այս շարակնոցս ևս ցղնեցի Մարտիրոս տասն մասջից գնեցի ի մայրաքաղաքն Համիթ: Սրա տակը, ուրիշ տառերով. Ես ասացի սր սղորմիս թվ. ՌՁէ:

21. Քաղուած շարակնոց. մագաղաթեայ, ին 32, բոլորապիւր, միասին, կազմած ձեռամբ Միքայէլի, ի թվ. ՌՃԼԳ.

22. Մաշու գիրք. մեծագիր, երկսիւն, բոլորապիւր, գրուած Սարգիս կրօնաւորի ձեռքով ԶԶԹ թուին ի վասն Ազաւնից ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի, որ և ազատեաց զազգս քահանայից ի հարկէ հալածչեաց և նոյն ինքն տեսանէ զազատութիւն իւր ի թագաւորութեան զոր ոչ գոյ. այլ բարձեալ է թագաւորութիւն, քանզի իշխանք են խոովարարք և տատանեալք ի վերայ միմեանց ազմկեալք. զոր ոչ կարէ բերան պատմել զոր յայսմ ամի տեսին աչք մեր զազէտ տարակուսանայ ի հեծեղեաց, զորս երեսուն հազար մարգաղէմ գազանաց ի վերայ երկրիս մերում յարձակեալք, գնետս սրեալ և զաղեղն լարեալ և զթիւրս իւրեանց թափեալ յարեան ի վերայ երկրիս մերում և ով կարէ պատմել զանաւրճնութիւնս նոցա զոր արարին և զորձեցին. քանզի բազում գաւառս գրեցին և աւերելով կործանեցին և զինչս սրբիւնաց զամենայն յափշտակեցին և զամենեսեան գրքիստոնեայք կողոպուտ արարին. մերկ և բոկ և ոչ թողին և ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց բրիստոնէից, այլ զանասունս տաւարաց ջոկս ջոկս առեալ տարան զոչխարաց և զեզանց, զկովուց և զցլուց, զիշուց և զերիվարաց և զհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին և մերկս արարին ի տեօիլս խայառակաց. քանզի որ աչք բաւ է տեսանել զազիւղորմ տարակուսանաց. և կամ որ անձն բաւ էր տեսանել և տանել այնմ շարշարանաց որ յերէկ տան տանուաէր և ամենայն իրաւք լի և այսաւր բեկեալ սրտիւ և տրտմեալ և մերկ ի վերայ մոխրոյ նստեալ. քանզի այնպէս լի էր երկիրս ամենայն բարութեամբ և յանկարծակի այնպէս արարին որ շունք ի սովոյ ստտակէին. քանզի զխորս ամբարաց հացից հանէին և այնպէս բարկութեամբ և սրտմտութեամբ ի վերայ բոլոր երկրիս արձակեցան, որ և հարիւր անձն սրով խողխողեալ փոխեցաւ ի Քս. որ և ծաղկողի սորա մայրն նետով խողխողեալ փոխեցաւ ի Քս.

23. Մաշու գիրք, մեծագիր, երկսիւն, բոլորապիւր, յիշա-

տակարանը թափուած է: Շատ գեղեցիկ ծաղկազրեր և մի դու-
նաւոր պատկեր ունի:

24. **Ճաշու գիրք**— թղթեայ, մեծագիր, երկսիւն, բոլորա-
գիր, վերջի թերթը պատուած է և կազմահան եղած. գրուած է
ՌՃԻԼ թվին, ի հայրապետութեան Յակոբ կաթողիկոսի, Դա-
փանի երկրի ի գաւառէն Մացրու, Ափկիս գիւղի միքանի ընտ-
կիչների խնդրանօք, որոնց անունները յիշատակուած են, բայց
թերթը պատուած է, այնպէս որ գրողի անունն էլ յայտնի չէ:

25. **Պատարագամատոյց**. մագաղաթեայ, քառածալ. երկսիւն,
բոլորագիր, միքանի պատկերներով, գրել է Նփրեմ քահանան ՌՃԾԴ
թուին, ի հայրապետութեան տա Նահապետի, որ յայտ ամի
փոխեցաւ առ Քս. և եպիսկոպոսին մերոյ Ստաթէի, որ առաքելոյ,
ան. Յովասափի- ածարան վրդպի և քաջ հսկասորի ի դուռն որ
Ստեփանոսի Նախավկային, որ է հովանի և պահապան գեղջիւ
մերոյ Օղուերձու.

26. **Խորհրդատետր**, թղթեայ ին 8. երկսիւն, բոլորագիր,
կազմած, առանց յիշատակարանի:

27. **Տաւնակամն**. թղթեայ, մեծագիր, երկսիւն, բոլորագիր,
կազմած. գրուած է մի ոմն Կարապետի ձեռքով Աղթամարի կղզում
ՊԼԸ թուին. Ստեփանոս միայնակեացի խնդրով:

28. **Քարոզ գիրք**: Քերած մագաղաթ, ին 8. միասիւն. նոտ-
րագիր. կազմած, յիշ. չունի: Շապկի Բ. երեսում գրուած է. Ես
հանգուցեալ երեմիա պիտին կորօրորդի Զաքարիայս առի զայս
քարոզ գիրքս արգեամբ իմով յուժեմնէ քահանայէ ի վայելումն
անձին իմոյ և հարագաս եղբարց ի ՌՄԼԸ. ի սեպ. ԺԵ. ի սր
Աթոս էջմիածնի: էջմիածնի ջնջուած և գրուած է Թւմի:

29. **Քարոզ գիրք**. թղթեայ, ին 16. երկսիւն. նոտրագիր.
առանց յիշատակարանի:

30. **Մաշտոց**. թղթեայ, երկսիւն, բոլորագիր, ին 16, կազ-
մած: Գրեցաւ ի թուականութեանս մեր ՊԼԲ. ամին ձեռամբ...
Իգնատիոսի... ի վանս Ռուխարա ձայնելոյ սր այժմ Հեռարարձ
կոչի. ընդ հովանեաւ սր ածածնի տաճարիս և սր Ստեփաննոսիս
և սր Սարգսի զբեղ վկայիս... ի յառաջնորդութեան սր ուխտիս
Յ... վրդապետիս Կրպաի. գրեցաւ ի յառջին ամին հայրապետու-
թեան նորաթոս էջմիածնի և նոր ընծայ կաթողիկոսիս ար Կի-
րակոսին:

Կազմեցաւ Մաշտոցս ի թվին ԶԽԲ. ի վանքս Ագուլեաց ի
հայրապետութեան Ագաբիին, ձեռամբ Յովսէփ մեղսասէր արե-
ղայիս:

31. **Մաշտոց**. թղթեայ, երկսիւն. բոլորագիր, ին 16.

գրել է Դագար Գողթնացին «ի ժամանակին որում Շահարան
եկաւ և զՊարվեզ առեց և զաշխարհս ի գերութենէ ազատեց.
ած. իւրն շատ շատ գաւլաթ տա. թվ. ՌԾԲ:

32. **Փոքր Մաշտոց**. Բամբակեայ թղթի վրայ, ին 16. միասիւն,
բոլորագիր: Առանց յիշատակարանի:

33. **Յայսմաւուրք**. ին 2. մագաղաթեայ, երկսիւն, բոլորագիր,
կաշեկազմ. շատ գեղեցիկ ծաղկազրերով զարդարուած: Գրել է
Կոստանդ քահանան և զաշտեցի Մարտիրոսը յիշատակ է տուել
սր. Թովմայի վանքին 1134 թ. Հայոց, Յոհան Գողթնեցու վանա-
հայրութեան ժամանակ:

34. **Յայսմաւուրք**, թղթեայ, մեծագիր, երկսիւն, բոլոր-
ագիր, կաշեկազմ: Գրել է Քրիստոստուր զպիւրը ի յամի թուա-
րերութեան հայկազեան սեռի ՌՃԽ թւին... ի մեծ և ի հոյակապ
մայրաքաղաքս Քափայ, ընդ հովանեաւ սր Օքսենդ բարձրաշէն
տաճարին, ի խնդրոց մահաեի Հախնազարին:

Վերջում. Յամի ներմարմութեան Տս 1789 և ի թուակա-
նութեան հայոց ՌՄԼԸ մեծահոշակ և գերահարջ վանքն սրբազնա-
սուրբ Առաքելոյն Թովմայի որ է կառուցեալ ի յերկրին Նախիջի-
ւանու, յայտ ամի ասպատակեցաւ ի չար և անօրէն տաճկացն
զօրաց և զամ զինչս սրբոյ վանիցն աւար առեալ և տարեալ ի
յերկիրն երեանու. վաճառեալ էին անդ զամենայն եկեղեցական
զսպաս և կամ զայլ ինչս սրբոյ վանիցն. իսկ սոցա լուեալ զայս
համբաւ բոթալի կարի ժոյժ ցաւեցեալ էին վասն զի է տուն
հոգոց պայծառ իշխանացուն իշխան նախնեացն իւրեանց, որք
իշխեալ էին երկրիս յայսմիկ. իշխանք գոյով ժամանակաւ և կա-
ցեալ էին ընդ հովանեաւ սրբոյ վանիցս. վսյ մեծաւ փափագմամբ
որոնեալք էին յուղելով թէ զուցէ զամնիցեն զսպասս սրբոց հրա-
շակերտի վանիցս և առեալ զայն վերադարձուցին ի սր վանս,
բայց ոչ են գտեալ զինչ ի սպասու սրբոյ վանիցս բացի յայս
յայսմաւուր գրքէս, որ զայս ևս զոմն Թիֆլիսեցի առեալ և տա-
րեալ էր ի Թիֆլիզ, որոց զայս առեալ հարալ արդեանց իւրեանց
գնեալ, վերստին նորոգեցուցեալ ի տուն յիշատակ սրբոյ վանիցս
Թովմայի սրբազնասուրբ Առաքելոյն և խնդրեմ ի պատուելութենէ
ձերմէ որք հանդիպիք ընթերցման սրբոյն մատենիս յիշեալիք ի
մաքրափայլ յաղթիս ձեր գնուանուսեցի նաև զհալապեցի կոչեցեալ
զամատունեան մհաեի Մարգիսն և այլն:

35. **Յայսմաւուրք**. մեծագիր, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած:
Յիշատակարանի վերջի թերթը ընկած է, գրել է Յակոբ անուն
մինը Գողթնի ս. Թովմայի վանահայր Պաշատուր եպիսկոպոսի
խնդրով, թուականը յայտնի չէ:

36. Հարանց վարք. բամբակեայ թղթէ, ին 4. երկսիւն, բոլորազիր, կազմած, 1272 երևա: Յիշատակարան չունի: Շապկի վրայ գրուած է. ի թուին ՌՃԾԴ. և յամսեանն մայիսի Ժ և Ե որ է օրն Գ շրթ աջնպէս սէլ եկաւ որ մինչև ԺԷ արիւն արեց, սրուն քանդեց. ճ տարէն ծառերն տակոյն հանեց, վս մեր ծովացեալ մեղացն:

37. Գանձատետր. թղթեայ, ին 16, բոլորազիր, միասին, կազմած. գրուած է երեմիա սարկաւազի ձևորով: Թուականը և տեղը յայտնի չեն. ՌԼԲ թուին կազմել է Յովհաննէս եպիսկոպոսը յերկիրս Գանձոյ ի վանս Սաշլարակոյ:

38. Համառօտումն աստուածաբանութեան. թղթեայ, ին 16. միասին, նօտրազիր, կազմած. յիշատ. չունի:

39. Հարցման գիրք. ին 32. մագաղաթ. նոտրազիր, միասին կազմած, առանց յիշատակարանի:

40. Վարդան վարդապետի ածաբանական մեկնութիւններ. և «Մեկնութիւն տումարի Անդէի Յեզեկիէլէ մեկնութենէ. նշանք ընութեան:—Քերուած մագաղաթի վրայ՝ ին 16. միասին, բոլորազիր. կազմած: Յիշատակարանում՝ գրեցաւ ամայխաւս և իմաստայտիրաց գիրքս այս ի թվ. ՊԺԴ. գրողի անունը եղծել են: Նորից նորագել է աուել Պետրոս վարդապետը Բարսեղ քահանային «ի սր և ի գերահոջակ Դաղէլ վանս» ի թվիս ՌՃԼ և երեքին:

41. Աշխարհալուր եւ տիեզերալոյս վարդապետին Վարդանայ պարզ եւ լուսաւոր խորհրդով եւ դժուարագիտ լուծմամբ եւ քանի մեկնութիւն արարեալ Սաղմոսիս: Թղթէ. ին 16. բոլորազիր. միասին. կազմած: Առանց յիշատակարանի:

42. Սարգիս գիրք. մագաղաթեայ, երկծալ, երկսիւն, բոլորազիր, կազմած. գրել է Ատոմ բանանան «Յերկիրս Ընըշտունեաց ի գեօղս որ կոչի Շատուան, ընդ հովանեաւ սր ամածնին և սրբոյն Սանփաննոսի նախավկային և սր ոսկիանց քննայիցն և սր Գէորգայ գաւրավարին: Յամի յորում էր թիւն հայկազեան Զ և ԼԸ. յառաջնորդութեան տա Զաքարիայի նորընծայ կաթողիկոսի: Այլ և յաշխարհալուրութեան Աղութղանին: Ի գառն և ի վշտարեր ժամանակի յորում միահամուռ ամենեքեան ընթացան զհեա ոչընչին և գառնեն գոչինչ և գարձան ի մոլար աւրէնան մահմտի որ արձակ ճանապարհան տանի ի կորուստ և բռնադատեն զամենեւեան զմանկունս եկեղեցւոյ գառնալ ի սնտի և ի պատիր յոյան իւրեանց: Հալածեն, նեղեն և տառապեցուցանեն զոմանց զինչան յափշտակելով, զոմն տանջելով, զոմն հայհոյելով և ոչ այսու վերջացան՝ այլ և զբազում եկեղեցիս տապալե-

ցին և զխաչ և զաւետարան նախատեցին: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց:

Սկզբում կայ Սարգիս վարդապետի կենսագրութիւնը:

43. Գրիգորի աշակերտի եռամեծի եւ տիեզերալոյս վրդապետի Յոհաննու Որոտնեցւոյ հաւարեալ քաղուածոյ. մեկնութիւն սք Աւետարանի Մատթէոսի: Թղթէ, ին 16, բոլորազիր, երկսիւն, կազմած: Գրուած է ի թուականիս հայոց ութ հարիւր և երկերիւրոց. յիտուն և երկտաս անցեալ ոչ անջատ այլ միշտ իրերուց, գառն և վերջացեալ է ժամս սուր առ սուր բազում խողխողոց: Ստացել է Զուգայեցի Ղազար վաճառականն:

44. Յոհաննու Ոսկերերանի Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի արարեալ մեկնութիւն Աւետարանին որ ըստ Յովհաննու: Թղթեայ, ին 2. երկսիւն, բոլորազիր, կազմած, գրել է ոմն Սանփանոս, էր թիւն իսկզբանցն արարչութեանց ի մեղ ՅՇԼԶ ամ. իսկ ի կենարար գալնականէն ՌՃԺԲ. ամ. իսկ ի Սոսրովայն Պարսից սկսեալ մերս թիւ ըստ ամաց ԾԿԶ. իսկ ըստ աւարտման առաջին շրջանին ՇԼԲ. նորս սկսեալ շար ամաց ԼԴ. ամ:

Սրան հետեում է Յոհան Ոսկերերանի մանրամասն կենսագրութիւնը, և նրա մարմնի փոխադրութեան պատմութիւնը, որ գրուած է Աբրահամ գրչի ձեռքով: Սրա վերջում ասուած է.

Յամի հինգհարիւրդի թուարեութեանս հայոց թարգմանեցաւ պատմութիւն վարուց և ճգնութեան երիցս երանեալ հայրապետին Յովհաննու Ոսկերերանին ի յունականէն ի մերս, ի ձեռն սրբազան կաթողիկոսին հայոց տա Գրիգորիսի:

45. Սիմէօնի Վրպտի Զուղայեցւոյ արարեալ քերականութիւն ըստ լեզուի մերում հայկզնց. ին 16. մագաղաթեայ, նոտրազիր, յիշատակարանը պատրած է: Հասարակ կաշեկազմ, վերջում՝ Տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի ասացեալ հանելուկ ի սուրբ գրոց:

46. Գրիգորի Ծարեկացւոյ Գիրք սղօթից, մագաղաթեայ, ութածալ, երկսիւն, բոլորազիր, վերջում Գր. Նարեկացու կենսագրութիւնը: Գրուած է «ամաց թվակի ազքանագեան ազինս արեթական տումարի երկեակ քառից հարիւրոց և տասանց վեցից, և թուոց վեցից յաշխարհս հոնաց որ կոչի Ղրիմ ի հայրապետութեան Գրիգորի և մերոյ արքեպիսկոպոսին տր Կիւրեղին: Չեռամբ թարմատար և փտուն գրչի Բասուր պիտականուն կրանաւորի: Ընդ հովանեաւ հոջակաւոր երկնահանգէտ և սր ուխտիս որ կոչի Քեմճակի վանք յանուն կենսակիս մարն լուսոյ սր ամածին:

47. Բառգիրք. քերած մագաղաթեայ, ին 16. նոտրազիր, կազմած, միասին: Բառգիրք նախ այբուբենական կարգով և

ապա Ածաշնչի որոշ գլուխների մէջ պատահած դժուարին բառերի: Գրուած է աւագ սարկաւագ Ռհանէսի ձեռքով ընդ հովանեաւ ս. Թովմայի ի ժամանակս թագաւորութեան պարսից Շահ Սուլթան Հուսէյնի, և յառաջնորդութեան նահանգիս Գողթան գաւառիս ան յոհաննու բազմաշխատ վրդպտի, որ նորոգեաց զսր աթոռոջս եկեղեցին հանդերձ զանկակատնօք և այլ կիսակատարն պարսպիս ի թվականութեանս արամեան ՌՃԾԵ:

48. Համայնագիտական քառարանի նման մի աշխատութիւն է, գլխաւորապէս օրինակները ս. գրքից վերցրած: Մեծագիր է, երկսիւն, նոտրագիր, սկզբից պակասում է մօտ 72 երես, ամբողջ ա. տառը և հասնում է մինչև հ. տառը, ընդամենը 264 երես:

49. Ժողովածու. քերած մագաղաթեայ, րո 8. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, բովանդակութիւնն ու թուականը յայտնում է հետևելից.—Գրեցի և հաստատեալ կառուցի աւժանդակութեան առեալ ի վերին զաբութէնէն, ի զէմս քարտէնի ըստ խնումս կարութե վրանս ածայնոյն սողմոնի ածաին հոգով առ լցեալ ընդորում և զատա առածից երկոտասան սրբոց մարգարէից որոց անուանքն գրեալ է ի գպրութիւն կենաց անեղծ պայմանաւ ընդ նոսին և յովրա արդարոյ և Դանիէլի Մարգարէի, ընդ նոսին շարաբեալ զաւրէն մաքրութե ոսկոց ընդ պայծառութիւն ականց պատուականաց. կամ և հրաշագարդ տեսութեամբ նման արեգական ընդ երկոտասան աստեղաց կենդանակերպաց յերկինս յեւելոց հրամանաւ անեղին այ. որպէս նոքա զերկնախնն լուսաւորին զվայրս նոյնպէս և սոքա զտոտը և կացելոց անձինս ի հրահանգս կրթութեան Սիոնի և ի գարդ պայծառութեան կաթողիկէ սր եկեղեցոյ. ի թուականութեան հայկազեան տոհմիս ասմարիս. Պ. երորդի. Լ. երորդի. Ես անպիտանս ի մանկունս եկեղեցոյ Սահիանոս անարժան չկրանաւոր... ի յանապատիս որ կոչի Սըխաւու վանք, ընդ հովանեաւ սր Ածաճնիս, որ է հանգէպ Վարագայ ածարնակ լերինն ի խնդրոյ... կրօնաւորի կարապետի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց:

50. Ժողովածու. թղթեայ է, րո 32. միասիւն, նոտրագիր, սկզբում քառարան է, նախ 152 երես Աստուածաշնչի յիշատակում զլուխներում պատահած դժուար հասկանալի բառերի, յետոյ այբուբենական կարգով, 300 երես: Սրա վերջում գրուած է. Զմեղսամած Ազարիայ, փծուն զբշակս յիշել մագթեմ ի տէր, թվին ՌՃԸ, ումն ծրեալ եղի:

Սրանից յետոյ գալիս է. Սիմէօնի վարդապետի Զուղացոյ արարեալ քերականութիւն. ըստ լեզուի մերում հայկազանց:

Ընդամենը 236 երես նոյն Ազարիայի ձեռքով, նոյն թուին գրուած: Ապա գալիս է. Դումարումս յոգնաղիմի իրողութեանց սահմանաց Դաւթի փիլիսոփայի և այլոց իմաստասիրաց ի Մովսիսէ ումնեմէ ըստ տառից զատորի «շարկրգեալ», ընդամենը 120 երես, վերջում տարբեր գրով խնդրում է յիշել Մարկոս արեկային և նրա ծնողներին:

Գրքի բոլոր գլուխները սկսուած են գեղեցիկ ծաղկազարկով: Վ. Ազուլիսի Ս. Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցում կայ մի Աւետարան, մագաղաթեայ, երկսիւն, քառածալ, բոլորագիր, աւետարանիչների պատկերներով 2ԾԵ. թուին Դանիէլի պատուէրով գրել է Մարգիս կրօնաւորը «ի մայրաքաղաքս եղիպիս, ընդ հովանեաւ երից տագաւարացս, սր. կաթողիկէիս, և սր. Ածաճնիս. և սր. Նախավայիս: Ի յաշխարհակալութեան Դանիսարպանաին զոր ազն Իսմայէլի սուլթան անուանին, ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմա: Եւ իշխանութեան այսմ նահանգի իշխանաց իշխանի բարեպաշտ և ամենաբնեակն Բուրթէլին և Բուղզաին որդոց Քս.-ասէր և փառապարզ իշխանաց իշխանի Էլիկումին որդո մեծին Տարաիճին զոր տէր Յս. յերկար ժամանակեա արացէ մեզ ընդ երկայն աւուրս: Ի հայրապետութեան ածապատիւ տո. Գրիգորի Անաւարդեցո հայ կաթողիկոսի: Ի վերագիտողութեան տանս Սր. Սահակայ սուրբ և ընարեալ քաջ հոխտորի և անյաղթ սոփեստի սր. Յովհաննէսի աւրպէլ արքեպիսկոպոսի որդոց իշխանաց իշխանի լեպարդի, յաջորդող և աթոռակալ զկնի տան Սահիանոսի զոր տացէ զսա մեզ տէր ընդ երկայն աւուրս ուղիղ վերակացութեան»:

Նոյն եկեղեցում կայ մի Երանելոյն Յովհաննու Ոսկեքերանի արարեալ մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանի. թղթեայ է. մեծագիր, երկսիւն, բոլորագիր, գրել է Ներսէս արեղան, ՌՃԿԱ. թուին:

Ալանի գիւղի եկեղեցում: Մի Աւետարան, թղթեայ, երկսիւն, ութածալ, բոլորագիր, գրուած Մելքիսէթ երէցի ձեռքով «ի քաղաքս Տեղ ի հայրապետութեան Փիլիպպոսի և պարսիկ թագաւորութեան Շահ-Ապասին ի թվ. ՌՂԻ.»:

Նաև մի ուրիշ աւետարան, րո. 16. և մի ճաշոց րո. 2. տոանց յիշատակարանի, շատ անխնամ պահուած:

Մարվանիսում Ս. Մեսրոպրի վանքում կայ մի խորհրդատետր, թղթեայ, քառածալ, երկսիւն, ծաղկանկարներով, գրուած ձեռամբ Ոսկուտարցի Սահակ երիցո ի քաղաքս Բիլի թվին ՌՃԽԶ. Ներքին-Ազուլիսի եկեղեցում.

1. Յայսմաւուրը. մագաղաթեայ, երկծալ, երկար, բոլորա-

գիր: Գրուած է «ի յամի Զ և ԼԷ երորդի ի մայրաքաղաքի Ար-
զուլեայ ընդ հովանեաւ սր. Աստուածածնիս և Գէորգայ զաւրա-
վարիս և թովմայի սր. առաքելոյ աջոյս... առ այս վերագրուողի
վիճակիս Գողթան Տէր Սիմէոն արքեպիսկոպոսի: Ի դառն և ան-
բարի ժամանակիս ի վիշտս և հալածանս քրիստոնէից, քի զէպ ժա-
մանակիս եղև Հասան բէկին որդոց նորին, ձեռամբ Գրիգոր քա-
հանայի:

2. Ծաշոց, թղթէ, երկծալ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած:
Գրուած է ձեռամբ Սրապիոն սարկաւազի ի թվին ՌՃԻԳ. ի հայ-
րապետութեան Տճն. Յակոբայ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ի
յերկիրն Կապադովկեա Կեսարիա քաղաքի ընդ հովանեաւ սուրբ
Կարապետի:

1681 թ. Դաշտեցի Այվազի որդի Կարապետ թուամայեանցը
Լիվոնոյում գնում է այս ձեռագիրը և բերում Դաշտի սր. Ստե-
փանոս եկեղեցուն նուէր տալիս:

3. Յայսմաւորք. մագաղաթեայ, երկծալ, երկսիւն, բոլորա-
գիր: Գրուած է ձեռամբ Եփրեմ անիմաստ քահանայի ի հայրա-
պետութեան Տ. Եղիազարու կաթողիկոսի և թագաւորութեան
Պարսից Շահ-Սուլէյմանին և առաջնորդութեան նահանգիս Գողթ-
նեայ սրբոյ Աթոռոյն թուամայի Յոհաննու արհի և պանծալի սրբ-
բանուէր եպիսկոպոսի և մետրապօլիտի ի թուոյ կենարարին մերոյ
Յի. Գր. Ռ. վեց հարիւր Դ. և թուակնիս Հայոց ՌՃ. երեսն և ինն:
Ի գեօղն որ կոչի Ազուլեայ դաշտ. ընդ հովանեաւ սր. Ստեփա-
նոսի եկեղեցոյս, որ վերածայնի երեք խորան:

4. Աւետարան.— թղթեայ, ութածալ, երկսիւն, բոլորագիր,
չորս պատկերով, կազմած: Գրուած է մատամբ մեղսամած Սարգիս
հնչին քարտուղարի ի թվին ՌՃԼԲ. Տեղը յայտնի չէ:

Տանակերտ գիւղի եկեղեցում կայ մի մագաղաթեայ Աւե-
տարան քառածալ, երկսիւն, բոլորագիր, գրուած է «յանապատին
սր. Մամաս. ձեռամբ Մաթէոս արեղայի, ի թվին Հայոց ԶԶ.

Բացի սրանից կան նաև հետեւալ ձեռագիրները, որոնց
սկզբից և վերջից թերթեր են պակաս:

Երեք օրինակ Յայսմաւորք, թղթէ, երկծալ, երկսիւն, բո-
լորագիր:

Երեք օրինակ Աւետարան, թղթէ, ութածալ, երկսիւն, բոլո-
րագիր: Սրանցից միայն մինը ունի յիշատակարան, գրուած է
Կարսում, ՌՃԻ. թուին:

Մաշտոց, թղթէ, ութածալ, բոլորագիր վերջի թերթերը
թափուած:

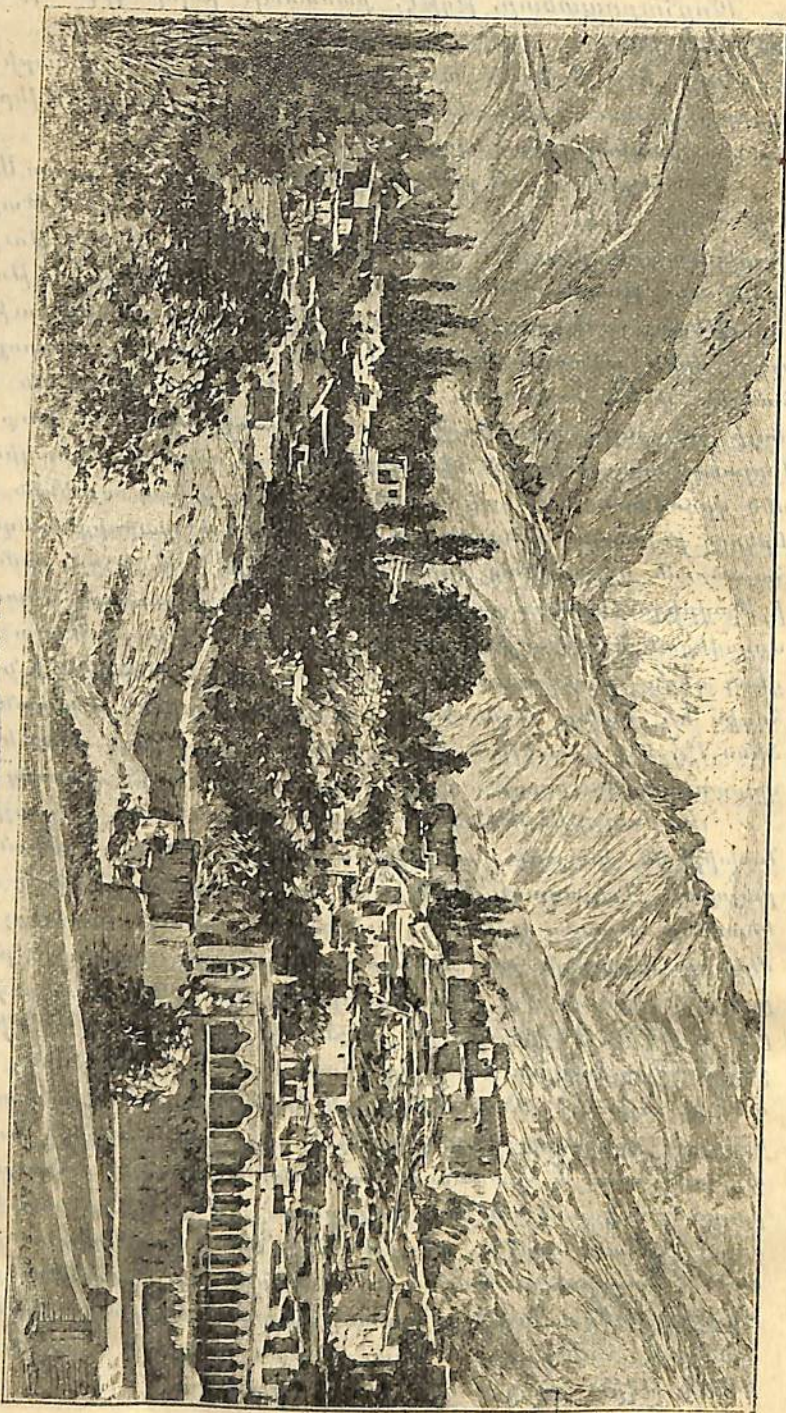
Խորհուրդատետր, թղթէ, քառածալ, բոլորագիր. գրուած
ՌՃԼԳ. թուին:

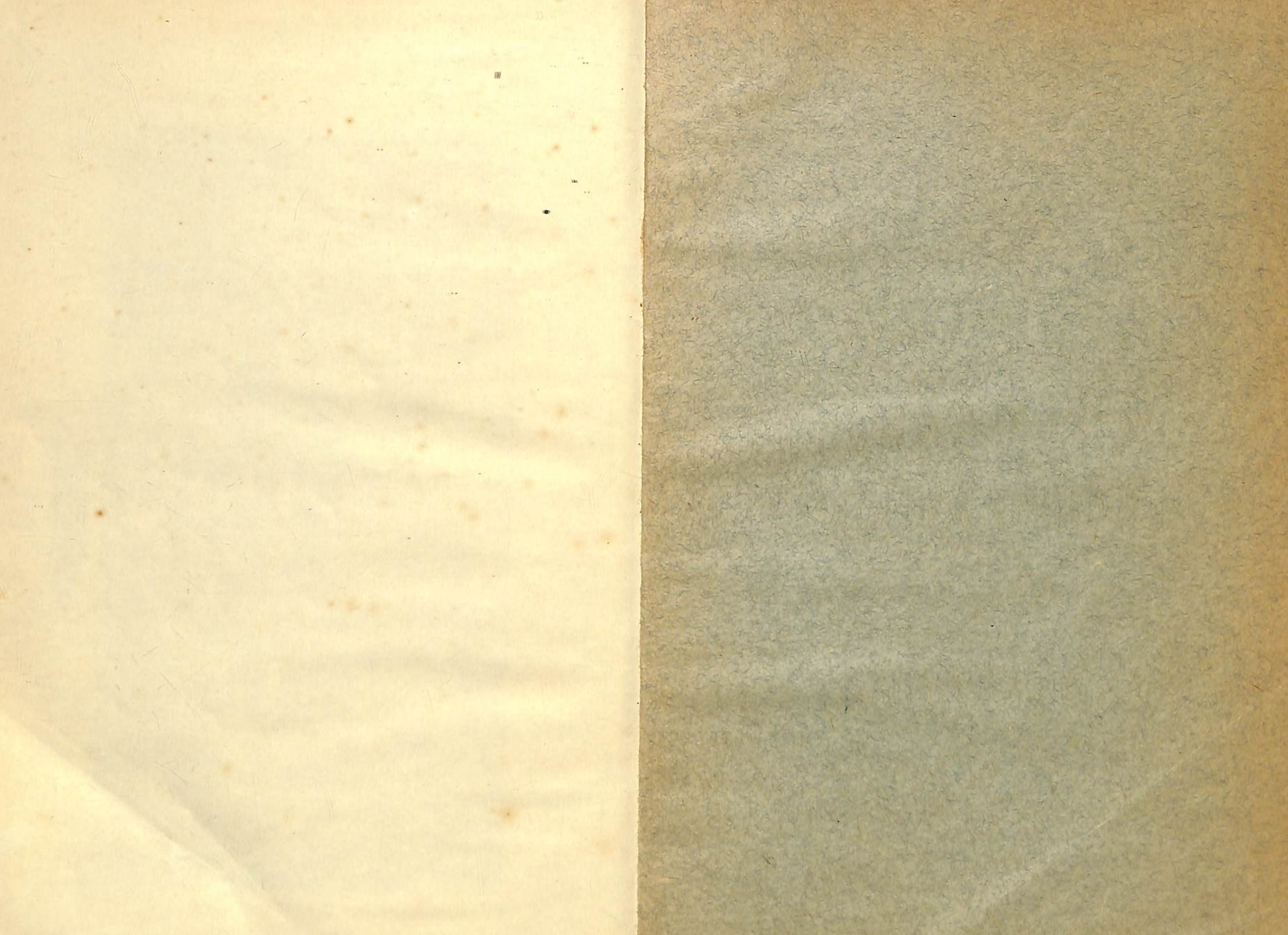
Արժ. Տէր Յակոբի տետրում արտագրուած է Դիսարի ձե-
ռագիր Յայսմաւորքի և ժամագրքի (այժմ անյայտացած) վերջում
գրուած հետեւալ յիշատակարանները.

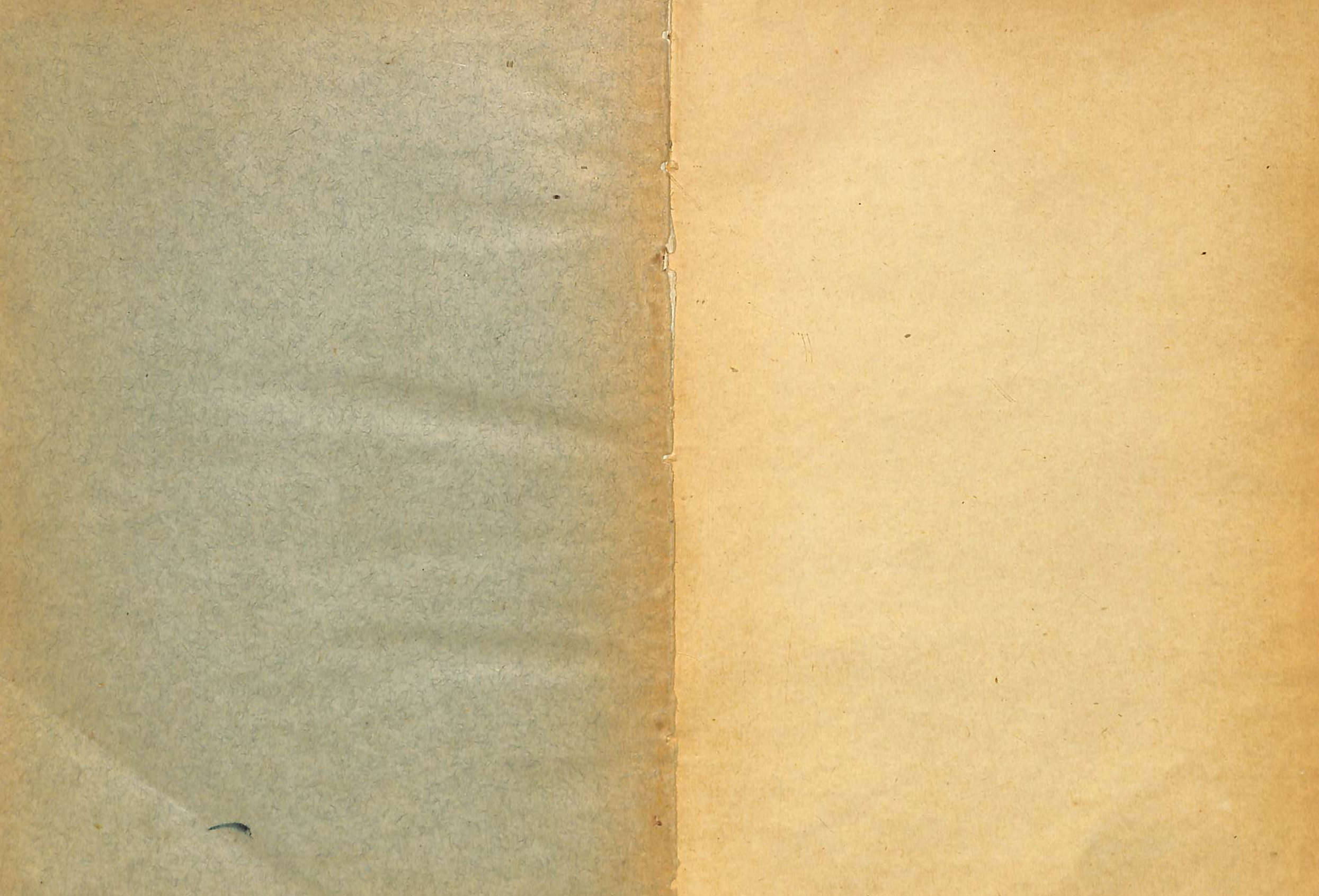
Ա. Յայսմաւորքի յիշեցէք վերջին ստացող սր գրոցս Ազու-
լեցի Փիբի պէկի որդի Ստեփաննոս... Ես մինչև էի ի թարվիլ
մայրաքաղաքի ի գործ վաճառականութեան ի ՌՃՂԹ թուին ի
ժամանակս թագաւորութեան պարսից շահ թամազին և թագա-
ւորութեան օսմանցոց սուլթան Ահմատին և կաթողիկոսութեան
սրբ և մեծի աթոռոյն Էջմիածնի առ. Արրահամին և մերոյ նա-
հանգիս տանն Գողթնեայ սրբոյ և մեծի աթոռոյն սրբոյն թով-
մայի առաքելոյ առաջնորդ հղահոգի և սրբակրօն վարուք Տէր
Բարսեղ աստուածարան վարդապետին ի սոցա ժամանակիս եղև
մեծ վրդովմունս և խռով և ազմուկ և կռիւ և կազ այսինքն ի մէջ
երկուց ինքնակալ թագաւորաց օսմանցուց և պարսից և եղև մեծ
հալածումն մերազնեայ քրիստոնէից և եղև ի փախչելն օսմանցոց
ի թավրիզու և եկին ազգ պարսիցն ի գիւղաքաղաքն Օրատվար
ժողովեցան և բանակեցին և անտի ելեալ մտին ի Դաշտ կոչե-
ցեալ գեղն երկու տասան հազար հեծելօք և կոտորեցին ի նոցանէ
հոգիս ԳՃ արանց, մանկանց և կանանց և գերեցին ի նոցանէ ան-
ձինս ԸՃ և այլ աւելի և ես ականատես եղայ աչօք իմօք և տեսի
զաստուածային սուրբ տառ ի ձեռս նետող ազգին պարսից գերի:

Ժամագրքի. ՌՄՆԶ թ. այսպէս եղաւ. և եկն մահ աշխարհս
Նախիջևան կաւառն, ազաջիրան (Ազատ Գիլան), Դափան, Դա-
րայաղ, Դարաղաղ, Թիֆլիս և Կուրջխտան և բազում դաւառ
կոտորեց այսպէս ցան. Գ. օր քաշեր հիւանդն, աւել ոչ, ապա
մեռնիր. փախչողն շատ մեռնէր քան նստողն. աստուած բարկա-
ցաւ մեզ վրայ և մեր մեղացն, այսպէս մնաց. Գ. տարի սոջն սու-
րբն և մահն ՌՄՆԶ թուին մահն եկն աշխարհս: ՌՄՆԻ աճամ
շահ Մամաղ ախաա խան, որ է արարատան և թէհրանու, որ եկն
աւերեց աշխարհ մինչի թիֆլիզ և ինքն եկն Շուշու սատայկեցաւ
և զօրքն փախեան և եղեն ոչինչ և ապրեցաւ քաղաքն ամենայն
աշխարհ այով և հրամանաւն այ, լսեց թագաւորն ուսուսաց և ել
բազում զօրօք և եկն առ Հայաստան որ է արեւել նախ և առաջ
առաւ Տամուր զափու տայրպասն (Դարբանդ) Կարասան, Կորա-
սանն, Լազրասան Պաշխաշուզն, Ջառն, Կուրջխտան և քաղաքն
Թիֆլիզ և եկն Գանջայ առաւ բազում արունեղութիւն եղաւ
տաճկաց, հայոց ոչ, և առաւ Շուշու քաղաքն և նստաւ անդ,
ՌՄԾԳ թվին. յիշեցէք Սարգիս վարդապետ:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

6796

0002782

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002782

